

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА, КАНАДА

ТОМ XXXVI

ЮВІЛЕЙНИЙ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА, КАНАДА

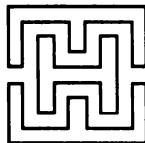
ТОМ XXXVI

**ЮВІЛЕЙНИЙ
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

**З НАГОДИ
125-ЛІТТЯ НТШ**

i

50-ЛІТТЯ НТШ У КАНАДІ

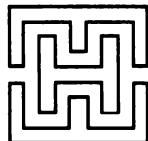

ТОРОНТО 1999

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY OF CANADA
VOLUME XXXVI

COLLECTED PAPERS

**ON THE OCCASION OF THE 125th ANNIVERSARY
OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
AND
THE 50th ANNIVERSARY
OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
IN CANADA**

J. Rozumnyi

TORONTO 1999

Редакція: Дарія Даревич, головний редактор
                         Ірина Гузар, Василь Верига

Мовна редакція: Ірина Гузар і Софія Качор

Коректа: Софія Качор

Editor: Daria Darewych
                         with the assistance of Iryna Huzar and Wasyl Veryha

Ukrainian language editor: Iryna Huzar and Sophia Kachor

Copy editor: Sophia Kachor

Canadian Cataloguing in Publication Data

**Collected papers: on the occasion of the 125th Anniversary of the
Shevchenko Scientific Society and the 50th anniversary
of the Shevchenko Scientific Society in Canada**

“Volume XXXVI”.

Text in English and Ukrainian.

Includes bibliographical references.

ISBN 0-9690239-6-0

1. Ukraine - Civilization. I. Darewych, Daria. I. Naukove tovarystvo imeny Shevchenka (Canada).

DK508.4.C54 1998   087.91   C98-933075-3

Printed by The Basilian Press, 265 Bering Avenue, Toronto, Ontario, Canada M8Z 3A5

ЗМІСТ

Зміст	.....	5
Дарія Даревич	Вступне слово	7
Василь Верига	Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді	9
<u>Література</u>		
Аріядна Стебельська	Шевченкова “Катерина” у перекладі Б. Лепкого	18
Ірина Гузар	Шевченко про кальюгатію та її протилежність варварство	25
Галина Мухина	Іронія як одна з естетичних категорій романтизму	31
Орест Павлів	Найбільш інтенсивний період у творчості Тараса Шевченка	40
Ірина Гузар	Скрыті джерела філософії Григорія Сковороди	48
Василь Верига	Політичне тло письменницької діяльності М. Рильського	66
Олександра Копач	Максим Рильський – новатор у мистецтві літературного перекладу	74
Аріядна Стебельська	Максим Рильський – неоклясик: рання поезія	80
Ярослав Стех	Максим Рильський і советський режим	88
Юлія Войчишин	Повернення Євгена Маланюка в Україну	97
Віктор Коптілов	I. Котляревський – реформатор українського віршування	104
<u>Релігія та історія</u>		
Петро Віланюк	Греко–римський собор у Нікеї та Нимфайоні 1234 р. і остаточна схизма між Римською і Візантійською Церквами	109
Ігор Ю. Куташ	Наслідки Берестейської Унії з точки зору православного українця ХХ століття	121
Ігор Мончак	Берестейський Договір Київської Церкви з Римською	126
Ігор Мончак	Розвиток ідеї помісності в берестейських часах	143
Олександер Баран	Ужгородська Унія 1646 року	157
Василь Верига	Поляки і українці 1939–1947	164
Петро Саварин	Чи СКВУ/СКУ оправдав покладені на нього українською спільнотою завдання	171
<u>Гідрометалургія</u>		
Володимир Мацьків	Pressure Hydrometallurgy: Forty-Year Perspective	188
<u>Хроніка – Рецензії</u>		
Юрій Курис	Мої враження з конференції НТШ у Львові	218
Ірина Гузар	Записки НТШ у Львові	219

Управа НТШ Канади, Торонто, 1996

Сидять зліва: о. проф. Петро Біланюк, д-р Олександра Копач,
д-р Володимир Мацьків (голова), д-р Юрій Курис, mgr. Іван Кузів.
Стоять зліва: д-р Олег Романишин, mgr. Люба Пензей, проф. Ірина Гузар,
mgr. Аріядна Стебельська, д-р Василь Верига.

ВСТУПНЕ СЛОВО

В грудні 1998 минуло 125 років від створення Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. Рівночасно в травні 1999 минає 50 років від заснування Наукового Товариства ім. Шевченка в Канаді. Обидвом річницям – 125-літтю НТШ і 50-літтю НТШ Канади присвячений цей *Ювілейний збірник наукових праць* членів НТШ Канади.

Одним з головних завдань НТШ в Україні і в діаспорі була видавнича діяльність, яка продовжується до сьогодні. Першим друкованим виданням НТШ у Канаді був *Бюлетень* виданий 1953 для відзначення 80–ліття існування НТШ. *Збірник матеріалів наукової конференції НТШ “В обороні української культури і народу”* видано 1966. При кінці 1972 вийшов *Збірник наукових праць* різних авторів. *Ювілейний збірник наукових праць з нагоди 100-ліття НТШ і 25-ліття НТШ у Канаді* видано у 1977, як XIX том в серії видань НТШ Канади. Останній *Збірник* появився 1993, як XXXIII том видань НТШ Канади. Крім того, НТШ у Канаді фірмувало видання поодиноких осередків та авторів.

До цього *Ювілейного збірника наукових праць з нагоди 125-ліття НТШ і 50-ліття НТШ у Канаді*, том XXXVI, увійшли доповіді з деяких конференцій і сесій НТШ Канади, що відбулися в Торонто в роках 1995–1998. Щорічно в місяці березні відбувалися конференції присвячені Тарасові Шевченкові. Деякі з доповідей виголошених на них поміщено в першій частині збірника “Література”. Тут також поміщено доповіді з наукової конференції “100-ліття від дня народження Максима Рильського”, що відбулася 26 листопада 1995 з участю чотирьох доповідачів. У частині “Релігія та Історія” знаходяться доповіді з конференції “400-ліття Берестейської Унії і 350-ліття Ужгородської Унії”, що відбулася 12 жовтня 1996 з участю шістьох доповідачів.

Доповіді двох довголітніх дійсних членів НТШ та активних членів Управи друкуються посмертно, а саме о. д-р Петра Біланюка (1932–98), професора теології Торонтонського Університету та богослова Української Церкви і д-р Олександри Копач (1913–98), літературознавця, основоположника і довголітньої директорки Курсів Українознавства ім. Г. Сковороди в Торонті.

Дарія Даревич

Василь Верига

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В КАНАДІ

В березні 1997 проминуло пів століття від часу відновлення діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка поза межами України. Сталося це завдяки визначним дійсним членам НТШ у Львові, яких незавидна доля –sovєтська окупація Західної України, викинула з рідних земель. Вони, докладніше кажучи, професори антрополог і зоолог Іван Раковський, етнограф і мовознавець Зенон Кузеля й історик Микола Чубатий, розуміючи загрозливий стан української науки під московсько-совєтським режимом, 30 березня 1947 відновили діяльність львівського НТШ у Мюнхені, Німеччина, де тоді перебувало чимало українських учених колишніх членів НТШ. Першим головою відновленого НТШ став проф. І. Раковський, проф.

Кузеля – його заступником, а географ проф. Володимир Кубайович – секретарем. Але рік пізніше люди почали роз'їжджатися по різних заморських країнах і творили свої власні відділи НТШ у країнах свого поселення. Так у 1947 постав відділ НТШ у ЗСА, а 1949 у Канаді.

НТШ в Європі, як і всі інші відділи, що постали пізніше, не були спробою забезпечити тій чи іншій українській людині працю на прожиток, бо новостворене товариство на чужій землі не мало ніяких матеріальних засобів, які сприяли б розвиткові його. НТШ творили віддані українські патроти, які бажали продовжувати наукову працю на користь своєму поневоленому народові, знаючи які засоби фальшування історії вживав большевицько-російська влада.

Перші українці з повоєнної іміграції до Канади прибули 1948 а між ними були й такі дійсні члени як зоолог, професор Львівського Державного Університету д-р Володимир Бригідер, хемік професор УТГІ – д-р Євген Вертипорох, відомий археолог і професор Богословської Академії у Львові, а опісля Львівського Державного Університету д-р Ярослав Пастернак, громадський діяч і журналіст д-р Іван Німчук, який персонально запізнався з советською системою, перебувши в Лубянській в'язниці в Москві від 1939 до 1941 і в 1950 описав свої переживання у книзі *595 днів совєтським в'язнем*; географ і педагог д-р Іван Тесля, інж. Роман Голод, інж. Омелян Тарнавський та інші. Вони, порозумівшись з Відділом НТШ у

Мюнхені, заснували 17 жовтня 1949 в Торонті НТШ Канади. Першим головою цього Відділу був обраний проф. Є. Вертипорех, його заступником проф. В. Бригідер; д-р І. Тесля – секретар, а інж. Омелян Тарнавський – протоколярний секретар. Членами Управи були проф. Ярослав Пастернак, відомий у Галичині український видавець Іван Тиктор, який проживав у Вінніпегу та д-р Іван Німчук – з Едмонтону, Альберта. До першої Контрольної Комісії ввійшли інж. Андрій Палій як голова, та д-р Юліян Березовський й інж. Роман Голод – члени.

Зорганізувавши НТШ Канади українські науковці продовжували свою наукову працю у дуже складних обставинах. Усі вони, опинившись у Канаді, мусіли через деякий час працювати фізично на різних роботах, які не дуже то сприяли науковій праці.

У своїх початках НТШ Канади нараховував 11 дійсних та 9 звичайних членів. Велику увагу тоді присвячено приєднанню нових дійсних і звичайних членів. Рік пізніше НТШ Канади нараховував уже 12 дійсних членів, у тому двох славістів чужинців, проф. Джордж Сімпсон та проф. Вотсон Кірконел, які, на диво, не підпали під загально пануючі впливи русофільства північно-американських науковців, і не тільки ставилися прихильно до українського питання взагалі, але й самі причинилися до популяризації українського літературознавства своїми перекладами Шевченка, Франка тощо. На протязі наступних 25 років членство НТШ зросло до 21 дійсних, трьох членів кореспондентів, 126 звичайних, та 5 членів прихильників. Із того членства один дійсний (проф. Євген Онацький) й один звичайний, проживали в Аргентині, один у Бразилії та 8 у ЗСА.

В 1955 відділи НТШ по різних країнах були переорганізовані на країові автономні товариства, але поєднані Головною Радою НТШ, яку вибирали представники всіх відділів. Тому що членство НТШ було розкинене по Канаді, від Монреалу в Квебеку почавши, а на Британській Колюмбії кінчаючи, і в деяких містах проживало більше членів, творилися також і місцеві осередки. Так створено осередок НТШ в Едмонтоні, який нараховував 3 дійсних, 1 члена кореспондента та 33 звичайні члени. Першим головою цього осередку був відомий журналіст у Галичині д-р Іван Німчук, а по ньому слідували о. д-р Василь Лаба, інж. Володимир Мацьків, проф. Богдан Бондарків, інж. Василь Кунда, проф. Яр Славутич, мгр. Михайло Хомяк, а останньо проф. Богдан Медвідський. Цей осередок влаштовував свої власні конференції і видав два *Західно-канадські збірники* (1973 і 1975) за редакцією проф. Яра Славутича.

Другий важливий осередок засновано в Оттаві в 1967, де головами були історик і соціолог проф. Володимир Кисілевський, потім географ і педагог д-р Іван Тесля, аж до свого переїзду до Торонта в 1984 і від тоді головує там інж. Зенон Янковський. Осередок нараховує 3 дійсних членів, 2 кореспондентів та 9 звичайних. Цей осередок також виявив неабияку активність, влаштовував свої конференції, в листопаді 1983 відзначив століття заснування НТШ у Львові, в 1985 конференцію присвячену пам'яті М. Грушевського. При осередку існує також Комісія канадознавства, яка видала *Статистичний довідник українців Канади*, який опрацювали д-р Іван Тесля та д-р Влас Даркович.

В 1982 засновано осередок НТШ у Монреалі, який очолив молодий науковець Ярема Келебай. Цей осередок влаштував декілька конференцій сам або на спілку з іншими товариствами чи організаціями, з поміж яких найбільшою була

конференція в листопаді 1983 р. н. *Дм. Донцов, теоретик українського націоналізму*, в якій взяло участь 13 доповідачів.

Найбільша кількість членства перебувала в Торонті або в його околиці, тобто 5 дійсних членів та 47 звичайних й тому тут перебуває весь час управа Канадського НТШ й тут відбуваються наукові конференції та зустрічі з визначними науковцями з різних країн, а тепер і з України. Тут важливо підкреслити, що майже всі, а на початку таки всі члени НТШ, дійсні і звичайні, працювали на фізичних роботах, бо як імігранти, крашої а тимбільше професійної роботи дістати вони не могли. Не зважаючи на те, за перше чверть століття члени НТШ Канади можуть похвалитися неабиякими науковими успіхами. Працюючи на фізичних роботах, приходили вечером додому і працювали науково, відвідували місцеві бібліотеки, вишукували необхідну їм документацію, годинами переписували те, що їм було потрібне, витрачали власний важко зароблений гріш на придбання відповідної літератури, щоб щось зробити для української науки, не чекаючи ніякої матеріальної винагороди, щоб спростувати фальшиві інформації про Україну та її народ, які виходили в поневоленій Україні. Совєтські фальшування історії українського народу, його культури, мистецтв, знання, та взагалі побуту, були постійним явищем і тому вони не могли залишатися без належного протесту, без заперечення тих, які знали дійсність.

Щоб не бути голословним, пригадаймо, невтомного професора Ярослава Пастернака. Він працював фізично в універсальній крамниці Eaton's у Торонті, й у вільний час від заробітків "на хліб наш щоденний", пересиджував у Бібліотеці Торонтонського Університету, вивчав найновіші археологічні досліди в Україні й опрацював монументальний твір п. н.: *Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*, (791 сторінка). Цей твір появився в Торонті в 1961, коштом добровільних пожертв українських емігрантів, з характеристичною присвятою: "Молодим археологам та дослідникам і любителям української старовини". Це важливий твір тому, що власне вся т.зв. совєтська наука була спрямована на те, щоб знівелювати історичну пам'ять українського народу, а зокрема молодшого покоління, виховати його як народ без минулого, щоб легше було перетворити українців у т.зв. совєтський народ з російською мовою і культурою, на ділі ж у російський народ.

Другий дійсний член НТШ, проф. Степан Килимник, який також проживав у Торонті, працюючи фізично, по цілоденній праці, опрацював 5-томний твір *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*. Це був чудовий дар українському народові, який пригадував йому його старе минуле ще з тих часів, коли т.зв. старшого брата ще й не було на коні історії світа чи Європи. Цей твір появився в роках 1955-63, у Вінніпезі, в Інституті Дослідів Волині, заходом очевидно самого автора, який мусів збирати фонди на оплату коштів видання, бо ані НТШ, ані Інститут Дослідів Волині таких фондів тоді не мали. Це тільки два приклади відданості українських учених, членів НТШ Канади українській науці, а вони не були одинокі.

Крім наведених творів обидва ці автори виховували українську молодь у середньошкільних курсах в українському дусі і в любові до свого народу, виголошували доповіді на різні українознавчі теми, підтримуючи на дусі українських поселенців у вірі, що це необхідне для збереження української мови й культури та українства взагалі далеко від рідного краю. Проф. Пастернак і проф.

Килимник не були виїмками у цьому, а радше правилом, бо власне більшість членів НТШ ставала членами, щоб так чи інакше причинитися до збереження українства в Канаді і для збереження пам'яток для поневоленого українського народу.

Наукова діяльність НТШ виявлялася головно через а) індивідуальну діяльність поодиноких членів; б) через наукові сесії, конференції і симпозіуми; та в) через публікацію наукових збірників, монографій тощо.

Обговорюючи діяльність НТШ Канади з осідком у Торонті, не можна поминути мовчанкою Комісію Українських Дослідів, яку від років очолювала д-р Олександра Копач. Ця Комісія, крім своїх більш-менш регулярних сходин-дискусій на різні українознавчі теми, організувала й публічні конференції і відчити, в тому одну конференцію на пошану пок. проф. Ярослава Пастернака в 1991 з нагоди його сторіччя народин, а другу в 1994 на пошану українського філософа Григорія Сковороди з нагоди 200-річчя його смерти.

Багато членів НТШ писали різні розвідки і статті, а також більші твори, літературно-белетристичні, писали поезії, історичні оповідання та різного рода наукові праці, які друкувалися на сторінках українських періодиків. Наукове Товариство ім. Шевченка, як цілість, намагалося якнайбільше зберегти точні, непофальшовані факти з нашого минулого для того, щоб молодше покоління, яке колись таки дочекається своєї вільної і незалежної української держави, мало змогу довідатися правду, хто вони та чиї діти.

З уваги на те, НТШ організувало кожного року не менше двох наукових конференцій, з яких одна, весняною порою, звичайно в березні, була присвячена Тарасові Шевченкові, а другу восени – загальну. Тут слід підкреслити, що Шевченківські конференції не обмежувалися виключно до шевченківської тематики. Кожна із цих конференцій мала звичайно принаймні одну доповідь присвячену Шевченкові, але інші доповіді були на різні українознавчі теми. Деякі з тих конференцій були організовані на спілку з іншими науковими товариствами. Три Конференції влаштовано на спілку з Товариством Українських Інженерів у 1979.

У 1986 організовано три наукові конференції: 20 квітня – для відзначення 125-річчя смерті Тараса Шевченка, на якій прочитано три доповіді: д-р Богдан Стебельський, “Концепції слави у творах Шевченка”, д-р Олег Романишин, “Поезія Зиновія Красівського” і д-р Василь Верига, “Українка у Конгресовій Бібліотеці у Вашингтоні”. 6 травня д-р Богдан Качмарик мав доповідь в Українському Культурному Центрі п. н. “Тисячоліття хрещення України та оборона історичної правди”. 14 грудня у приміщенні Інституту св. Володимира був організований симпозіум присвячений 800-річчю *Слово о полку Ігоревім*, в якому взяли участь д-р Олександра Копач, мгр. Люба Пендзей, мгр. Аriadна Стебельська та д-р Олег Романишин. П'яту доповідь прочитав мгр. Орест Павлів, який зробив аналізу погляду і тези про “Український характер *Слова о полку Ігоревім*”.

15 березня 1987 конференція відбулася при співпраці з УВАН з доповідями д-ра Б. Стебельського “Хліборобські образи у метафорах Шевченка”, проф. Богдана Цюцюри, ректора УВУ, на тему “Екологія в ССР, теорія і практика; про чорнобильські експерименти та інше”.

В березні 1987 Управа НТШ організувала одну конференцію на спілку з Канадською Фундацією Українського Вільного Університету. В 1988 НТШ було співорганізатором двох конференцій з Українським Історичним Товариством для

відзначення 1000-ліття Хрищення України, а також у 1991 – 125-річчя народин великої українського історика Михайла Грушевського.

14 і 15 листопада 1987 відбулася наукова конференція до 1000-ліття удержання християнства в Україні. Програма складалася із чотирьох сесій. Предсідником першої сесії був д-р Юрій Курис. З доповідями виступали д-р Олег Підгайний на тему “Андрій Первозваний і Київ”, о. д-р Мирон Стасів на тему “Українське християнство між Заходом і Сходом”, о. д-р Ігор Мончак про “Розвиток ідеї помісності в часі Берестейських синодів” та о. д-р Юрій Федорів про “Епархії і походження єпископів”.

На другій сесії головував д-р Микола Кушпета, а доповідали о. проф. Петро Біланюк про “Апостольське походження Української Церкви”, проф. Василь Маркусь про “Націотворчі джерела Київської Русі”, проф. Богдан Боцюрків, “До проблеми історії Православної Церкви в Україні у міжвоєнному періоді”, мгр. Аріядна Стебельська “Св. Климент-мученик і Україна” та о. д-р Олександр Баран “Ідеологія *Слова о законі і благодаті* Іларіона”.

Третю сесію очолював д-р Василь Верига, а доповідали д-р Лашик про “Київську духову спадщину у трактуванні філософічної думки”, д-р Стефанія Бережницька “Ікона *Нерукотворний Спас*” і д-р Юрій Бережницький про “Особливості українських ікон *Страшного суду*”.

Четвертою й останньою сесією проводив д-р Володимир Мацьків, а доповідачами були: д-р Володимир Пасіка на тему “Teotropізм: людина шукає Бога”, д-р Олександра Копач, “Печерський патерик у порівняльному аспекті”, д-р Олександра Черненко-Рудницька, “Нове духове світовідчuvання в поезії українських дисидентів”, та д-р Богдан Стебельський, “Вплив Галича на церковну архітектуру і скульптуру Володимира-Суздалщини”.

14 квітня 1988 відбулася доповідь ректора УВУ проф. Богдана Цюцюри на тему “Церква і держава у Київській Русі”, а 28 квітня Шевченківська конференція з доповідями о. проф. П. Біланюка на тему “Скитські монахи і християнський захід”, Василя Вериги на тему “Політика советської влади відносно церкви в часі голода 1922 року” та Б. Стебельського “Християнський світогляд Тараса Шевченка”.

20 листопада 1988 НТШ відбуло конференцію на спілку з Українським Історичним Товариством з доповідями о. проф. П. Біланюка, проф. Ореста Субтельного і мgra Василя Вериги.

18-19 березня 1989 НТШ Канади, Історично-Філософічна Секції НТШ та Карпатський Дослідний Центр ім. Ю. Ревая у ЗСА разом з Ювілейним Комітетом Карпатської України в Торонті організували, конференцію для відзначення 50-ліття проголошення незалежності Карпатської України. Конференція складалася з трьох сесій, з яких першу очолював проф. Василь Янішевський, а доповідали о. д-р О. Баран та Юрій Шанта. Обі доповіді присвячені угорській інтервенції в Карпатській Україні в березні 1939.

Другою сесією керував проф. Всеvolod Isaïv, а доповідали д-р Василь Луців, о. д-р Атанасій Пекар і д-р Осип Данко на тему шкільництва та церковної політики на Закарпатті в роках 1939-44. Третью сесію проводив проф. Микола Павлюк, а з доповідями виступали Зірка Гренджа-Донська-Данилюк, проф. Павло Магочі і проф. Василь Маркусь.

18 листопада 1989 організовано чергову наукову конференцію в якій доповідали д-р Василь Верига, "40 років праці НТШ в Канаді", мгр. А. Стебельська, "Метафори Шевченкового гніву", о. д-р Степан Руш, "Релігійність Тараса Шевченка", мгр. Роман Журба, "Тарас Шевченко й археологія" та д-р Ірина Шумська-Мороз, "Стежками Шевченкового мистецтва".

В міжчасі в ССР була проголошена політика перебудови та вселюдської інформації, а в парі з тим, і повільної демократизації суспільства. У відповідь на те, і в Україні почали появлятися нові раніше заборонені організації, а між ними 21 жовтня у Львові відновлено Наукове Товариство ім. Шевченка, на чолі якого став д-р Олег Романів. Внаслідок того, до Канади почали приїжджати з України гості – сторонники демократизації. Політичне потепління в ССР мало велике значення й на сателітні країни Східної Європи. В наступних роках почалися безпосередні контакти з Україною та українськими меншинами в сателітних країнах.

17 березня 1990 члени Управи НТШ д-р Юрій Курис, о. проф. Петро Біланюк та офіційний делегат д-р Володимир Мацьків взяли участь у загальних зборах НТШ у Львові, на яких переобрано д-ра О. Романова. В тому році нав'язано контакти з д-ром Володимиром Мокрим з Ягеллонського Університету в Krakovі та д-ром Миколою Мушинкою, репресованим науковцем фольклористом з Пряшева, ЧСР.

Від 12 до 15 червня 1991 д-р Микола Мушинка та Український Вільний Університет у Мюнхені зорганізували у Пряшеві і Свиднику міжнародну наукову конференцію п. н. "Від НТШ до УВУ", в якій пораз перший українські науковці із Заходу мали можливість брати участь і стрінутися з українцями зі Східної Європи й України. На цій конференції взяли участь і члени НТШ Канади, голова д-р Богдан Стебельський з дружиною, який прочитав доповідь п. н. "Український етнос і сучасність", і передав організаторам Конференції 1,000 доларів з рамени НТШ на покриття її коштів і д-р Василь Верига, який привітав конференцію від Президії СКВУ та читав доповідь "Українознавчі студії в Канаді".

Слід підкреслити, що конференція відбувалася на українській території Закарпаття, що знаходиться в межах ЧСР з участю багатьох учених Закарпаття, які засудили зазіхання колишніх окупантів українських земель, що фальшивими теоріями намагаються розคลасти генетичну самобутність українського народу, зокрема діяльність проф. Роберта Магочі, який там був також.

Крім сугубо наукової та внутрішньо організаційної праці, НТШ виконувало теж працю міжорганізаційного характеру. Члени НТШ працювали у КУК та СКВУ, куди були обрані різними організаціями на відповідні громадські пости. Д-р Василь Верига був генеральним секретарем СКВУ, а після VI Світового конгресу в листопаді 1993 – віцепрезидентом СКУ. Д-р Юрій Курис очолював Екологічну Комісію СКВУ, проф. Євген Рослицький – Комісію Національних Прав, д-р Богдан Стебельський – Раду Культури СКВУ, а д-р М. Кушпета з рамени Конгресу Українців Канади був членом Президії СКВУ та її референтом Травневих акцій, тобто очолював збірку фондів на діяльність Президії СКВУ. Д-р Володимир Мацьків є представником НТШ Канади у Головній Раді НТШ.

В березні 1993 Управа НТШ зорганізувала зустріч із академіком Андрієм Бурячком і влаштувала йому зустріч з українським громадянством. Він інформував про справу українського правопису, підкresлюючи, що це не легка справа привернути українській мові правопис, який відповідав би її природнім вимогам, бо

Академія Наук України у своїй більшості старорежимна і не може позбутися свого вислужництва Москві та її русифіаторської політики. Крім політичних діячів формату В. Чорновола, братів Михайла і Богдана Горинів чи Левка Лук'яненка, Управа НТШ мала зустрічі з різними культурними діячами України, як Павло Мовчан, журналіст Юрій Покальчук, поет Роман Лубківський, історик Сергій Білокінь, Ярослав Дзира, Степан Сапеляк, мистці Феодосій Гуменюк та Іван Марчук, поетка Ліна Костенко, поет Іван Гнатюк і багато інших. Для деяких із них організовано публічні виступи – зустрічі з громадянством.

Проф. Василь Янішевський разом з проф. Юрієм Даревичем реєструють живу історію українського голокосту та другої Світової Війни в Українсько-Канадському Дослідно-Документаційному Центрі. Проф. Даревич очолював також Комісію Прав Людини СКВУ. Д-р Олександра Копач є активна в Об'єднанні Українських Письменників «Слово» й очолює Комісію Дослідів Українознавства НТШ. Д-р Ірина Шумська Мороз очолювала Українську Спілку Образотворчих Мистців, а мгр. Ариядна Стебельська – Асоціацію Діячів Української Культури.

Заходами НТШ в першому десятилітті існування появилося п'ять збірників доповідей і конференцій (перші чотири під назвою *Бюлетень*, 1950-1953); *Збірник матеріалів V-ої наукової конференції* (1954), *Збірник матеріалів наукової конференції К.НТШ* (1962); *Збірник матеріалів наукової конференції "В обороні української культури і народу"* (1966), окремий *Збірник на пошану Євгена Вертипороха, президента Головної Ради НТШ і Голови Канадського НТШ*, з нагоди 70-річчя його життя, за ред. д-ра Б. Стебельського (1972) і *Збірник праць з нагоди 100-річчя НТШ в Канаді* за ред. о. проф. д-ра П. Біланюка та д-ра Б. Стебельського (1977). В 1991 появився збірник статей та есеїв д-ра Б. Стебельського п. н. *Ідеї і творчість*, а в 1993 *Збірник наукових праць Канадського НТШ*, також за редакцією д-ра Б. Стебельського. Це здебільша збірка наукових статей Ариядни Стебельської (23 статті), д-р Олександри Копач (12 статтей) та п'ять статей інших авторів, членів НТШ Канади.

Крім видань редактованих і фінансованих управою НТШК, появляються також індивідуальні праці наших членів, або симпатитків, які мають наукову цінність. Вони за згодою Управи НТШ дістали серійне число видань НТШК, або були включені у видання окремих секцій НТШ як *Записки НТШ* тощо. У серії видань НТШК до 1997 року появилося 34 томи різних авторів.

Всупереч усім необґрунтovаним твердженням ворожої пропаганди немов то українську наукову працю в західніх країнах фінансують буржуазні капіталісти, НТШ взагалі, а в тому й НТШ Канади, є фінансово незалежними організаціями. Фінансовою базою НТШ є членські внески самих членів, пожертвування і посмертні записи поодиноких осіб-меценатів та громадських фундацій і приходів із влаштованих власних імпрез-конференцій, що відбуваються за вступом добровільних датків.

НТШК є членом Конгресу Українців Канади, а через головну Раду НТШ входить також до організаційних структур СКВУ і є членом Наукової Ради СКВУ.

27 липня 1994 несподівано помер голова НТШК – д-р Б. Стебельський і головство перебрав його заступник д-р Володимир Мацьків. Він постановив відмолодити НТШ, притягаючи побільше молодих українців науковців, які працюють в канадських університетах. Згідно зі статутом НТШК, 8 грудня відбулися

чергові загальні збори, на яких обрано нову Управу у такому складі: д-р Володимир Мацьків, голова, д-р Юрій Курис, перший заступник і скарбник; д-р Василь Верига, другий заступник і референт імпрез і видань; проф. Василь Янішевський, третій заступник голови і керівник секції; д-р Тарас Закидальський, протокольний секретар і референт преси; мгр. Люба Пензей, бібліотекар; д-р Володимир Болюбаш, кореспонденційний секретар; проф. Петро Потічний і проф. Ірина Гузар, члени Управи. Контрольна Комісія: мгр. Володимир Кліш, голова, мгр. Іван Кузів, заступник, д-р Олег Романишин і д-р Костянтин Костів, члени. Крайові екзекутивні директори секцій: проф. Дарія Даревич – мистецтвознавство, проф. Микола Держко – стислі і природознавчі науки, д-р Юрій Курис – біологія та медицина, мгр. Люба Пензей – бібліографія, проф. Данило Струк – філологія, проф. Орест Субтельний – історично-філософічна секція.

На протязі свого існування НТШ Канади, стратило багато світочів української науки, а саме: зоолог проф. Вол. Бригідер (1889-1952), митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді Іларіон, в мирі професор Іван Огієнко (1882-1972), археолог проф. Ярослав Пастернак (1892-1969), етнограф проф. Степан Килимник (1890-1963), інженер-хемік проф. Євген Вертипорох (1898-1973), інженер-технолог проф. Василь Іваниц (1888-1974), кол. прем'єр уряду незалежної Кубані, історик проф. Володимир Кисілевський (1896-1976), д-р теологічних наук о. Василь Лаба (1887-1976), відомий історик-vasilіянин, кол. ректор Української Папської Духовної Семінарії о. д-р Іриней Назарко (1905-76), географ і історик Михайло Гуцуляк (1894-1976), науковець проф. Євген Онацький (1894-1979), літературознавець, проф. Костянтин Біда (1916-79), літературознавець проф. Кость Андрусишин (1907-83), едмонтонський єпископ Української Католицької Церкви в Канаді Ніль Саварин (1905-86), політичний діяч і журналіст д-р Степан Росоха (1908-86), історик і сенатор Канади д-р Павло Юзик (1913-86), ентомолог д-р Володимир Лазорко (1909-90), бібліотекар і педагог д-р Михайло Боровик (1922-92), агроном і громадський діяч Михайло Боровський (1891-1989), гравер, мистецтвознавець Іван Кейван (1909-92), біолог, ректор Ветеринарної Медицини у Львові 1939-41, пізніше священик, д-р Іван Чинченко (1905-93), графік, мистецтвознавець і журналіст д-р Богдан Стебельський (1910-94), географ і дослідник українських поселень у Канаді д-р Іван Тесля (1902-94). З дуже активних членів відійшли у вічність мгр. Іван Геврик (1917-94), д-р Микола Кушпета (1915-94), інж. Пилип Гімбаржевський (1918-95), о. д-р Семен Їжик (1913-95), проф. Ярослав Рудницький (1910-95), митрополит д-р Максим Германюк (1911-96).

В 1993-97 роках померло 12 членів, 5 дійсних і 7 звичайних. На кінець 1997 року НТШК нарахувало 43 дійсних членів, 14 членів кореспондентів та 50 звичайних, разом 107 членів.

В 1998 відійшло у вічність ще чотирьох визначних членів, лікар-психолог і автор чотирьох монографій д-р Володимир Пасіка (1909-98), літературознавець і педагог д-р Олександра Копач (1913-98), визначний богослов та історик церкви о. проф. Петро Біланюк (1932-98) і відомий советолог та історик церкви в Советському Союзі, а зокрема Української Католицької Церкви під советським режимом, проф. Богдан Боцюрків (1925-98).

Це люди, які вклали немало праці в розбудову української науки в Канаді й діяспорі, а деякі тільки в Канаді, і за це їм належиться від нас подяка, честь і хвала, бо працювали вони, як це говориться в народі, не за гроші, а за совість.

Зі смертю д-ра Богдана Стебельського НТШ Канади закінчило свій другий етап діяльності, після першого під головством проф. Є. Вертипорха, і розпочався третій – під головством д-ра Володимира Мацькова із дещо іншим прицілом, маючи на увазі відновлення матірного НТШ у Львові. Тоді як у минулому діяльність НТШ взагалі, а НТШ Канади зокрема, характеризувалася протистоянням до русифікаційної праці Академії Наук України, так тепер, НТШ Канади нав'язало тісний контакт і співпрацю з відновленим НТШ у Львові з метою скріплення української національної свідомості серед населення України та української державності.

Д-р Мацьків головну увагу звернув на приєднання молодшого покоління науковців, а зокрема тих, затруднених як викладачів та дослідників у вищих навчальних закладах Канади. Одночасно д-р Мацьків поробив заходи, щоб нав'язати тісніший зв'язок з українською громадою взагалі, організуючи не два рази в рік, але щомісячні доклади з різних ділянок науки й мистецтва в часі від вересня до травня, особливо доклади молодших науковців. Хочемо вірити, що в скорому часі Управа НТШ Канади вдастся заповнити прорідженні ряди членів науковців свіжими членами молодшого покоління.

Джерела

Звіти з діяльності НТШ у Канаді за роки 1975-1996.

Болюбащ, В. “Загальні збори НТШ Канади у Торонті”. *Новий Шлях*, ч. 8 (22 лютого 1996).

Вертипорх, Леоніда. “25-річчя Канадського НТШ”. *Ювілейний Збірник Наукових праць з нагоди 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді*. Торонто: НТШК, 1977.

Кубійович, Володимир. “Відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка”. *Вісник* ч. 14-15 (1996): 12-13.

Аріядна Стебельська

ШЕВЧЕНКОВА “КАТЕРИНА” В ПЕРЕКЛАДІ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Переклад на іншу мову твору великого поета – це завдання незвичайно важке і відповіdalne. Служною є загальна опінія, що добрий переклад може бути довершений лише поетом, який дорівнює талантом авторові оригіналу. Тому не диво, що між усіма переспівами на сучасну українську мову нашого середньовічного шедевру *Слова о полку Ігореві* вирізняється як найсильніший “Плач Ярославни” в Шевченковій інтерпретації.

Перекладів творів Шевченка на чужі мови є дуже багато, але добрих між ними є дуже мало. Недаром деякі чужинці вивчають українську мову лише для того, щоб могти читати Шевченка в оригіналі.

Здається, що переклади Шевченка на мови слов'янські не повинні робити труднощів поетам-перекладачам завдяки лексичній спорідненості. Але з усіх слов'янських мов білоруська найближча до української ортоопічно, і тому переклади поезій Шевченка на білоруську мову виглядають найближчі до оригіналу.

В польській літературі і переклади Шевченка на польську мову, і досліди шевченкознавства займають поважне місце. В перекладах, за словом Мар'яна Якубца, редактора збірки Taras Shevchenko *Wybór poezji*¹, полякам належиться “пальма першенства”². Першим перекладом на польську мову, інформує він, була “Калина” надрукована в 1860 в *Кур'єрі Віленському*. Перекладачем був Леонард Совінський, син польського шляхтича і кріпакчи-українки. Цей самий поет видав свій переклад “Гайдамаків” у 1861, але його праця зупинилася через арешт московською владою і заслання. Якубец затримується довше над роботами Совінського, який далі працював над перекладами поезій Шевченка після свого повороту із заслання, і звертає увагу на те, що перекладач часто відбігав від оригіналу так у змісті, як у формі, особливо не міг собі дати ради з ритмікою Шевченка, надаючи віршам Шевченка “скочного”, як він каже, характеру.

Богдан Лепкий дуже уболівав над браком добрих перекладів Шевченка на польську мову, а всі вони були йому добре відомі. Авторка цих рядків мала особливе щастя бути на одному з викладів Богдана Лепкого в Кракові на Ягеллонському Університеті як вільна слухачка і послухати прямо його опіній. Наводив він багато перекладів Шевченкових творів польськими поетами, в яких відчувалася велика поетична недолугість перекладачів, брак вичуття, як змісту, так і форми нашого генія.

Перекласти Шевченка на польську мову не є легко помимо лексичних спорідностей української і польської мов, навіть морфологічних ідентичних форм

¹ Taras Szewczenko. *Wybór poezji*. Opracował Marian Jakóbiec (Wrocław: Biblioteka Narodowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974).

² Ibid. стор. CXXIV.

(напр. існування в польській мові клічного відмінка). Зате ортоепія цих двох мов дуже відмінна, і ритм народньої пісні відмінний.

В українській мові ортоепія узaleжнена від гнучкості наголосів, які переносяться з великою різноманітністю. В польській мові обов'язковий наголос на передостаннім складі. Польська народня пісня і танок в усіх північних землях любується ритмом $\frac{3}{4}$. Народнопісенність польська і українська є відмінні, бо лише околиця Krakova має подібний ритм народньої музики до нашої, себто $\frac{2}{4}$, а переважаючі танкові мотиви мазурки, кув'яка і навіть поважного полонеза мають ритм на $\frac{3}{4}$.

Інша сторона польської культури може прийти в допомозі перекладачам з одної мови на другу. Це є не народня, а книжна традиція польських і українських силябічних віршів, які контактувалися між собою протягом двох або й трьох століть.

Дослідниці ритміки Шевченка, Галина Сидоренко³ та Ніна Чамата⁴ вважаючи ритм за “головний конструктивний фактор вірша”⁵ і також визнаючи Шевченка іноватором у різноманітних метрических системах, помічають, що найбільш улюбленій, відомий як “коломийковий” Шевченківський 14-тискладник має не лише народні, але й книжні традиції. В своїй студії про цей ритмічний засіб Шевченка Н. Чамата пише: “З кінця XVI до XVIII ст. в книжній українській поезії неподільно панувала силябіка – принцип, на якому ґрунтувався і народньопісенний вірш. Тому розрив між структурою літературного та фольклорного віршів не мав тут таких різких форм, як це було, скажімо, в російській поезії...”⁶ Обі дослідниці уболівають над тим, що Шевченко довгі роки не мав належного признання як “вправного майстра, який досконало володів поетичною технікою і був одночасно творцем нової художньої манери” (слова Галини Сидоренко).⁷ Цитуючи таких дослідників, як Станислав Людкевич, Філярет Колесса, авторки збивають закиди Куліша, Драгоманова і навіть Максимовича про літературну неосвіченість Шевченка і наводять дуже цікаві завваження Богдановича⁸ та Луначарського⁹ про те, що Шевченко створив український “верлібр” на пів століття скоріше від французів. Ці всі завваження наших дослідників дуже важливі при аналізі Шевченкової поеми “Катерина”, писаної власне тим Шевченковим 14-тискладником, спорідненим з українською народньопісенністю, а також і з книжним силябічним віршуванням, та без книжних пут, із свободою вислову, можливою лише геніальним іноваторам, а в перекладах – висококультурним ерудитам.

Очевидно, поема “Катерина”, хоч в основі написана 14-тискладником, має в своїй ритмічній структурі багато відхилень від народньопісенного взірця, залежно від нюансів змісту, думок і почуттів. За словами С. Людкевича та т. зв.

³ Г.К. Сидоренко, *Ритміка Шевченка* (Вид. Київського Університету, 1967).

⁴ Н.П. Чамата, *Ритміка Т.Г. Шевченка* (Київ: Наукова думка, 1974).

⁵ Ibid, стор. 5-6.

⁶ Ibid, стор. 27.

⁷ Сидоренко, стор. 15.

⁸ М. Богданович, “Краса й сила (Опыт исследования стиха Шевченка)”, *Украинская жизнь*, 2, 1914: 15.

⁹ Доповідь А. В. Луначарського прочитана в Парижі в 1911 р. “Великий поет (Тарас Шевченко)”, передрук у збірнику *Світова велич Шевченка*, 1 (Київ: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1964), стор. 398.

¹⁰ Чамата, стор. 8.

“нестійчивість” ритміки Шевченка гармонізує з усім єством поезії і усім процесом творчості Шевченкового генія.¹⁰ Ще один дослідник, Олександр Розенберг, звернув увагу на “відступи від народньопісенної ритміки... у зв'язку зі змістовим рухом поеми Катерина”.¹¹

В поемі “Катерина” можна знайти два основні ритмічні принципи: в нарративних частинах силябічно-народньопісennий 14-тискладник, зближений до коломийкового ритму, а в авторських “лірично-моралізаторських” – як їх називають деякі дослідники – відступах нерегулярне чергування 3-стопового хорея з 2-стоповим амфібрахієм. В своєму перекладі Богдан Лепкий дотримався Шевченкових нюансів ритмічних, дав їм ту нерегулярність та психологічний рух, що є у Шевченка. Як порівняти з перекладом Лепкого переклад Владислава Сирокомлі, поміщений у давнішому, із 1955 року виданні творів Шевченка, то помітно, що Сирокомля намагався “поправляти” ритміку Шевченка, тобто регламентувати в метричний уклад і уодностайнювати його, на чім, очевидно, поезія потерпіла. Переклад свій назвав Сирокомля “Катахина”,¹² такий заголовок має теж ця поема в перекладі Б. Лепкого у вже згаданій збірці під редакцією Якубца. Раніше від цеї збірки появилась вибірка поезій Шевченка під редакцією Єжи Єнджеєвіча, в якій поема “Катерина” в перекладі Богдана Лепкого зберігає оригінальний український заголовок “Катерина”.¹³ Можливо, що Б. Лепкий подав у перекладі оба заголовки.

Із дотеперішніх перекладів “Катерини” на польську мову безперечно найближчим до оригіналу під оглядом ритму, звукопису, лексичного добору та загального настрою є переклад Богдана Лепкого. Варто приглянутись до деяких подробиць його праці. Цікаво відмітити, що Лепкий, стараючись втримати Шевченків ритм, у великій мірі і його методу римування, і наявність енжамбментів, тобто переносин частин речень із рядка в рядок, зумів зберегти Шевченкові внутрішні рими, алітерації, анафори, епіфори, асонанси, не нарушуючи при тім характеру польської мови. Дух польської мови цілком інший від української, і щоб віддати той самий зміст чи настрій, Б. Лепкий часом мусів вдаватися до парофразування Шевченкових думок. Так вже в перших вступних чотирьох рядках він заступає Шевченкові слова “Роблять лихо з вами” іншою стороною того самого психологічного моменту.

В Шевченка:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо Москали – чужі люде,
Роблять лихо з вами.

В Лепкого:

Kochajcie się, czarnobrewie,
Lecz nie z Moskalami,
Oni obcy, litować się
Nie będą nad wami.

Тут треба віддати шану інтерпретації Лепкого, який тим висловом, що москалі не змілосердяться над покривдженими дівчатами, вже дає натяк на найтрагічніший момент цілої поеми – зустріч Катерини з москаlem на шляху, що й привела її до розpacливого кроку. Лепкий, поет із незвичайно ніжною душою і справжній Шевченкознавець, ніколи не підходив до якоїсь подробиці тексту

¹¹ Taras Szewczenko, *Utwory wybrane* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955).

¹² Taras Szewczenko, *Poezje wybrane* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970).

¹³ Чамата, стор. 15.

відокремлено. Завжди конfrontував її з цілістю твору, ба, більше, з цілістю Шевченкової творчості. Це останнє можна запримітити в драматичному прощанні Катерини з батьками.

Ціла ця сцена насычена глибоким трагізмом і, як це властиве Шевченкові, драматизована діялогом, попередженим дуже графічно описаним тлом.

В Шевченка:

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ Божий
Тяжко захурився.

В Лепкого:

Siedzi ojciec w końcu stołu,
Główę chwycił w ręce
I nie spojrzy na świat Boży
W swej ciężkiej udręce.

І в Шевченковім оригіналі, і в перекладі Лепкого візуально описана сцена має психологічний підтекст. Мистці, ілюстратори “Катерини”, інтерпретують позу батька двояко: і так, як можна розуміти Шевченка, що батько тримав руки зложені на столі і над ними схилився, і також так, як це вияснив Лепкий, позичаючи Шевченкових слів із славного чотирівірша “І день іде...”, “І голову склонивши в руки...”. Психологічний момент більш відповідає тій власне другій інтерпретації, і її мабуть Шевченко мав на думці, пишучи слова “на руки схилився”. Ми пізнаємо тут в Лепкому дуже тонкого знавця Шевченка і глибокого психолога.

Годі оспорювати психологічну силу інтерпретації оригіналу чи перекладу. Нас цікавить факт, що Лепкий, вживуючи часом цілком інших слів, навіть понять, не відбігає від змісту і настрою оригіналу і не послаблює психологічного руху. Часто, наводячи деякі лексичні зміни, Лепкий відбігає від дослівного притримування кількості рядків даного епізоду, додає чи рядок, чи пів рядка, уводячи типові шевченківські “енжамбменти” там де їх в оригіналі нема, чим його переклад нічим не стає менш “шевченківським”, а навпаки. До них належить інтерпретація Лепким фінальної сцени з трагічного прощання.

В Шевченка:

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.

В Лепкого:

Ledwie biedna, wstała,
Ukoniła się wyszła,
A po niej została
Pustka w chacie.

Обі інтерпретації, і Шевченка – оригіналу, і перекладу Лепкого, дають той сам контекст, який підготовляє до “післяісторії”, яку знаходимо на кінці епізоду, і яку Лепкий перекладає майже дослівно:

В Шевченка:

В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати ...

В Лепкого:

Wieś gwarzyła o niej jeszcze
I długo i wiele,
Ale tego ojciec - matka
Już nie usłyszeli.

Поезія Шевченка дуже багата образністю, але Лепкий не обмежується до точної передачі тропів там, де вони є, але додає і свої, зберігаючи їх шевченківський характер. Так трапляється в нарративних частинах, в описах природи, як при виході Катерини з рідного села:

В Шевченка:

Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла... тілько мріє.

Метафоричний опис неба, даний Лепким, додає драматичності моментові, а “поволіклась” замість “пішла” підсилює опис психологічного стану Катерини і робить його візуально більш виразним.

В іншому місці Лепкий користується засобом іронії – такої частої в Шевченка, але в інших місцях. Нею починає один з контемплятивно-моралізуючих відступів, зараз же після виходу Катерини із села і вістки про трагічну загибель самітних батьків.

В Шевченка:

Отаке то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...

В Лепкого:

Zaszło słońce. Nad dąbrową
Krwawe niebo płonie.
Otarła łzy, powlokła się
I ślad zginał po niej.

Лепкий, змінивши лексично Шевченка, затримав інструментацію вірша звуком “л”, уникаючи прикрого “дз”, якби переклав дослівно “людзям людзє”. Уживши слова “блізьніх любі” Лепкий створив милозвучність близччу до українського оригіналу Шевченка. Лепкий старається втримати Шевченкову інструментацію вірша і через внутрішні рими, які повторює за Шевченком, або й додає свої. Наприклад, в продовженні вже згаданої контемпляції:

В Шевченка:

Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де поховають.

В Лепкого:

Jednym dola daje pola
Od kraju do kraju,
A dla drugich tylko tyle,
Ze ich pochowają.

Виспівуючи свій переклад на шевченківський лад звуками якнайближчими до української мови, Лепкий при тім пильнує психологічної сили свого добору слів. Ось ще один приклад із мандрівки Катерини в Московщину:

В Шевченка:

Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?

В Лепкого:

A gdzież teraz Kateryna
Nasza nieszczęśliwa?
W chacie? W lesie? Czy pod kopą
Zabawia synaczka
I truchleje, że gdzieś z kniei
Skoczy wilk znienacka?

Лепкий додав ще до Шевченкового “виглядає” почуття страху словом “трухлеє”. Далі Лепкий передає Шевченкові слова своєрідно, використовуючи засіб повтору:

В Шевченка:

А що дальнє спіткається?
Буде лиxo, буде!

Лепкий досконало знає не лише дух української мови, але і польської, тому він знає, як заступити українські ідіоми польськими відповідниками. Наприклад, ще в однім авторськім зверненні до геройні:

В Шевченка:

Що зробила вона людям,
Чого хотять люде?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям слізози,
Терпи до загину!

В Лепкого:

A co dalej jeszcze będzie?
Coraz gorzej, gorzej -

В Лепкого:

Czego od niej chcecie?
Czego od niej chca? – Zobaczyć,
Jak płacze niecnota.
A więc nie płacz, Kateruno,
Nie płacz, moja złota,
Cierp w milczeniu...

Лепкий старається дуже докладно втримувати не лише систему Шевченкової ритмічної організації поеми, але і його римування. Його велика уважливість до чергування жіночої і чоловічої рими в деяких частинах поеми помітна в дальшій контемплляції поета над долею Катерини. Лепкий вживає часто альтернативні польські слова, які є ідентичні з українськими, напр. “доня” замість “цурка”, але часом польське слово, хоч ідентичне, має відмінний від українського наголос. По-українськи є “Москаль”, а по-польськи “Москаль”. Та Лепкий, переставляючи синтаксично речення, втримує польський наголос.

В Шевченка:

Отаке-то лиxo, бачите дівчата.
Жартуючи кинув Катрую москаль,

В Лепкого:

Oto jaka bieda: Widzicie dziewczęta?
Uwiódł i porzucił Katrię Moskal zły.

Міняючи позицію слова “Москаль”, Лепкий збагатив його епітетом “зли”, чим ще посилив психологічний удар цього слова.

Коли розгортається трагедія Катерини при зустрічі з москалями, Шевченко приспішує хід своєї розповіді дуже короткими, уриваними реченнями, прийомами асиндтону, схвилюванням діалогом, повторами коротких слів, як “біга” або “то”. Це саме пробує втримати і Лепкий, даючи хвилюючий настрій трагічному фіналові. Але епілог, який Шевченко вивів спокійним нарративом, теж задержаний у Лепкого з музичним “рітенутого”. Слова Лепкого підбирає властиві польській мові, але зміст він передає дійсно шевченківський.

В Шевченка:

А пан глянув... одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Ta не хоче взяти.

В Лепкого:

...a pan spojrzał i odwrócił głowę.
Odwrócił się, nie chce patrzeć,
Bo poznał, nikczemnik,
Po tych brwiach wspaniałych, czarnych,
Po tych oczach ciemnych -
Swego syna. Ale brać go nie myśli...

Лепкий, заступаючи слово “препоганий” польським словом “нікчемнік”, зближає його до українського поняття “падлюки”, тим ще посилює негативну

характеристику спричинника горя цілої родини нещасної української дівчини, яка дала свому серцю волю.

Шевченкова “Катерина” – це твір української поезії, який повинен зайняти важливе місце в світовій літературі, це українська версія “Мадам Батерфляй” з науковою: не люби, дівчино, чужинця, та ще й ворога. Богдан Лепкий, даючи досконалій переклад цього твору на польську мову, дав великий вклад не лише в Шевченкознавство, але й збагатив світову літературу.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПРО КАЛЬОКАГАТІЮ ТА ЇЇ ПРОТИЛЕЖНІСТЬ — ВАРВАРСТВО

Про кальокагатію (“Краса і Добро”) у Шевченка, центральну категорію античної класики, ренесансу і новочасного класицизму досі нема досліджень. Про неї нема згадки навіть у монографії Д. Антоновича (“Т. Шевченко як маляр”, у XII томі *Повного видання творів Тараса Шевченка*, Варшава-Львів, 1937). А власне ця категорія грає значну роль в художньому мисленні Шевченка і тому слід розглянути її основно. Для цього спершу треба дати її історію.

Спершу слово кальокагатос не мало ні естетичного, ні етичного відтінку, а означало людину, що фізичними вправами і спортивними змаганнями (агон) плекала міцне та здорове тіло. Потрібний для цього вільний час (схоле) мали в античному суспільстві, побудованому на рабстві, тільки свободні громадяни, головно аристократи, і їх називали кальокагатой. У цьому значенні це слово вперше письмово закріплене у Геродота і означає людину, що може похизуватися численними поколіннями предків, отже аристократа. Цьому типові протистоять ремісник зокрема такий, що його ремесло зв'язане з огнем, і тому названий “банавс” (банавсос), та селянин. Згодом значення слова розширилося і означало неосвічених людей взагалі. Ремісники, селяни, очевидно всі, що перебували в рабстві, не маючи вільного часу для гімнастичних змагань, у тяжкій роботі набували різні фізичні дефекти. З часом виникає іменник “банавсія” (вперше в Арістотеля) для окреслення не тільки фізичного, але й духовного дефекту, який на думку Арістотеля може бути дефектом характеру, інтелекту, естетичного смаку, що спричинений фізичними недомаганнями. Банавсії Арістотель протиставляє “пайдею”, тобто справжню освіченість з культурною огладою. Критикуючи рабство, він не має на увазі наївної неосвіченості селянина, а напівосвіченого недоука, про якого українська приповідка гласить: вчений недовчений гірший ніж шалений.

Арістотеля термін “кальокагатос” уже не зв'язаний з типом аристократа, а здемократизований згідно з пляном будівничого Атенського демократичного полісу, Перікла, зформувати з атенців “елітарний народ”. З цієї точки зору думає Арістотель, може кожний свободний громадянин підніматися на рівень кальокагатії, але залежно від власного рішення: чи скоче наполегливо працювати над собою і стати освіченим та культурним (софос) і тим самим кальокагатус, чи навпаки, залишитись невігласом (аматес), отже банавсом. Тут треба відмітити, що новий етичний значеннєвий відтінок слова кальокагатія виникає тоді, коли воно входить у філософські системи. Тоді й до голосу приходить досі у цьому слові лише приховане значення чогось прекрасного. Отже у філософському аспекті “кальокагатос”, як каже Сократ (у творі *Апомнемоневмата*, то є Спомини, Ксенофонт, учня Сократа), – це людина прекрасна тілом і душою, високого інтелекту, гуманності і доброти. На тому однак не кінець! Справжня людина, тобто кальокагатос – підкresлює Сократ – повинна об'єднувати індивідуально-етичні прикмети із соціально-етичними, розважаючи такі важливі для суспільства проблеми: “Що собою представляє поліс? Що означає бути політиком? Якою має бути влада (архей) над людьми? Яким повинен бути справжній

володар (архікбос)?" Ці свої роздуми Сократ завершує таким узагальненням: всі, хто згадані проблеми розуміє і в практиці розв'язує – це кальокагатос, однак рабами, скотом у людській личині треба назвати тих, хто не орієнтується в тих питаннях, не розуміючи їх. Сократ і інші античні філософи погорджують тими, хто не може або не хоче цікавитися державними справами і активно не служить своєму полісові і називають їх банавсами. А історик і філософ Ксенофонт сподівається, що байдужих до своєї держави зуміють філософи вилікувати від аполітичної пасивності, нездарності та покажуть їм дорогу до кальокагатії.

На тлі тільки що поданих поглядів античних філософів людина, що її змальовує Шевченко, художник і поет, постає перед нами як "кальокагатос", не тільки своїми індивідуальними якостями, але й як борець за добро свого народу та держави. Представником кальокагатії, як дефініює її Сократ, є високотрагічна постать Гонти, що жертвує своїми дітьми, бо не може зламати даної народові присяги і виростає на міру Софоклевого Едіпа. Такою постаттю є Залізняк, що, узnavши про мученицьку смерть Гонти, хоч ніколи не плакав, оплакує його, свого друга, мов Ахілл над мертвим тілом Патрокла. Таким типом кальокагатос є врешті Ярема, який, усвідомивши, що йому виростили крила, стає борцем-героєм. Оптимістичним закінченням поеми "Гайдамаки", коли старі гайдамаки співають, що в Яреми-Галайди "Хата на помості! .. Добре буде, Галайда!", Шевченко підкреслює, що такі борці як Ярема безсмертні і їх у народі без ліку.

На грецьку кальокагатію Шевченко покликується конкретно, вживаючи цього вислову в перекладі: "краса і добро". Метою мистецтва він уважає "поширювати в суспільстві смак і любов до доброго і прекрасного – це найчистіша і наймиліша Богу-чоловіколюбцеві молитва. І цілком безкорислива прислуга людині". (Лист Шевченка до Ф. Й. Толстого у *Т. Шевченко про мистецтво*, упорядкування І. Стебуна. Київ: 1971, стор. 193). На принцип кальокагатії, що лежав в основі античної класики і новочасного класицизму, увагу юного Шевченка звернули його вчителі рисунку Ян Рустем у Вільні, Франц Лямпі у Варшаві і особливо пізніше Карл Брюллов у Петербурзькій Академії Мистецтв. У широко відомому творі класициста К. Брюллова *Останній день Помпеї* (1833) людина зображена у повній тілесній і духовній красі, цілком у дусі кальокагатії зберігає душевну рівновагу та високу моральну гідність перед лицем страшної катастрофи. Те, що К. Брюллов у цій та інших картинах передав творчо, підкріплene теоретично в його листах, документах та споминах, де він говорить про кальокагатію (*К. П. Брюллов в письмах, документах й воспоминаниях*. Под ред. Н. Г. Машковцева. М.: 1961, стор. 225). Не можна забувати, що на Шевченка впливали і українські художники, як маляр А. Лосенко (1737-73) і скульптор І. Мартос (блізько 1753-1835), які творили в дусі ідеалу кальокагатії. Цей ідеал заповідається у творах А. Лосенка, якого відомий скульптор Е. М. Фальконе називає "першим видатним художником нації", і був своєрідно втілений в творах І. Мартоса. І так, на створеному І. Мартросом надгробнім пам'ятникові у Донському монастирі в Москві (1782) зображена жінка, яка оплакуючи померлого, зовсім у дусі кальокагатії спокійно дивиться в обличчя смерті як на закономірність, що панує над все світом. Цей пам'ятник робить враження монументальністю. Також у Шевченка кальокагатія об'єднана з монументальністю, що її головною ознакою є схильність до узагальнення і концентрації. Переконливим прикладом є монах на ілюстрації Шевченка до повісті російського письменника М.

Надеждина *Тверда воля* (1841). Він своєю монументальною поставою нагадує *Святого Гіероніма* на картині клясициста Д. Гірляндайо, де вся увага сконцентрована на монументальній постаті святого, що є кальокагатос.

Також рекомендовані програмою Академії Мистецтв теоретичні твори, як *Історія античного мистецтва* (1764) Й. Й. Вінкельмана і *Розвідка про науку краси* (1825) А. Галича, будили зацікавлення Шевченка ідеалом кальокагатії. Тут належить згадати працю І. П. Чекалевського, колишнього віцепрезидента Академії мистецтв, під заголовком *Роздуми над вільними мистецтвами* (1792), де він слідом Вінкельмана відзначає народний характер античного мистецтва, його ідеал кальокагатію і наводить цілі абзаци праць Вінкельмана у власному перекладі. Погоджуючись з Вінкельманом стосовно свободи як передумови розквіту античного мистецтва, він додає ще одну причину: політичну незалежність держави. А змальовуючи несприятливі умови для розвитку мистецтва, І. П. Чекалевський критикує відносини у тодішній царській Росії.

Як бачимо, в Академії панував культ античності і захопив Шевченка. Про це він говорить сам ось як: “Античний сюжет мені дуже по душі, і я весь ним захопився. Це сцена з *Іліади* – Андромаха над тілом Гектора. Тепер я тільки зовсім зрозумів, яке необхідне вивчення антиків і взагалі вивчення життя і мистецтва стародавніх греків” (*Повість Художник*). Отже характерне для античного мистецтва поняття кальокагатії – діяди чи двійні “краси і добра” мусіло стати предметом теоретичних роздумів Шевченка. Про красу в мистецтві, особливо античному, він неоднократно висловлюється (головно в *Деннику* та повістях) і каже, що під його впливом людина “заглибується в себе і бачить Бога на землі” (*Денник*, 17 IX 1857). Він переконаний, що якби “краса у всіх її видах хоча б на половину людства мала свій благодатний вплив, тоді б ми швидко приблизились до досконалості...” (*Повість Прогулька з задоволенням і не без моралі*). Але на людину не тільки впливає краса, адже ж людина сама своїми якостями може стати прекрасною і перевершити всі види краси: “Вершина безсмертної краси”, говорить Шевченко, “– це оживлене щастям обличчя людини”, “це піднесена душа художника, це божественна творчість” (*Повість Художник*). Щодо другого члена діяди “краса і добро”, поет уважає, що воно, тобто добро, не може існувати без волі. Тому він нераз, говорячи про кальокагатію, другий її член “добро” замінює виразами “воля, справедливість, правда”. Тут уже помітний вплив просвітительської думки. Подібно Гете висловлює бажання одержати з руки Правди красу поезії. А український поет ще й карбує в пам'яті своїх земляків: “Якби ви вчилися так як треба, / То й мудрість би була своя”, а мудрість, на його думку, обіймає “свою правду, сперту на силу, волю, справедливість”. Ці три чинники: силу, волю-свободу, справедливість-закон Шевченко розглядає як взаємозв'язані державотворчі елементи. Він високо цінить волю-свободу та прославляє на всі лади, навіть її персоніфікуючи: “У нас воля виростала, / Дніпром умивалась, / У голови гори слала. / Степом укривалась!” Але цю волю-свободу, що її голова сягала зір, звідкіля Дніпро витікає, вкрили козацькі трупи, що їм волю вкрадено: вона “спала на купах, / На козацьких вольних трупах, / Окрадених трупах!” Поет хоче сказати, що сама воля-свобода як така не може встояти, якщо вона не підперта силою і законом. Ці державотворчі роздуми Шевченка стануть нам ще більше зрозумілими, якщо їх розглянемо у світлі наступних дефініцій І. Канта: республіка – це сила зі свободою і законом; анархія – це закон і свобода без сили; деспотизм – це закон і сила без

свободи; варварство – це сила без свободи і закону (І. Кант, *Критика чистого розуму* 1781).

Античні філософи вважали, що тільки в зразковій республіці, якою на їх думку була Атенська республіка, стає панівною кальокагатія і виховується справжня людина, тобто кальокагатос. Так думали і чільні представники новітнього класицизму Вінкельман, Гете, Шіллер. Цієї ж думки дотримувалися також наші Чекалевський, Сковорода і Шевченко. Всі вони вважали найгіршим злом варварства – протилежність до кальокагатії.

Особливо Арістотелева аналіза варварства усвідомлює нам жахливість того явища. Признаки варварства – це дикість і жорстокість. Варваром, на думку Арістотеля (*Нікомахейська етика*) людина стає тоді, коли спадає до рівня тварини, бо не керується розумом, не опановує своїх гонів та пристрастей, не знає ні в чому міри. Він розрізняє дві форми людської тваринності, і вони обі притаманні варварам: 1) анімальну (неусвідомлену), 2) бестіяльську (з премедитацією).

Коли людина поводиться як тварина, просто з браку розуму, то така поведінка анімальна, а її прикладом – поведінка кельтів. Вони, розказує Арістотель, роз'ярені тваринною лютістю, раптово і нерозважно кидаються в бій, не розуміючи, якої міри небезпека їм загрожує. Це не є хоробрість, бо хоробрий кидається в небезпеку, знаючи, що йому загрожує смерть. Від анімальної неусвідомленої жорстокості відрізняється бестіяльство або свідома звірськість для задоволення найнижчих інстинктів. Як приклад на це Арістотель подає канібалізм скітів, коли вони, бенкетуючи, для свого вдоволення собі взаємно пропонували власних малих дітей – до з'їдання. Інший приклад бестіяльської поведінки – це сіцілійського тирана Фаляріса, хоч грека, але варварського складу ума.

Канібалізм, жертвування людей, людиновбивство засуджує не тільки філософ Арістотель, але й письменник, драматург Евріпід (480-406 перед Христом) як варварський, зокрема скітський звичай. Евріпід п'ятнує вбиство своїх дітей, жорстоку скітку Медею (в одноіменній драмі). А ще раніше Геродот (нар. коло 484 перед Христом) характеризує різні варварські, в тому числі скітські племена за ступенями їх жорстокості, з племенем андрофагів (людоїдів) на чолі. Подібно Шевченко висловлюється про скітів, які “І на возах, на колісницях, / Із Колізея, із різниці Святії вивезли тіла, / І повезли на Тибр: тілами / Святих убитих годувати / Для царського таки стола / У Тибрі рибу”. Цих скітів він називає “Погоничі, рабів раби...” що “Поскідали / У воду трупи та й назад / З возами Скити повертали” (“Неофіти”, 1857). Ставати “рабами рабів” – це, на думку Шевченка, найнижчий рівень, до якого може знизитися людина.

Як прояв бестіяльського варварства греки вважали тиранію, яку ненавиділи, бо вважали втрату свободи найгіршим нещастям. Аналізуючи ментальність тирана-варвара, Арістотель уважає головною хибою його складу ума тупоумність, брак абстракційного, понятійного мислення, брак розуміння значення свободи для процвітання держави. Грецький філософ засуджує варварський зразок, за яким управлює державою тиран: він перешкоджує своїм підлеглим мислити (фронейн) і мати довір'я (пістіс) до себе та один до одного; він забороняє взаємне спілкування людей у суспільстві, не дає їм свободного часу (схоле), щоб не мали зможи роздумувати; різними провокаціями тиран викликає взаємне недовір'я людей та розбрат між ними.

Критика варварства посилилася в час кризи Атенського полісу, що почалася з пелопонезькою війною, описаною найвидатнішим істориком античності Тукидидом (нар. 471 перед Христом в Атенах). Критика, на його думку, має людей заставити схаменутися і позбутися пристрастей, які ведуть до загибелі, і так спасти державу і себе. Тоді ж виникає у суспільстві як показник кризи тип зварваризованого грека. Такий тип змальований, наприклад, у драмі Евріпіда *Медея* – це грек Ясон, що має варварські пороки: невірність, зарозумілість, лицемірство. В іншій його драмі *Троянки*, Андромаха проклинає греків, що вбили її синка, і називає їх “винахідниками варварських жорстокостей”. В парі зі засудженням поведінки зварваризованих греків іде ідеалізація автентичних варварів. І так у драмі *Гекаба* грек Одіссея змальований як варвар, який вимагає, щоб Гекаба віддала грекам свою дочку Поліксену для кривавої жертви на гробі Ахілла. Евріпід підкреслює парадоксальне явище: грек Одіссея веде себе як варвар, а варварська принцеса Поліксена ідеалізована, геройчна, повна людської гідності. Цим контрастом між греком-варваром, Одіссеєм, і культурною, хоч варваркою Поліксеною Евріпід хоче шокувати своїх земляків, заставити їх схаменутися і вернутися на гуманістичні позиції, які, як писав ще Геродот, притаманні грецькій культурі. Він підкреслює культурну перевагу греків над усіма народами, уважаючи самоутвердження геленства зовсім природним та богоугодним, він звеличує грецьку “елевтерію” (свободолюбивість) та грецьке вміння володарювати. Вміння наших предків панувати підкреслює і Шевченко (“Іван Підкова”).

Ідеалізація варварів, первісних народів, що посилилася особливо в четвертому столітті перед Христом, пішла від народних казок і мітів про минулий так званий “золотий вік”. Але давні історики і філософи не завжди чітко відмежовували казку і міт від дійсних історичних подій. Платон, як мало хто, свої теоретичні роздуми про золотий вік уважав тільки (зовсім правильно!) чисто умоглядними конструкціями (дивись його твір *Закони/Номой*). А інші на загал, як Дікайярх, Полібій, Плутарх, Тацит і інші, змішуючи казкові та новелістичні елементи з історичною правдою, творили ненаукові концепції, в які свято вірили: що племена на низькому рівні культурного розвитку ніби зберегли прикмети і ознаки минулого “золотого віку”, якого в дійсності ніколи не було.

До племен, яких найчастіше ідеалізували, належали кочівничі племена скитів. Безкритичність зайшла так далеко, що відомих своєю жорстокістю скитів іменували “найсправедливішими серед народів” (думка Ефоруса, учня Дікайярха, як подає історик Страбон). Ідеалізувати варварів продовжували клясицисти XVII та XVIII століть зокрема відомий серед них Жан Жак Бартелемі (1716-95). Він у романі *Подорож молодого Анахарсіса* (*Voyage du jeune Anacharsis*) ідеалізовано і неправдиво виводить молодого скита, а наївні читачі, не тільки сучасники письменника Бартелемі, але й сьогоднішні сприймають поетично вифантазований образ скита як правдивий. Докладніше про цю проблему йде мова в моїй іншій роботі. А тут нас цікавить непримиренне ставлення Шевченка до всіх проявів варварства в порівнянні з поглядами на це страшне зло в античності.

Перше, що кидається в очі у Шевченка – це відсутність всілякої ідеалізації варварів і деспотів-тиранів. Основою для безоглядного засудження Шевченком всіх царів були їхні тяжкі злочини на Україні, які він сам на кожному кроці бачив і відчував. Разом з цим прикладне значення мав для нього погляд Платона, який

вважав недопустимою ідеалізацію варвара-тирана, що її допустився, наприклад, Ксенофонт у творі *Киропедія*, де він змальовує Кира старшого, перського короля, як взірець доброго володаря. Варварський король, на думку Платона, залишається назавжди варваром і погано вихованою людиною. Так і Шевченко таврує царів як непоправних “людоїдів” і бажає: “бодай кати їх постинали / Отих царів, катів людських!” (Поема “Цари”, 1848). Вони є представниками бестіяльського варварства, яке, на думку Шевченка, має різні ступені дикості й жорстокости. Ніким неперевершенні, найгірші варварства чинили москалі, бо “Ляхи були, – усе взяли, / Кров повипивали, / А Москалі і світ божий / В путо закували” (“Невольник”, 1845). Цю думку Шевченко повторює у творі “Іржавець” (1847): “Кобзарі нам розказали / Про дикі кари, / Що Ляхи нам завдавали, / Як нас розпинали. / Що ж діялось по Шведчині, – То й Ляхи б злякались, / Оніміли б з переляку / П'яні небораки!” Та сама думка висловлена в містерії “Великий Льюх” (1845) першою вороною, злим духом України: “І я люта, а все-таки / Того не зумію, / Що Москалі в Україні / З козаками діють!” Другий ступінь, бестіяльського варварства – між Москальми і Ляхами – це “свої діти-перевертні”: “Гірше Ляха свої діти / Ї (Україну) розпинають; / Замість пива – праведную / Кров із ребер точуть” (“Посланіє”, 1845). Всім бестіяльським варварам треба відплачувати за їх звірства: “кров за кров, муки за муки!” (“Гайдамаки”, 1841). Поет застерігає проти змішування борців за свободу-волю, гайдамаків, з розбійниками: “За святую правду, волю / Розбійник не встане / Не розкує закований / У ваші кайдани / Народ темний; не заріже / Лукавого сина; / Не розіб’є живе серце / За свою Україну!” А розбійниками є “Господом прокляті ” перевертні, людоїди, яких поет називає “грязь Москви, Варшавське сміття”, їх треба поборювати. Але є ще велика маса байдужих, сонних земляків і несвідомих негідників, яких Арістотель назвав би анімальними варварами. До них Шевченко зачислює блудного сина, якого зобразив у циклі картин, називаючи його “несвідомим негідником”. Цих анімальних варварів Шевченко пробуджує зі сну і байдужості, бо хоч “Страшно впасти у кайдани, / Умірати в неволі,” то “ще гірше – спати, спати, / I спати на волі, / I заснути на вік-віки”, (“Минають дні, минають ночі...”, 1845). Сонних і байдужих він характеризує як “овечі натури” (“Холодний яр”, 1845), що добре ходять у ярмі, а вороги їх “Розкрадають, як овець... І жеруть” (“Псальми Давидові”, 1845). Якщо вони скаменуться, то ще зможуть статися людьми. Для цього треба наполегливо і вміло вчитися, щоб “мудрість була своя” і тоді вони зуміють відповісти на питання: “що ми? Чиї діти? Яких батьків? Ким за що закуті?” Такий народ, що усвідомив своє “Я”, свою ідентичність, на думку Шевченка, здобує свою “Правду і силу і волю”.

Як бачимо, дослідження лише одного наявного у Шевченка поняття – кальокагатії розкриває нові грані його філософської і політичної думки.

ІРОНІЯ ЯК ОДНА З ЕСТЕТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ РОМАНТИЗМУ

У сучасному масиві знань про Шевченка з'явилися вже авторитетні праці про його романтизм, написані в контексті західноєвропейського романтизму. Тут я спробую зосередитися лише на одній естетичній категорії, до якої часто зверталися романтики всіх країн світу та яка, як виявляють досліди, також виразно заманіфестована у творчості Шевченка.¹ У світовому літературознавстві ця категорія дістала назву **романтична іронія**.

Але перед тим, як говорити про **романтичну іронію**, для яснішого уявлення варто коротенько зупинитися на **взагалі літературній іронії**. Визначити цей термін буває важко навіть людям, які спеціалізуються в тій ділянці. Літературна іронія може виявлятися в прерізних формах, у розмаїтості підходу до іронічних ситуацій. Вона не є статичним явищем, а постійно підлягає змінам залежно від того, в яку епоху та в якому суспільстві розвивається дана література. Генрік Ібсен, наприклад, у своїй параболі так з'ясовував це явище: (Цитую за перекладом Івана Франка):

Іронія на скрипці гра, журя кістками стука,
Поет танцює і рида – і це зоветься штука.

Дати народження літературної іронії ніхто з певністю не встановляє. Досліди сягають глибин античної літератури, особливо сократівського стилю. У часи барокко іронія застосовувалася лише в полемічній літературі. Однак справжнього розвитку цієї естетичний гатунок досягнув аж у добу романтизму, коли в літературі процвітала “свобода особистості”, що давала поетам і письменникам невичерпні можливості застосовувати іронію з усією її гостротою та цинізмом.

Повертаючися до нашої теми про **романтичну іронію**, то визначити її річ ще складніша. Ця естетична категорія взагалі мало опрацьована в світовій літературі, а тим більше в слов'янських літературах. Перші кроки в слов'янських літературах поробили Роман Струць у доповіді “Романтична іронія у російському романтизмі” та М. Діміч у доповіді “Романтична іронія в деяких слов'янських літературах” на симпозіумі спеціалістів цієї ділянки, що відбувався в 1977 році в Албертському університеті.

Коли я вперше почала читати *Кобзар*, аналізуючи деякі твори за ознаками романтичної іронії, мені здавалося, що це були перші спроби читати Шевченка по-новому. Першенство, однак, належить не мені, а Богданові Рубчакові, який дещо раніше прочитав доповідь на ідентичну тему в Мішігенському університеті, а згодом

¹ Виправлена та дещо скорочена праця, прочитана вперше в Українській Вільній Академії Наук у Вінніпезі в березні 1980. Друкована під заголовком “Романтична іронія в творчості Тараса Шевченка,” *Слово і час. Журнал теорії, історії та критики літератури*, 8 (1990), стор. 31–37. Уривки Шевченкових поезій цитуються за: Тарас Шевченко, *Кобзар*. З поясненнями та примітками В. Сімовича, (Вінніпег: Комітет Українців Канади, 1971).

опублікував її в англомовному збірнику, присвяченому критичним аналізам творчості Шевченка.²

Романтичну іронію вперше застосовували німецькі романтики – Шлегель, Тік, Зольгер, Гофман – як художній засіб для зображення парадокальної природи реальності. Найефективніше застосовували її Гайне та Ріхтер. У літературно-критичній думці переважає погляд, що шлегелівське застосування романтичної іронії треба розглядати як основу для сучасної аналізи цієї жанрової особливості. Концепцію Шлегелевої романтичної іронії стисло витлумачив Рене Веллек. На його думку, іронія для Шлегеля – це визнання факту, що світ у своїй сутності є парадоксальним і тільки за допомогою амбівалентної філософії можна збегнути його суперечливу тотальність. Іронія, за Шлегелем, це боротьба між абсолютним і релятивним, це одночасна свідомість і неможливості, і потреби досягнути повного розуміння реальності.³

Розвиваючи Шлегелеві постулати, сучасна критика вкладає в зміст романтичної іронії такі художні засоби, як, наприклад, створювання у віршах романтичних ілюзій і раптове перекреслювання їх зміною тону або контрастними коментарями.

Критики відрізняють романтичну іронію від традиційно-літературної тим, що традиційна розгортається між автором, його твором і читачем, а романтична обмежується лише до автора та його твору. Це досягається шляхом критично-дискримінаційного погляду автора на себе та свій твір; співставленням величного з тривіальним; розв'язанням суперечностей між об'єктом і суб'єктом – між своїм я та світом; фрагментацією форми; трансформацією сенсу слова, сенсу героя та інших явищ; зображенням парадоксальності світу, внаслідок чого світ стає карнавалізованим; раціоналізованим скептицизмом або негативним ентузіазмом, які автор використовує для применення своєї екзальтації, що є засобом збереження балансу між самокреацією і самодеструкцією; збереженням реального хаосу технічно нехаотичним способом. Описуючи хаос, тобто суперечності цього світу, автор ніби відмежовується від свого твору, але в той же час втілює у свій твір свідомість своєї іронічної ситуації. Автор іманентно розкриває себе у творі й одночасно трансцендентно виходить за його межі, перетворюючися в обсерватора й розповідача.⁴

В основі світогляду романтичної іронії закладена філософія послідовників Канта про хаос відчуттів у людині, створених об'єктивним світом, що впорядковуються априорними формами розсудку.

Якщо аналізувати Шевченкову поезію, взявши в основу філософський світогляд романтичної іронії – світогляд, яким була пройнята вся доба романтизму – то Шевченко стане вище всіх доктрин, в які його нераз намагалися вкласти різні ідеологи.

² Bohdan Rubchak, "Shevchenko's Profiles and Masks: The Ironic Roles of the Self in the poetry of Kobzar." *Shevchenko and the Critics 1861 - 1980*, Ed. George S. N. Luckyj. (Toronto: the Ukrainian Institute of Ukrainian Studies, 1980), pp. 395-429.

³ Rene Wellék, *A History of Modern Criticism: 1750-1950. The Romantic Age*, 2 (New Haven: Yale University Press, 1955), p.14.

⁴ D. C. Muecke, *Irony: The Critical Idiom* (London: Methuen & Co., 1973), p. 77-81.

Хаос відчуттів, викликаних об'єктивним світом, у Шевченковій поезії постійно присутній. У першій частині поеми “Перебендя” роля поета змальована в хаосі суперечливих ідей. Об'єктивність ставить перед поетом завдання пробуджувати людську свідомість, співати людям, “розганяти їм тугу”. Суб'єктивність розкривається тут у граничному неузгідненні з об'єктивним, бо поет “сам світом нудить”, над ним “недоля жартує”, він “журиться і сумує, сидячи під тином”. Усвідомлюючи той факт, що суперечливість його почуттів, його двоїста роля – це частка великого хаосу об'єктивної реальності, поет кількома іронічними рядками намагається розв'язати свою іронічну ситуацію:

Отакий то Перебендя,
Отарий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на слізози зверне.

Слово **химерний** містить у собі іронію, що дозволяє поетові якоюсь мірою виправдати свій внутрішній стан і згармонізувати його з об'єктивним світом.

У другій частині “Перебенді” поет ще виразніше підкреслює суперечності суб'єктивного й об'єктивного. Він іде в степ на могилу молитися, розмовляти з Богом, співати “Господню слову”, літати “орлом сизокрилим” у широкій блакіті,

(...) бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує, –
Його на сім світі ніхто не прийма.

Піднімається поет у свій трансцендентальний світ самотньо, “щоб люди не чули”, бо не зрозуміють, насміються “на Боже слово”... “дурним” назовуть. У заключних рядках парадоксальність своєї ситуації поет знову гармонізує іронічно-двозначним внутрішнім діалогом:

Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули!
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!

Розглядаючи питання Шевченкових філософсько-поетичних пошуків, Леонід Плющ також доходить до висновку, що в основі світогляду Шевченка була філософія амбівалентності. Однак амбівалентність Шевченкової поезії, твердить Плющ, “не є метанням поета-романтика від одного погляду до другого... а складає... суто шевченківське єдине Слово”.⁵ Це категоричне Плющеве твердження дає причину робити припущення, що він чомусь не взяв до уваги того, що це, як він каже, “метання” було одним з основних рис світової романтичної іронії й Шевченкове

⁵ Леонід Плющ, “'Причинна' і деякі проблеми філософії Шевченка”, *Сучасність*, 3 (1979), стор. 9.

слово не було вийнятком. Крім того, аналізуочи в “Перебенді” слово **химерний**, Плющ доказує, що цим словом Шевченко характеризує себе як поета “карнавально-трагічного”.⁶ Застосовуючи принцип романтичної іронії, приходимо до зовсім інших висновків.

Центральним твором, на якому Плющ ґрунтует філософсько-поетичний світогляд Шевченка, є “Причинна”. Цю саму поему аналізує Й Франко, але, на відміну від Плюща, розглядає її в дусі універсального романтизму, а особливо в сфері впливів Міцкевічевої поеми “Дзяди”.⁷ І те, що Плющ називає невиразним метанням поетів-романтиків, а в Шевченка співставленням суперечностей, що переходять у властивість, притаманну тільки Шевченкові; і те, що ми окреслюємо суперечливими емоційними переживаннями, які поет методами іронії синтезує в один образ, Іван Франко визначає це явище як різномаїття літературних “впливів” на Шевченка, які “перехрещувалися і зливалися” і які “теніяльна натура нашого поета вміла щасливо перетворити в одну органічну і глибоко поетичну цілість”.⁸ Франко, хоча й дабачає конфлікт між поетовим божественним суб'ективним я, що стоїть “непомірно вище над товпою звичайних людей”,⁹ проте, будучи вірним своїй народницькій філософії, він не хоче нічого більше зауважувати в Перебенді-поетові, крім “вибраного представника між своїм народом і Богом.”¹⁰

Найрізноманітніші інтерпретації Шевченкової творчості зводяться в основному до одного спільногого знаменника – до гіперболізованого драматизму. Незалежно, чи в центрі аналізи стоять питання ідеологічні, релігійні, долі України чи долі самого поета – в усьому традиційна критика бачила й досі бачить безконечну суцільну драму. Важко повірити, щоб маштаби Шевченкового таланту не вміщали в собі понять взаємодії суб'ективного й об'ективного, щоб коливаючися між іманентним та емпіричним, поет не попадав у роздвоєно-іронічні настрої – в сміх і сльози. Як і кожен великий романтик, Шевченко вмів плакати й сміятися – сміятися іронічно і над собою, і над своїм народом, і над світом, і навіть над самим Богом.

У такому світлі ми й продовжуватимемо читати *Кобзаря*.

У заспіві до поеми “Сон” поет зображає об'ективний світ як зачароване коло корупції, розкладу, дегуманізації – світ з єдино-іманентним людині почуттям наживи. “Може так і треба!” кажуть його герої. “Так і треба!” іронічно погоджується поет у пристрасній утому самозаперечення, в своєму діаметрально протилежному світі:

А що ж то я?
— Ось що, добрі люде:
Я гуляю, банкетую
В неділю і будень;
А вам нудно, жалкуєтесь...
Їй-Богу не чую!

⁶ Там таки, стор. 10.

⁷ Іван Франко, “Переднє слово до ‘Перебенді’ Т. Г. Шевченка”, *Твори в двадцяти томах*, т. 17 (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955), стор. 45-48.

⁸ Там таки, стор. 43.

⁹ Там таки, стор. 47.

¹⁰ Там таки.

І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людську.

Амбівалентна гра між суб'єктивним і об'єктивним розгортається в поемі на тлі трансформації поетового я різкими переходами від удаваності до серйозності, від байдужості до співчуття, від проклинання Бога до звеличання його.

“Буцім-то сова” – символ мудrosti – поет летить над світом: “Прощай, світе! Прощай, земле!” Відриваючися від об'єктивного й зберігаючи від нього відповідну дистанцію, поет не втрачає, однак, зв'язку з реальністю:

Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
.....
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.

В екзальтованому полеті за “живою правдою”, де ввижається “вся країна повита красою”, знову, щоб зберегти рівновагу між суб'єктивним і об'єктивним, поет применшує свою екзальтацію раптовим переходом до діялогу зі своїм внутрішнім я:

Чого ти сумуєш?
Душа моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

У діяlogах з собою поет особливо виразно розкриває свідомість конечності, з одного боку, і свідомість неможливості – з другого, досягнути гармонії між суб'єктивним і об'єктивним світами. Прагнучи знайти синтезу суперечностей, Шевченко впадає в іронію серця, в іронію, сповнену любові до скривдженіх, проблем яких він розв'язати не може: “Хіба ти не бачиш?” питає він душі,

Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синій хмари:
Немає там влади, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чути.

Поет розчиняється в двох світах: душу залишає в об'єктивному світі, де,

Латану свитину з каліки знімають,
З шкірою знімають,

де,

Опухла дитина голодная мре,

де,

Покритка попід тинню
З байстрям шкандibaє.

Думу ж свою, свій суб'єктивний світ, він піdnімає в трансцендентальні висоти, але знову ж не в суцільній ізоляції від абсурдної реальності, а в релятивному зв'язку з нею:

Лети ж, моя думо, моя лута муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Свое товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети,
Та по всьому небу орду розпусти!

В останньому рядку розкривається ще одна таємниця романтичної іронії – абсолютний суб'єктивізм філософії Фіхте. Поетове я, породжене суб'єктивністю в цьому рядку є **веселим**, здібним творити все, що існує, й так само здібним нищити все, що існує. Дума поетова, його суб'єктивне я оригінально трансформуються в ідею космічної всемогутності – у нього є сила “по всьому небу орду розпустити”,

Нехай чорніс, червоніс,
Полум'ям повіс,
Нехай знову рига змії
Трупом землю криє.

Нагло знову трансформуються ситуації й трансформується поетове суб'єктивне я, що тепер переходить уже в абсолютну ізоляцію:

Прощавайте! в гості не прийду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую. —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.

Абсолютна досконалість суб'єктивного поетового я має магічну здібність трансформуватися одночасно в різні ситуації, в різні місця, в різних людей. На тлі цих трансформацій поет яскраво зображує об'єктивний абсурдний світ – “величне видовище, створене самим Богом” і на такому тлі гостро й несподівано висловлює свій іронічно-раціоналізований скептицизм стосовно Бога та його незацікавленість, його байдужість до світу, до тієї людини, що мала б бути його архітвормом:

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помога —
Як і оті гори
Предковічні, що політі
Кровію людською!..

Іронічне співставлення взаємовиключних понять Божої справедливости й, одноразово, геніяльної брехні, поет зображує в гармонійному акорді:

Мерці за правою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не суда ідуть просити;
Hi, то люде, живі люде,
.....
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добаваче!

У безпроглядній тьмі хаотичного світу поет співставляє взаємозаперечні поняття віри в Божу правду та наявність зла на землі і, за допомогою амбівалентної філософії шлегелівського зразка, парадоксальність цих понять синтезує в один образ:

Не нам діла Твої судить:
Нам тільки плакать, плакать, плакать,
І хліб насущний замісить
Кривавим потом і сльозами.

Іrrаціональна віра в Божу справедливість трансформується в іронічно-критично-звеважливе:

І коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений
І нам даси жити?

І знову трансформація і знову проникання протилежностей:

Ми віруємо Твоїй силі
І слову живому:
Встане правда...

.....
А поки що — течуть ріки,
Криваві ріки...

Бог і правда, людські слізи й кров — амбівалентна, але одноразово тотальна синтеза хаосу, парадоксальної сутності світу — видовища Божого. Іронічне співставлення віри й невіри в Бога присутнє в усьому *Кобзареві*:

Удар, громе, над тим домом,
Над тим Божим, де мремо ми,
Тебе ж, Боже, зневажаєм: —
Зневажаючи, співаєм:
Аллілуя!

В один момент поет створює ілюзію доброго, праведного Бога, до якого “серцем молиться”, а в другий:

А ти, о, Господи єдиний,
Скуєш лукаві уста.
Язык отой велерічивий,
Мовлящий: “Ми — не суєта!”

“Ми — не суєта!” — цій декларативності слова Божого та його непослідовних законів на землі поет з граничною рішучістю співставляє своє божественне суб'єктивне я:

Воскресну я!..
Воскресну нині, ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...

Принцип зображення абсолютної для себе суб'єктивності в цьому випадку зливається з колективним, загальнолюдським я, з універсальною свідомістю, іманентною не тільки індивідуальній людині, а й колективові, народові, нації. Такий яскраво зображений образ суб'єктивного й об'єктивного робить Шевченкову іронію ще в'їдливішою, ущіпливішою.

Бачення світу в космічному хаосі, в безпросвітній масі несумісностей дає поетові можливості застосовувати критично дискримінаційний погляд і на Бога, і на царя, “схожого” на Бога, “проклятого, неситого гаспіда лукавого”, і на панство, що “аж потіє”, б'ючи поклони перед царем-богом, щоб узамін “дулю.., хоч пів-дулі” дістати, “аби тільки під саму пику!”, а потім це ображене панство “По кутках стогне”,

Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози!

У цих рядках Шевченко знову іронічно співставляє чутливе індивідуальне я, що прагне будь-що вирватися на волю й заманіфестувати себе та колективне я, що змушує індивідуальне я солідаризуватися з суспільством і, всупереч особистих переконань, підпорядковуватися законам, встановленим суспільством. Парадоксальність цих понять поет синтезує двома іронічними словами; “сміх і сльози”.

У цьому тотальному хаосі, в цій геніяльній гегелівській божественній іронії, фінальною сценою якої є самознищення, поет дивиться на свою “всемогутність” також іронічно й застосовує той таки критично дискримінаційний погляд на себе та свій твір. Така іронія вможливлює поетові зберігати рівновагу між суб'єктивним і об'єктивним світами, а також між своїм позитивним і негативним ентузіазмом. Закінчуячи поему “Сон”, Шевченко досягає цього ефекту одним рядком: “Я не своє розказував”. У поемі “До Основ'яненка”, гіперболізуючи Основ'яненків талант та його значення для української літератури, Шевченко свідомо, з дозою іронії, приміншує свій талант:

Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
Ех, як би то... Та що й казать!
Кебети не маю.

Іронічне глузування над собою поет також розкриває у заспіві до поеми “Гайдамаки”. Маючи готовий сюжет для поеми в душі, що “почину і краю немає”, в душі широкій, як “блакитне небо”, він несподівано висловлює іронічно-суперечливе твердження: “сили мої невеликі”.

Дивлячися іронічно-критичним оком на свою творчість у контексті тогочасного дискримінаційного ставлення до української мови, Шевченко підбирає полярно протилежні концепції на тлі яких зображує іронічну ситуацію українського поета, з мови якого російська критика грубо глузує. Втілюючи в своїх критиків іронічний сатанізм, поет нагло трансформує образ і переходить до іронічного самознущання: “Дурень розказує / Мертвими словами... Дурень! Дурень!.. Дарма праця, пане-брате!”

Співай про “Матрьошу”,
Про “Парашу, радость нашу”,
.....
От де слава! А то співа:
“Грає синє море...”

В епілозі до поеми “Гайдамаки” поет знову виразно іронізує над своїм твором, кажучи:

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжньої справи.

“Так навмання розказую” – це явна удаваність, бож Шевченко розумів, що історії гайдамацького руху він не пише й історичної точності дотримуватися не мусить. Цими рядками, як і годиться романтикові, поет робить спроби перекреслити свій екзальтований ентузіазм, який він змалював у гайдамацьких подвигах.

Для Шевченка, як і для світових романтиків, природа й культура; історія і вічність; самотність і суспільство; традиції й докорінні зміни не сприймалися як логічне співвідношення чи моральна альтернатива вибору, а лише як розмаїтість можливостей, які поет прагнув втілювати в свою творчість одночасно.

Український романтизм небагатий на іронію, однак у Шевченка вона виливалася стихійно, завжди забарвлена дошкульним іронічним сміхом і, водночас, сльозами – глибинним емоційним відчуттям власного творчого я і згущеним переживанням мук свого народу та його історичної долі.

НАЙБІЛЬШ ІНТЕНСИВНИЙ ПЕРІОД У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Недавно минуло 150 років з того часу, як Тарас Шевченко написав свій “Заповіт” – твір, що став другим національним гімном, піснею, що об'єднує всіх українців усього світу. “Заповіт” Тарас Шевченко написав у день празника Різдва Христового за старим календарем, 25 грудня 1845, у Переяславі, в місті, де 1654 гетьман Богдан Хмельницький підписав злопам'ятний договір з Московщиною. Договір цей мав трагічні наслідки для історичної долі України і занапастив державну незалежність нашої батьківщини на понад три століття.

“Заповіт” – це останній поетичний твір Тараса Шевченка, написаний 1845 року. А написав він у тому пропам'ятному році 15 важливих творів, у тому: – дві історичні поеми, одну поему на побутові теми (“Наймичка”), п’ять суспільно-політичних поем. Також поет переспівав десять Псалмів Давидових, підібравши такі, що зберегли свою суспільно-політичну актуальність і морально-етичну вагомість у часі і в обставинах, у яких жив і творив великий Поет. Решта творів із згаданих 15-ти – це мініатюрні поетичні картинки, деякі з них із сильним підтекстом національно-політичної мислі, або це підсумки пройденого творчого шляху, чи розважання над своєю власною долею як поета і людини.

Всі ці твори Шевченко написав впродовж несповна трьох місяців: від 4 жовтня до 25 грудня 1845. На думку численних шевченкознавців (Леонід Білецький, Павло Зайцев, Василь Сімович, Сирополко, Дорошкевич та інших) – це був вулканічний вибух поетичної творчості Тараса Шевченка, вибух поезії генія, що її підказали поетові страждання і душевний біль за долю рідного народу.

Цей специфічний період поетичної творчості Шевченка починається двома мініатюрними віршами – в одному з них поет радить “оженитись на вольній волі, на козацькій долі”, мотивуючи це тим, що “легше плакати, як ніхто не бачить.”

10 жовтня 1845, в селі Маріїнському, поет закінчив історичну поему “Єретик”, якій для уточнення дав ще один заголовок: “Іван Гус”. Мова у поемі про чеського реформатора релігійного життя, Яна Гуса, який гостро виступав проти безладдя у тодішній римо-католицькій Церкві. (Це були часи існування трьох папів і значного занепаду моралі і дисципліни у церковних колах.) Тому Ян Гус виступав рівночасно проти деморалізації у вищих колах духовенства та проти насилия німецької ієрархії над чеським і словацьким народами, насилия, яке сягало своїм корінням глибоко в історичне минуле обох цих народів, тобто сягало часів місійної праці на Моравії і сусідніх країнах двох братів: святих Кирила і Методія, яких прийнято називати слов'янськими апостолами Христової Церкви. (Це кінець 9 і початок 10 століття.)

На вселенському соборі у Констанці (весни 1414), ліквідували єресь трьох папів, і на цьому ж соборі весни того ж року виступив Ян Гус із гострими звинуваченнями керівників кіл Церкви. Гуса вислухали на соборі, однак, під впливом німецької ієрархії, собор у Констанці осудив його вчення і пропозиції реформ, визнав

Яна Гуса єретиком і прирік його на смерть на кости, що й виконали у Констанці навесні 1415. Така історична канва цієї поеми.

Однак квінтесенцію і моральну науку цієї поеми Тарас Шевченко виклав у присвяті-посланні великому чеському пробудителеві і вченому (словашкого роду), Павлові Шафарикові. У цій присвяті-посланні Шафарикові поет пише про іскру, яка залишилася на попелищі і з якої розгорівся новий вогонь національного просвічення і прозріння західно-слов'янських народів, а потім почалося і національне відродження цих народів, що їх століттями придушували німецькі сусіди.

Поема “Невольник”, або “Сліпий” має характер побутового твору, однак, тому що у поемі вірно і дуже типово відтворено ряд подій з історичного минулого козацької України, цей твір прийнято зараховувати до історичних поэм.

Сюжет твору – дуже простий. Ярина і прибраний її батьками син, Степан кохаються і плянують одружитися. Але перед тим, Степан (за козацьким звичаєм) – зобов’язаний відбудти службу на Запорізькій Січі, щоб навчитися військового ремесла і послужити батьківщині.

Степан так і робить. Але доля була суveroю до нього. Попавши у турецьку неволю, він організує втечу. Турки перехоплюють утікачів і, осліпивши їх, дозволяють сліпцям повернутися у рідний край.

Ярина, після декількох років вижидання, припадково пізнає на базарі у сліпому кобзареві свого судженого. Степан циро відмовляється від одруження, бо не хоче унешасливити Ярини. Однак глибока, альтруїстична любов таки перемагає і вони одружуються, а згодом у них народжується син. Твір кінчається ідилічною сценою: дідусь учиє внука оддавати чолом, а поет, підсумовуючи свій твір, щиро дивується із щасливого подружнього життя сліпого Степана з Яриною і називає його дивом, якого не було споконвіку.

Як глибоко Тарас Шевченко переживав долю свого обездоленого народу свідчать наступні рядки, що їх поет вплів у канву своєї історичної поеми. Рядки ці не мають прямого відношення до згаданого твору, однак, для зрозуміння характеру творчості поета і його настроїв, ці рядки дуже багатомовні.

Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають слізози...
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі...
Отаке-то! Не здивуйте,
Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила,
Я світа не бачу.
Ледве-ледве о-півночі
Серцем, прозираю,
І немощну мою думу
За світ посилаю –

Наступною поемою (у послідовності їх написання) – є великий поетичний твір епохального літературного і політичного значення – містерія “Великий Льох”. Академік Ярослав Дзира (з Києва) ще у половині 1960 рр., у журналі *Всесвіт*

висловив думку про вплив італійського письменника Торкватто Тассо, а зокрема його твору “Збурення Єрусалиму” на постання “Великого Льоху”. Шевченко знав згаданий твір Торкватто Тассо з декількох перекладів. Але, насправді, ця обставина – не суттєва, бо твір Шевченка “Великий Льох” наскрізь оригінальний і написаний на місцевому матеріалі, тобто на фактах історичних взаємин трьох сусідніх народів: українського, російського і польського.

Як у всіх середньовічних містеріях, так і у “Великому Льохові” є три частини, а в кожній з них виступають три головні постаті. З короткого поетового введення довідуємося, що біля Суботова, де й досі зберігається церква, збудована гетьманом Богданом Хмельницьким, і в селищі, де колись була резиденція будівничого української козацької держави, мають розкопувати великий льох Богдана, у якому нібіто зберігаються клейноди державної незалежності України.

На цю подію прилетіли три душі, які у різний час історичного минулого України – різно, і в кожному випадку – несвідомо прогрішилися супроти української державності і кодексу національної чести та супроти інтересів і добра свого народу.

Найстарша душа, повнолітня Пріся, яка сподівалася вже святів, походить з часів гетьмана Богдана Хмельницького. У Переяславі вона перейшла дорогу з повними відрами великому гетьманові саме тоді як він їхав (як каже поет) “присягати” московському цареві. Повні відра – рівнозначні з побажаннями успіху. Отож саме за цей несвідомо вчинений гріх супроти України, душа Прісі скитається по світу, і в рай її впustять щойно тоді, як розкопають великий Богданів льох.

Друга душа за свого життя – була підлітком. У зруйнованому Батурині – столиці гетьмана Івана Мазепи – вона напоїла коня московському цареві Петрові Первому після того, як він повертається з-під Полтави.

І третя душа – походила з Канева. Вона була ще у повитку, немовлям на руках своєї матері, яка з високого берега Дніпра спостерігала за золотою галерою, якою по Дніпрі прогулювалася “лютая вовчия”, Катерина Друга після того, як ліквідувала всі атрибути української державності. Гріх третьої душі – невинний усміх.

У поемі “Великий Льох” вік душ грає дуже важливу роль. Це, від зрілої Прісі до немовляти у повитку, символи поступового зникання національно-політичної свідомості українського народу часів козаччини – від державної незалежності гетьмана Б. Хмельницького – до повного закріпачення нашого народу власне, за царювання Катерини Другої.

У другій частині поеми – виступають три ворони: українська, польська і російська. Це – персоніфіковані злі сили трьох згаданих народів. Із перехвалок ворон виявляється, що найбільшого зла своєму народові в історичному минулому – вчинила таки українська ворона. Вона й тепер запросила польську і російську ворон не тому, що розкопуватимуть великий льох, але головно тому, що цієї ночі мають також народитися два брати близнята. Один із тих братів розпустить “правду й волю” по всій Україні, а другий – союзник ворон, буде їм (воронам), помагати. І тут, українська ворона наказує своїм союзницям зла, як вони мають знищити доброго Івана, що мав би розпустити правду й волю по всій Україні.

Найtragічніші постаті в поемі, це (у третьій її частині) – три лірники-каліки: сліпий, кривий і горбатий. У поемі – вони символізують сучасне Шевченкові здеморалізоване і духовно-зубожіле українське суспільство. Бандура – це героїчний,

лицарський музичний інструмент. Ліра – інструмент квиливий, і музика, чи пісні лірників – це таке ж квилення.

Із розмови лірників довідуємося про їхню повну непоінформованість, щодо подій, які саме тоді відбувалися в Україні. З тієї ж розмови довідуємося про деякі пісні, історичні пісні, зокрема про Яси, про Жовті Води і Берестечко, тобто – пісні героїчного циклу про визвольну боротьбу гетьмана Хмельницького, що їх вони радше зі звички, чи по інерції збираються співати людям. Після цих балачок, лірники примостилися під берестом, посідали хлібиною, та й поснули.

А тим часом, чиновники російського уряду вже розкопали якийсь льох. Виявилось, однак, що це – не великий льох, за яким шукало начальство. У розкопаному льоху знайшли:

Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах...

У моменті, коли російське начальство лютувало з приводу невдачі своєї експедиції, назустріч начальству вийшли старці-лірники із пропозицією своїх пісень про Богдана. За цю, нібіто зухвалість лірників супроти представників російської влади, їх і одшмагали:

Випарили у московській
Бані-прохолоді.
Отак, пісні Богданові
Стали їм в пригоді!

Так глузуючи, кінчає Тарас Шевченко свою поему-містерію “Великий Льох”.

Мабуть, щоб не порушувати прийнятих у містеріях норм поетики і композиційного поділу твору (три частини із трьома головними персонажами у кожній) епілог до цього твору Тарас Шевченко написав у формі окремого вірша і назвав його “Суботів”. Однак, вірш цей, генетично дуже тісно пов'язаний із поемою “Великий Льох” і є логічним продовженням цієї поеми. І що дуже важливе – вірш “Суботів” кінчається мажором і сповнений вірою у воскресіння України:

Церква-домовина
Розвалиться, а з-під неї
Встане Україна!
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

Тема матері й дитини, а точніше – матері і сина – все була дуже акутною у творчості Тараса Шевченка. Але, у поемі “Наймичка”, ця тема набрала такої глибокої настроєвості й ніжності і такої духовової глибини та материнської самопосвяти, а разом із цим, такої драматичності, що ця Шевченкова поема стала шедевром поміж шедеврами. Недаром, Іван Франко обрав саме цю поему темою своєї габілітаційної лекції у Львівському університеті і дав у цій лекції високоякісний зразок глибокої літературної аналізи твору, а водночас і зразок психоаналізи персонажів та дав глибоку оцінку морально-етичних і суто мистецьких валорів поеми “Наймичка”.

Як часто буває у Шевченка, сюжет поеми дужа простий. Дівчина Ганна підкидає свою незаконну дитину (в повиточку) бездітним дідові й бабі, а через

декілька днів наймається до них на службу. У повному самовідреченні та з великою материнською любов'ю вона виховує свого сина Марка у чужих, прибраних батьків, приховуючи водночас своє материнство під скромним іменем наймички Ганни.

Це самовідречення набирає глибоких драматичних рис, зокрема тоді, коли Ганна відмовляється на весіллі Марка заступити його прибрану матір, яка вже померла, і саме на час весілля іде на прощу в Київ. Після гучного весілля, Марко з Катрею живуть щасливо, він чумакує, а дідусь гордий за своїх внуків. Тим часом, наймичка Ганна все з більшим болем душі приховує своє материнство і часто ходить на прощі у Київ, а Катря щиро й сердечно опікується нею і супроводить її у кожну таку дорогу – геть до дальніх могил у степу. З однієї такої прощі, Ганна ледве придибалась до хати, і занедужавши – злягла. А Марка (сина) не було у той час вдома – він у дорозі з чумаками. Ганна рештками своїх вітальних сил, дослівно, перемагаючи смерть очікує Марка, щоб розкрити перед сином таємницю, яку вона з таким самовідреченням приховувала усе своє життя.

І дочекалася. Марко, не поспішаючи, повернувся. Глибокого драматизму і настроєвості фіналу цієї поеми важко заступити наймайстернішим описом. Тому подаємо його в оригіналі поетового слова:

Ввійшов Марко в малу хату.
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
— «Слава, слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся!...
Вийди, Катре, з хати!
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати.»

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
— «Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла?
Я не Гана, не наймичка,
Я...»

Тай заніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно-пильно подивилася, —
Й слізози покотились.
— «Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати!»
Тай замовкла...
Зомлів Марко,
Й земля задріжала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала.

За цим самим мотивом, що й поема “Наймичка” Тарас Шевченко написав повість “Наймичка”. Але, як це стверджують численні літературознавці, повість не справляє такого потужного і глибокого враження, як поема “Наймичка”.

Так ми наблизились до чотирьох творів Тарас Шевченка, що їх він написав у тому специфічному періоді, що ми його назвали вулканом поетичного генія Тараса. Це поеми: “Кавказ”, “Послання”, “Холодний Яр” і переспіви десятюх Псалмів старозавітного царя Давида.

“Кавказ” – це одна з найреволюційніших поэм Шевченка, це програма боротьби поневоленого народу за своє історичне минуле, за своє гідне сучасне життя, і водночас це поезія боротьби за світле майбутнє, свого народу.

У часах Шевченка, десятиліттями велась затяжна боротьба імперської Росії за приборкання, і поневолення кавказьких народів, у тому і чеченців. А слова одного з російських поетів: “Смірісь Кавказ – Єрмолов йдьот” стали в тому часі крилатою фразою. У цій загарбницькій, імперській війні гинули тисячі людей, у тому й багато українців. Загинув у тій війні на Кавказі близький товариш Тараса Шевченка, Яків де Бальмен, зукраїнізований француз, мистець, великий патріот України, – і поет глибоко пережив його смерть. Саме йому, Якову де Бальмену, присвячена поема “Кавказ”.

Для поетичної образності – автор прекрасно використав давньогрецьку легенду про Прометея і викрадення вогню для блага людства, за що й карався відважний Прометей.

У поемі “Кавказ”, поряд із вкусливою і розторощуючою критикою суспільного ладу в Росії (та поряд із вбивчим сарказмом на фальш і лицемірство офіційної політики російського уряду супроти вже поневолених і супроти поневолюваних народів), у цій поемі глибоко, в ідеалістичному дусі, викладена суцільна програма святої боротьби за національне і за духове визволення поневолених народів.

“До мертвих, і живих, і ненароджених земляків моїх, в Україні і не в Україні сущих, мое дружнє Посланіє”. Це, очевидно, твір політичний, так би мовити, на внутрішньо-українські теми, твір багатопляновий, спрямований, як сказано у заголовку до земляків, що жили в минулому, живуть тепер, і житимуть у майбутньому. Це, до речі те, що ми висловлюємо поняттям “нація”. Поема має характер трансцендентного твору, а головна її думка захована у мотто, у словах Святого Письма із послання євангелиста Йоана: “Якщо хто твердить, що любить Бога, а брата свого ненавидить – то це брехня!”

Гостюючи у домах українських поміщиків (очевидно, в Україні) – Тарас Шевченко бачив і зінав із власного досвіду життя-буття широких мас українського народу, він спостерігав різні явища соціальної нерівності і несправедливості, зокрема супроти селян, а найбільше поет переживав важкий стан закріпачення українського селянства. Кріпацтво насправді було тогочасною формою жахливого невільництва, яке поєт сам трагічно пережив і гірко переболів на власній шкірі.

Д-р Василь Сімович, у своєму коментарі до поеми “Посланіє”, дуже влучно перефразував запозичені в євангелиста Йоана слова. Ось, що читаємо у Василя Сімовича: “Якщо ви, українські пани, кажете, що любите Україну, а ненавидите українського кріпака, то це брехня.” Саме ця думка і стала для Шевченка вихідною базою його знаменної поеми “Посланіє”. Ми сказали вже раніше, що твір цей

багатопляновий, і поет виступає у ньому, і як старозавітний пророк, і як рідний батько, що любить своїх дітей, і тому не вагається картати їх, якщо цього потрібно, і далі поет виступає у цій поемі, як знаменитий дискутант, щось у роді Платона у його знаменитих діялогах, – дискутант, що в обороні своєї, української правди майстерно збиває аргументи лже пророків, а точніше – лже-учених. (Приблизно 120 років після “Послання” Тараса Шевченка, Іван Дзюба, на початку 1960 рр., обороняючи Сковороду від викривлювань і нагинань до панівної доктрини – сказав у дусі Шевченкової інвективи: “Перший розум наш!”)

І врешті, у “Посланні” Тарас і Шевченко виступає також, як грізний суддя, але, це в поета вже останній засіб, останній, і досить радикальний ресорт. А все ж таки, у моментах диспуту, і під час картання своїх “нерозумних дітей”, і в суворих пересторогах – усюди в творі переважає тон батьківської любові до тих, до кого спрямоване “Послання”.

Поема “Холодний Яр”, – це насправді продовження тієї самої теми, що й у “Посланні”. Тут помічаємо цей сам тон святого обурення (інквективи), подібний тон перестороги і подібні аргументи, але спрямовані вони до представників російської влади:

Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих. людей –
Та не дуріть Бога!

На окрему увагу в поемі “Холодний Яр” заслуговує блискуча поетова оборона гайдамаків перед так званими ліберальствуючими російськими критиками, які називали їх розбійниками, злодіями і п’ятном у нашій (нібито спільній Україні з Росією) історії. І попалося тут і Добролюбову та іншим російським чиновникам літератури:

Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви – розбійники несити,
Голодні ворони.

Очевидно, “Гайдамаки”, Гонта і Залізняк – це поетичні діти Тараса Шевченка з попередніх літ творчості поета, і в поемі “Холодний Яр” він гідно і блискуче оборонив своїх героїв перед нечесними, лживими російськими критиками.

І врешті, перед нами переспіви десятьох Псалмів царя Давида, твори, що їх Тарас Шевченко знову з дитинства. Поет так майстерно переспівав ці Псалми, що царська цензура і не помітила у них жадного політичного підтексту, небезпечного для режиму, не помітила жадної крамоли. А насправді, писання старозавітного псальмо-півця Шевченко дещо усучаснив і достосував до трагічної долі українського

народу та до обставин життя і відносин у тодішній Україні. Коротко кажучи, характер цих Псалмів, і політична та морально-етична їх актуальність і цілеспрямованість дуже відповідали даному часові та обставинам у яких жив український народ у російській тюрмі народів.

Ось, так ми добралися майже до кінця грудня 1845. 22 грудня у В'юнищах біля Переяслава, поет зробив ще підсумки своєї трилітньої поетичної творчості у вірші “Три літа”. І саме у В'юнищах, після творчого і фізичного тотального виснаження та після дуже інтенсивної продукції високоякісних поетичних творів, Тарас Шевченко важко захворів. Саме тому, він рішився переїхати із В'юнищ до Переяслава, до свого друга, лікаря, Андрія Козачковського на лікування.

І саме там, у Переяславі, (як ми про це вже згадували на початку,) поет і написав свій вікопомний “Заповіт”, виправлюючи своїм вогненним словом трагічну помилку, що її колись, у цьому козацькому полковому місті, і в цьому княжому колись городі вчинив визволитель України, гетьман Богдан Хмельницький.

Ця специфічна обставина, що Тарас Шевченко написав свій “Заповіт” саме на Свято Різдва Христового має свою глибоку символічну вимову. Разом із празником народження Ісуса Христа, народження Сина Божого, що дав початок новій християнській вірі і заснував та утвердив Церкву Христову, якраз у цей святковий день народження зачинателя Христової Церкви український народ одержав від Божого Провидіння “Заповіт” свого пророка “правди і свободи”, отримав “Заповіт” нашого духовного провідника і батька на боротьбу за наше власне національне і духове обличчя. Саме на Різдво Христове наш народ одержав “Заповіт” борця, борця за право жити нашому народові під сонцем згідно з Божими і людськими законами. І під знаменем “Заповіту”, ми, наш народ, наша нація, – у важкій і затяжній боротьбі – таки перемогли!

Підсумовуючи наші розважання, варто ще коротко застановитися над обставиною надзвичайного, прямо надприродного і надлюдського насичення творчою діяльністю поета, який впродовж згаданих уже несповна трьох місяців, а точно впродовж 80 днів прямо полуменів, горів і світив смолоскипом, творчо відгукуючись усіма надрами своєї душі і болем свого серця на основні ідейно-політичні і суспільні питання українського народу. Очевидно, ці питання стосувалися зasadничих справ: “бути, чи не бути” нашему народові собою, “бути, чи не бути” йому нацією, зберегти себе і свою самобутність, а чи розтліти в імперському казані разом із десятками інших поневолених народів.

І саме цей специфічний період у творчості Тараса Шевченка 1845, його геніяльні твори написані впродовж цих несповна трьох місяців, вирішили долю української нації, і на найближчі століття, і на майбутні тисячоліття. За словами Івана Франка – ми йдемо у мандрівку століть з Його (Шевченка), духа печаттю!

СКРИТИ ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОРОВОДИ

Вислідити джерела, з яких творчо користав Г. Сковорода (1722-94) в своїх писаннях, дуже важко, бо він ніколи, крім на Біблію і античних письменників не ссілається ні на чужі праці, ні на їх авторів. Тому замість забарною працею доскіпуватися до його скритих джерел, сковородознавці в основному задовільняються поверховними, недостатньо обоснованими аналогіями між Сковородою і іншими філософами та різними ідейними течіями, так що не раз про той самий факт подається чисто суб'єктивно суперечні твердження. І так, порівнюючи Сковороду з Руссо, Жан Рупп¹ оцінює його позитивно, а Юрій Липа² називає його дефектістом; порівнюючи його з Л. Толстим, Г. Л. Світлична³ бачить між ними схожості, І. Мірчук⁴ підкреслює радше різниці між обома, а І. Дзюба⁵ бачить подібність Сковороди не з Толстим, а радше з Ф. Достоєвським. Такі приналежні повierzховні аналогії були доречні в описово-стверджувальних роботах на початках сковородознавства, однак тепер вони вже не задовільняють.

Багатогранну постать Сковороди ще й досі розглядають в основному під одним аспектом – філософа-містика,⁶ зв'язаного з культурою барокко, з притаманним їй антитетичним світоглядом. При цьому не звертається належної уваги на те, що його філософія, надзвичайно багата своїм ідейним змістом, не може бути вміщена в рамки самої тільки містики, яка в нього об'єднується з інтелектуально-пізнавальними первнями. У ньому схрещуються впливи містики, раціоналізму і просвітництва, ідеалізму і емпіризму,⁷ тобто філософських течій, що в його добі охоплювали Європу, включно з Україною. Однак, хоч виразно підкреслено його зв'язок з містикою, зокрема з її видатним представником майстером Екгардтом, то залишено поза увагою творчий вплив на нього раціоналізму і його головних носіїв: Г. В. Ляйбніца (1640-1716) і його учня та пропагатора Х. Р. Вольффа (1679-1754). Вони були в Україні не тільки знані; їх твори пильно вивчали в культурному центрі тодішнього слов'янства – Києво-Могилянській Академії, де студіював і Сковорода. I

¹ Jean Rupp, "Der ukrainische Rousseau: Skoworoda und seine theologische Ansichten", *Ukrainische Frei Universität, Reihe: Monographien* 22, стор. 29.

² Ю. Липа, *Призначення України* (Нью-Йорк 1953), стор. 207: "сам протест Сковороди є український, це є українське пораженство". А. Княжинський (*Дух нації* 1959, стор. 17) навіть лає Сковороду: "юродивий маняк і наївний мораліст".

³ Г. Л. Світлична, "Г. С. Сковорода і Л. М. Толстой", *Філософська думка* (Київ 1972), стор. 93).

⁴ I. Mirtschuk, "Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen", *Abhandlungen des ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* II (1929).

⁵ І. Дзюба, "Перший розум наш..." *Відгомін років. Альманах*. (Торонто 1976), стор. 8.

⁶ Про Сковороду як філософа-містика майже вичерпна робота Д. Чижевського *Філософія Г. С. Сковороди* (Варшава 1934).

⁷ Немає праць про зв'язок Сковороди з раціоналізмом і просвітництвом. Коротко згадує причетність Сковороди до раціоналізму і просвітництва буквально одним реченням В. Яременко, "На позах із сучасністю", Вступна стаття до книжки *Григорій Сковорода, Сад пісень* (Київ 1969), стор. 19.

дивно, що стверджуючи наявність раціоналістичних течій на Україні, а власне філософії Ляйбніца-Вольффа, ніхто з дослідників не вказує на можливість творчого впливу обох німецьких філософів на українського. Натомість, не може бути сумніву, що Сковорода разом з іншими студентами мусів вивчати їх філософію, зокрема з підручників Бавмайстера і Вінклера.⁸

Також не звернено належної уваги на те, що філософською базою Сковородиних писань є не лише антитетичне бароко, але й ренесанс та класицизм з їхнім стремлінням гармонійно сприймати світ, прагненням вічного, античної калькагатії.

Неглибоко, невикливо вивчаючи творчість Сковороди, дослідники виносять передчасний, недостатньо обоснований присуд, що його філософія безсистемна⁹ і що в ній (як і в українській і взагалі слов'янській філософії) нема теоретичних¹⁰ зацікавлень, бо в ній емоційність ніби бере верх над розумом.¹¹

На основі твердження, що філософія Сковороди, хоч і “не оригінальна в деталях, в цілості становить все таки незалежну творчу концепцію”,¹² його надто поспішно зараховують до еклектиків.¹³ Слово “еклектичний” сьогодні має негативне значення – “неоригінальний, нетворчий”.¹⁴ А Сковорода є оригінальним мислителем, як це признає більшість сковородознавців, не даючи однак ніяких прикладів ні

⁸ Про Хр. Вольффа, учня Г. В. Ляйбніца, написав І. Мірчук українською і німецькою мовами: *Xr. Вольфф та його школа на Україні* (Жовква 1934); німецьке видання в *Germanoslavica*, III (Прага 1934), 3–4. Однак, у цих розвідках не згадано ні одним словом про відношення Сковороди до філософії Ляйбніца-Вольффа. Якщо десь і згадується вплив Ляйбніца на Сковороду, то буквально одним реченням, як В. М. Нічик, “Г. Сковорода і філософські традиції Києво-Могилянської Академії” у *Філософія Г. Сковороди* під ред. В. І. Шинкарука (Київ 1972), стор. 66, або заперечується той вплив, як це робить Д. Чижевський у згаданій роботі про Сковороду.

⁹⁻¹¹ Ці твердження перекочовують з однієї роботи у другу. Щоб упевнитись у цьому, досить розглянути роботи І. Мірчука і його коментаторів О. Кульчицького та В. Янева. Вони апробують думки І. Мірчука і реферують їх так: “Загальною характеристикою слов'янської філософії... є обезцінювання, а то й ‘глибока погорда’ до всіх абстрактних, розумових теорій... Негативне ставлення до розумової абстракції” (О. Кульчицький). “Безсистемність філософії Сковороди є характеристичною для слов'янської філософії взагалі” і цитує І. Мірчука: “Сковорода – це філософ без системи”; “всі елементи ‘слов'янської філософії’ були вже виразно у Сковороди зарисовані”; характеристика для неї також “перевага чуттєвості над розсудком” (В. Янів). Дивись: *Збірник на пошану Івана Мірчука* (Мюнхен 1974), стор. 58, 170, 194. Також у великій праці *Історія української культури* (Мюнхен 1957), стор. 127 (німецькою мовою). І. Мірчук також, на жаль, підкреслює відразу слов'янської філософії і Сковороди до науково-теоретичних питань і метафізичних спекуляцій. Один В. Шаян у *Григорій Сковорода, лицар святої борні* (Гамільтон 1984), стор. 58–59, намагається довести, що в Сковороді є система. Зрештою в його роботі не бракує безосновних і недоречних тверджень, що Сковорода ніби вийшов з церкви, проповідує перемогу Бога Сонця і має “передчуття Перуна, Правдивого Бога України” (стор. 92, 93).

¹² Д. Чижевський, *Історія української літератури* (Нью-Йорк 1956), стор. 316.

¹³ T. Zakydalsky, “The Theory of Man in the Philosophy of Skovoroda” (Ph.D. Diss. 1965), p. 9.

¹⁴ Гете відрізняє від бездушного еклектика, що об'єднує все випадкове в якесь безформенне твориво, еклектика в позитивному значенні, що в нього “еклектицизм випливає з внутрішньої людської природи”, і каже: “Як часто зустрічаємо людей, що за своїми вродженими нахилами є напів стоїки і напів епікурейці! I нас не насторожуватиме, якщо

доказів, Щодо цього, вимовне і вирішне твердження самого Сковороди, який, свідомий своєї самобутності, оригінальності свого філософського вчення, каже: “Мене хочуть міряти Ломоносовим, нібіто Ломоносов є казенний сяжень, яким кожного слід міряти так, як кравець одним аршином міряє й парчу, і шовк, і ряддину. Прошу панів не замовляти для мене своїх високих зразків: я виливаю не з воску, а з міді та каменю. Мені не потрібно попутчиків, я відважно ступаю в море не для того, щоб повернати від заводі до заводі, але щоб об'їхати землю для відкриття нового світу”.¹⁵ Цими словами Сковорода рішуче підкреслює свою універсальність і самостійність. Однак цієї комплексної проблеми – оригінальності українського філософа – вчені торкаються чисто декларативно, тому що ще нема вступних розвідок про деталічні питання і мотиви, на основі яких можна б вяснити цю складну тему. І по цей день не втратило сили твердження М. Грушевського, що писання Сковороди “не простудійовано настільки, щоб з них можна було докладніше пізнати коло його лектури і закордонні впливи на його ідеологію”; “вони ж і не простудійовані відповідно, ідеологія їх не приведена до якоїсь суцільності і розвій її не представляється ясно”.¹⁶ Ця робота – одна з моїх спроб¹⁷ відшукати і висвітлити деякі скриті джерела творчості українського мислителя.

Уже змалку всю душу Сковороди, козацького сина і внука, що виростав ще у волелюбній козацькій атмосфері, заполонив образ козака, що має багато спільногого з людиною ренесансу. Вона бореться за волю, правду і добро, не тільки мечем, але й словом, а не раз і обоїма. Так і думи прославляють геройську людину, як наприклад Байду Вишневецького, що в обличчі мученичої смерті зберігає по-геройськи людську гідність і гине незламний. Такий ідеал людини, що вміє боротися як Геракл і вмирати як Лаокоон, підняв і сучасник Сковороди, батько зв’язаної з ренесансом німецької класики – Й. Й. Вінкельман, який перший заговорив про специфіку національного характеру,¹⁸ вбачаючи в демократичному грецькому полісі прообраз свободолюбної державної форми. Те, що Вінкельман міг тільки уявляти, стало дійсністю в Україні, де вже в XV столітті стала свободна козацька республіка. Якщо прийняти сучасний науковий погляд,¹⁹ що суть ренесансу – не так відродження античної культури, як те, що гуманістичні ідеї толерантності і свободи одиниці ставали центральним переживанням людини, формуючи її в особовість, то власне

вони вберуть у себе основи обох систем і навіть постараються їх по змозі злити в одно ціле”. Сьогодні слово “еклетик” має негативне значення.

¹⁵ Яременко, стор. 11.

¹⁶ М. Грушевський, З історії релігійної думки на Україні (Мюнхен 1962), стор. 107, 109.

¹⁷ В моїй роботі німецькою мовою Й. Й. Вінкельман у східно-слов'янських країнах (J. J. Winckelmann in der ostslavischen Ländern. Beiträge zu der internationalen Wirkung Johann Joachim Winckelmann, Стендаль 1979) є такі розділи про Сковороду: Матеріалістичні і ідеалістичні позиції німецької філософії просвітництва – аспекти її рецепції у Дідро, Сковороди і Вінкельмана; Льокк і Лайбніц, спроби синтезу у Вінкельмана і Сковороди; Вчення про алегорії і символи у Вінкельмана і Сковороди.

¹⁸ На це звертає увагу К. Victor Begriff des Greichentums, Probleme der deutschen Barockliteratur (Leipzig 1928), стор. 73.

¹⁹ P. Juhasz, “Zur Frage der Renaissance im Osten” Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae, XIV, Fasc. 1-2 (Budapest 1972), стор. 85.

козацька республіка вирошуvalа такі індивідуальності. До речі, ренесанс особливо швидко і глибоко проник якраз в Україну,²⁰ давню територію античних культур.²¹

Разом з цим можна сконстатувати, що у вищезмальований цілісний характер героя починає проникати якась двоїстість, бо з ренесансовою величиністю сплітаються дедалі все тісніше стоїцистично-аскетичні риси, притаманні носіям нового стилю барокко, що нагадують дієві особи у творах Л. А. Сенеки.

Така двоїстість є і в характері Сковороди: в ньому незалежна особовість бореться з аскетичним стоїцизмом, при чому цікаво, що він, застерігаючись проти однобічного трактування його особи, подає своє розуміння “стоїцизму”: “Отже скажеш ти, я вимагаю разом з стоїками, щоб мудрець був зовсім безстрасним. Навпаки, … він був би стовпом, а не людиною. Залишається отже, що блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їх відсутність.”²² Як у ньому змагаються дві схильності, до особистої свободи з одного боку, і до зберігання стоїчної міри з другого, характерні такі його слова: “У звичайних чеснотах слід зберігати міру, щоб досягнути тих чеснот, в яких не визнається ніякої міри.”²³ Цей нахил до стоїцизму був обумовлений своєрідністю його доби з її сумною політичною дійсністю. Тоді Україна ще процвітала культурно і обдаровувала свою культурою сусідів, але вже щораз грізніше наступала доба, яку історія назвала (політичною) “Руїною”. Її, як відомо, найболючіші удари: поступове знищення державної автономії України; руйнування економічного добробуту, упадок торгівлі і промисловості, обмежування прав селянства аж до його повного закріпачення (1783), ліквідація прав і вольностей козацтва аж до зруйнування Запорозької Січі (1775); знищення стародавнього поділу країни на полки і їх заміна губерніями (1765-81); секуляризація монастирських маєтків (1786), що завдала глибокий удар українському духовництву (його типовий представник – М. Значко-Яворський, ігумен Мотронинського монастиря біля Чигирина, де готовалося повстання під проводом Залізняка і Гонти) і тим самим удар по культурних установах, що ними керувало українське чернецтво; загострення внутрішніх відносин, викликані не раз ворожою пропагандою козацькі заколоти, ворожнеча між старшиною і сіромою, що обороняла свої права, які виводилися із стародавнього демократичного устрою, це роки 1756-57, 1768, 1770, 1773; селянські розрухи, що ставали справжніми повстаннями і набирали особливої сили в рр. 1734, 1750, 1768.

Доба такого лихоліття, як за життя Сковороди на Україні, сприяла появи психічно екстремних типів, які взаємно поборювалися: з одного боку – кар'єристи і хабарники, здобичницькі авантюристи, що жили миттєвою насолодою риску і добичі, а з другого – лицарі-герої з їх погордою до земних благ в ім'я вищої форми

²⁰ Історія українського мистецтва. Під керівництвом М. П. Бажана. Том II (Київ 1962), стор. 414-419). Ренесанс так глибоко проник в українську культуру, що навіть речі щоденного вжитку втримані в ренесансовому стилі – меблі, вишивки тощо. Н. Коваленская (*Русский классицизм*. Москва 1964. Стор. 23) звертає увагу, що ренесанс російської культури не заторкнув, хоч є в ній елементи, що його нагадують.

²¹ Одним з маркантних доказів цього є Софійський собор у Києві, генетично зв'язаний з Пантеоном у Римі. К. Н. Афанасев, “Від римського Пантеону до київської Софії” у *Збірнику статей на честь проф. М. К. Карлера* (Ленінград 1967), стор. 41.

²² Лист до Ковалинського. Г. Сковорода, *Твори у двох томах*, II (Київ 1961), стор. 380.

²³ Там же, стор. 240.

буття, коли центром відношення до життя є не воно само, а трансцендентна ідея чи ідеал, що перевищує межі життя – це ідеал козацького лицаря, борця за волю і правду, а як його противага – філософ, що звертає всю свою психічну енергію на такий же ідеал, розбудовуючи його інтропективно, під аспектом морального, здійснюваного активним життям, ідеалу як заборона проти зроджених лихоліттям упадницьких, деструктивних емоцій, проти пригноблюючих переживань даремності збірних національних зусиль. Серед таких гнітючих обставин Сковорода обирає шляхи філософа-просвітителя, починаючи 1769 25-річну мандрівку по Україні, щоб підтримати народ і оберегти від зневіри. Він навчав, як перемагати зло, як звитяжно пережите лихо розвиває здатність перетривати злигодні аж до світлих днів.

Моральний ідеал Сковороди, оснований головно на розумі і розважливості і аж потім на емоціях, близький німецькій популярній філософії (у позитивному розумінні) з такими її філософами-просвітителями на чолі, як Хр. Гарве (1742-98), М. Мендельсон (1729-86), І. Шпальдінг (1714-1804) і ін. Як і вони, Сковорода вірить, що кожний може легко здобути щастя, і прославляє вдоволення малим: “Дяка блаженному Богу, що потрібне зробив нетяжким, а тяжке непотрібним”. А до свого друга і учня Ковалинського він пише: “Не орю, не сію, ні куплю дію, ні воїнствую, відкидаю всякий клопіт життя. Що ж роблю? – Учуся вдячности – це мое діло! Вчуся бути вдоволеним з усього, що промислом Божим дане мені в житті”. Це євдемоністичне наставлення до життя не тотожне з апатією стойків чи з атараксією Епікура, тому що Сковорода не проповідував, як вони, замкненість, ізоляцію від світу, а навпаки вимагав, щоб кожний самопізнанням здобував внутрішню самостійність і так знаходив відповідне своїм вродженим здібностям місце в суспільстві й тим самим спокійне життя. Він каже: “Не бійся! Голод, холод, зненависть, переслідування, клевета, зневаги і всякий труд не тількистерпимий, але й солодкий, якщо ти до того вроджений”.

Як філософ-просвітитель він уважає, що знання повинно поширюватися на весь народ, на кожного, хто має право сказати: “І я людина, і все людське мені не чуже”.

Моральний ідеал Сковороди був тісно зв'язаний з боротьбою проти болючих хиб сучасного йому суспільства: церковних, політичних, соціальних, національних. Коли він критикував хиби церкви, то мав на увазі чужі, непідхожі для української церкви елементи, неприязні українським національним інтересам. Як глибоко його вражали політичні і національні кривди, виявляють такі слова: “Мудрують – простий народ спить – нехай і спить, і сном кріпким, багатирським, але всякий сон пробудний; як виспиться – так і прокинеться”. “Всю Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого ж стидатися? Тетервак птах дурний, але не злобний. Та й не той дурний, що не знає, а той, що знати не хоче”. Як глибоко він пережив відгомони визвольної боротьби, виявляє його панегірик “Героєві Богданові”. Соціально він виявляє симпатії до простого народу: “Панське мудрування, що простий народ є чорний, здається мені смішним; бо якже з утроби чорного народу вигонились білі панове?”

Про те, як глибоко Сковорода переживав горе народу, тодішнього суспільства; свідчить і такий його заклик до козацького лицаря: “захищай хліборобство і купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя і радість. Бережі звання, як око. Що солодше уродженому воїнові, як воєнне

діло?” Треба повсякчасно “відплачувати за образу, захищати безоружну невинність перед терпінням, боронити основи суспільства, правди.”²⁴

Роздумуючи над уздоровленням суспільного ладу, український філософ приходить до висновку, що одною з важливих причин суспільних лих є те, що люди часто працюють незгідно зі своїм внутрішнім покликанням (“срідностю”), внутрішнім голосом Природи, яку він величає Атеною або Мінервою – тобто розумом. Горе тому суспільству, де громадяни, нехтуючи покликом розумної природи, покликом до “срідної” їм праці, віддаються всеціло погоні за наживою, грішми, маєтками. Не може бути гаразду, “коли воєнну роту веде той, кому треба сидіти в оркестрі”, “коли вовк став уже пастухом, ведмідь монахом, а лошак радником”. “Краще бути природним котом, ніж левом з ослиною природою”. Треба нам пам'ятати, що “черепаха, не буде літати, як орел”. Всі ці розважання дозволяють нам уважати Сковороду представником радше просвітницької рефлексивної моралі, ніж моралі спертої тільки на самих почуваннях. Адже він вірив, як Талес, Сократ, Лессінг і взагалі просвітителі-раціоналісти, у можливість самопізнання шляхом розумування.

Здібності, притаманні різним поодиноким званням, описує Сковорода в діялогах “Алфавіт миру” і “Благодарний Еродій”, звертаючи увагу на те, що в різних людей різні наклони ще й різного ступеня, і тому між людьми не може існувати якась абстрактна, ріvnість взагалі, а є “неріvnна rіvnість”. Цю діялектичну думку він ілюструє так: “Над фонтаном напис: ‘не rіvна всім rіvnість’. Ллються з різних трубок, ріznі струї в rіznі посудини, що стоять довкруги фонтана. Менша посудина має менше, але в тому rіvна з більшою, що вона однаково повна. I що дурніше, як rіvна rіvnість, яку дурні надаремне намагаються завести у світі. Яке все те глупе, що противне блаженній природі”.

Лише людина, що наполегливо працює над виявленням і розвитком даного її від природи таланту, пізнає себе правильно і доходить до щастя та вдоволення і разом з тим приносить користь суспільству. Ця взята від Платона ідея, що гармонію суспільства можна осягнути, починаючи від самовдосконалення одиниць, що об'єднуються з однодумцями в чимраз ширші кола, аж охоплять усе суспільство, яке таким чином діде до гармонійності, зустрічається у сучасних Сковороді філософських системах, побудованих на здоровому розумі (*common sense*). Цю думку вперше розвинув Томас Рід (Thomas Reid, 1710-96) у тоді загальновідомій праці *Inquiry Into the Human Mind on the Principle of Common Sense* (1764). Цікаво, що Фрідріх Шіллер твір про естетичне виховання людини закінчує спільно з Гете думкою, що суспільний гаразд зростає з удосконаленням одиниць.

Відмічаючи тут співзвучність Сковороди з Рідом і Шіллером, маємо на увазі типологічну²⁵ схожість. Натомість, мова про генетичний вплив при дослідуванні відношення Сковороди до Ляйбніца, філософічна система якого була, як вище згадано, предметом наполегливих студій у Києво-Могилянській Академії.

²⁴ Однак М. Грушевський (згадана праця, стор. 112) твердить навпаки, що Сковорода, “так живо реагуючи на хиби церковного життя, він мовччи минав далеко яскравіші і болючіші аномалії життя політичного, соціального і національного”.

²⁵ Докладніше про генетичні і типологічні аналогії: D. Durišin, *Vergleichende Literaturforschung* (Berlin 1972), стор. 47-110.

В центрі уваги професорів Академії була філософія Ляйбніца-Вольффа, наприклад, у наукових працях Ф. Прокоповича; його клясицистична драма *Владимир* виявляє раціоналістичні і просвітницькі ремінісценції. В тому ж дусі викладав улюблений учитель Сковороди С. Тодорський, який свої в Києві і Петрограді почав студії (халдейської, гебрейської, сирійської мов) завершив у Міхаеліса, орієнталіста світової слави, у місті Галле, осідку не тільки пієтизму з його і в Україні відомим представником А. Г. Франке,²⁶ але також раціоналізму і просвітництва, очолених Хр. Вольфом, прихильником Ляйбніца, професором університету в Галле.

Завдяки тісним зв'язкам між Києво-Могилянською Академією і університетом у Галле поширювались на Україні не тільки ідеї пієтизму і середньовічної містики, але й раціоналізму та просвітництва, як доводить діяльність тодішніх українських учених, як І. П. Хмельницький, І. П. Козловський, Ф. П. Золотницький і ін.

Взявши те все до уваги, не може бути сумніву, що Сковорода був добре ознайомлений з філософами-раціоналістами і просвітителями, зокрема з Ляйбніцом і Вольфом. Не без значення для концепції Сковородиної філософії була і його дружба зі знавцем Ляйбніца, професором В. Каліграфом.

Отже з вищесказаного виникає ясно, що для глибшого розуміння філософії Сковороди конечно дослідити і виявити творчий вплив Ляйбніца на нашого філософа. На жаль, до сьогодні тема “Сковорода – Ляйбніц” не знаходить належного зацікавлення у сковородознавців, бо цю проблему чи тему вони відсували, або негуючи всякий вплив німецького філософа на українського (як Чижевський), або коли вплив признавали, то робили це аподиктично, одним реченням без будь-яких доказів (як Нічик).

Уже поверховне порівняння твору Ляйбніца *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (1704) з такими діялогоами Сковороди, як “Розмова п'яти путників про правдиве щастя в житті”, “Кільце” і “Алфавіт миру”, доводить, що Сковорода творчо засвоїв неодно із ляйбніцівського світу думок. А докладніша аналіза їх творів виявить неодну ремінісценцію Ляйбніцевих думок у Сковороди. Починаючи таку аналізу, не треба забувати, що вчені і філософи того часу, між ними Й Сковорода, бачили у вченні Ляйбніца не тільки його ідеалістичний зміст, але й визначні досягнення в природничих науках, передовсім у ділянці математики і фізики.²⁷ Розглядаючи філософію Ляйбніца, не вільно недобачати факт, що в просвітницькій філософії діяли два основні струми, а саме раціоналістичний з представниками Р. Декартом і Г. В. Ляйбніцом, і теж емпірично-сенсуалістичний з Т. Гоббсом і Дж. Льюком на чолі. Обидва струми розвивалися не відокремлено один від одного, а були сплетені, при чому раз один, а раз другий брав верх, але ніколи один з них не був вільний від елементів другого. Доказом вищесказаного є численні місця у творах Ляйбніца, де мова про Гоббса, що пробував синтезувати раціоналізм з

²⁶ А. Г. Франке (1663-1727) оснував у Галле при університеті Collegium orientale, що зі своєю багатою славістичною бібліотекою стало центром орієнталістики і славістики в Німеччині з урахуванням української і російської мов. З Франке був знайомий Тодорський, учитель Сковороди. Завдяки зверненню Франке до Т. Прокоповича, Тодорський одержав професуру в Київськім університеті.

²⁷ S. Wollgast, *Der deutsche Pantheismus im XVI Jahrhundert* (Berlin 1972).

емпіризмом і сенсуалізмом. Така спроба зацікавила Ляйбніца, який сам ставався об'єднати в одну систему основні положення емпіризму (принцип кавзальності, роля досвіду і ін.) з ідеалістичними, головно платонівськими ідеями, які в нього прийняли діялектичний характер. Науково доведено,²⁸ що Гоббс, з яким Ляйбніц листувався і якого він цінив як доскільного дослідника, мав на нього вплив. Все таки, не можна забувати, що Ляйбніц перевершив Гоббса, бо скриткувавши чисто кванtitативну методу його, сам розглядає явища з погляду не тільки кількості, але і якості. Отак перевершивши Гоббса, він одночасно розправляється з однобічністю механічного матеріалізму натурфілософії Декарта і з сенсуалістичним матеріалізмом Льюка. Ця критика не означає, що він не доглянув прогресивних моментів тієї філософії, як наприклад велику роль писань Льюка, зокрема його *Розправу про людський розум*, звернену проти святенницьких, лицемірно-праведних проявів у пієтизмі. Тут слід відмітити, що у пієтизмі, поширенім також у східнослов'янських країнах, був прогресивний напрямок, зв'язаний з еретичними і вільномулярськими поглядами. Часто бувало, що побіч Біблії студійовано *Історію еретиків* (1729) Г. Арнольда, а це призводило до критичного ставлення до Біблії. Алегорично-символічне тлумачення Біблії в дусі Філона з Александрії (1 століття нашої ери), Оригена (3 століття нашої ери) практиковано на німецьких університетах, і його стосували також різні містики і вільнодумаючі (С. Франк, М. Кнунцен, Й. Хр. Едельман), писаннями яких вже від 15 століття користувались у східнослов'янських країнах і правовірні, і їх противники еретики; таке тлумачення знали й Ляйбніц та Сковорода, що в їхніх творах рояться цитати з Біблії. Між іншим, треба відмітити, що зразки алегорично-символічного тлумачення св. Письма Сковорода зачерпнув не тільки з іноземної традиції, але також із своєї рідної, бо такої інтерпретації вживали вчені на Україні від княжих часів (митрополит Клим Смолятич, 12 стол.) аж до часів Сковороди (Й. Галятовський, 17 ст.).²⁹

Хоч Сковорода і вживає традиційної алегорично-символічної методи тлумачення Біблії, як і Галятовський, то від нього основно різиться. Галятовський дотримується офіційної церковної, затвердженої Тридентським собором інтерпретації Біблії, що вимагає безумовно прийняти її в цілості як бездискусійного і незаперечного провідника, а Сковорода розглядає її критично. Він і Біблію сприймає, як, і ввесь світ, двоісто: величає її як “книгу книг” і одночасно гостро засуджує, називаючи “Змієм”. Цю полярність у Біблії, позитивне і негативне, Сковорода висловлює так: “Біблію почав читати біля тридцяти років від моого народження, але ця найкраща для мене книга взяла верх над усіма моїми улюбленими, заспокоївшими мої довготривалий голод і спрагу хлібом і водою солодшої від меду і щільника Божої правди та істини”; “св. Письмо є райським кормом і лікуванням моїх мислів”; “Біблія – це Божі мислі”; “Відшукаймо спершу внутрі нас іскру Божої правди, а вона, освітивши нашу тьму, пошле нас до святого Силоаму біблійних вод, що до них закликає пророк... ‘Вмийтеся і будете чисті’”.

²⁸ K. H. Gehlauf, “Th. Hobbes und seine Interpretationen”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (1970), стор. 12.

²⁹ О. д-р Іриней Назарко, *Митрополит Клим Смолятич і його послання* (Філадельфія 1952), стор. 12.

І в протилежність до позитивних висловів одночасно такі гострі слова: “Біблія – це Бог і Змій”; “О душе моя! Знай, що читати Біблію і переслідувати його (Змія, I. Г.) брехні – це те саме.” Це приклади з багатьох.

Сковорода відкидає наївні біблійні уявлення, які в буквальному значенні є нісенітниці й не піддаються символічному тлумаченню, як напр., “Бог плаче, яриться, спить, кається”, і також біблійні згадки про протиприродні чудеса, як те, що “люди обертаються в соляні стовпи”, “сонце, як карета, спиняється і наступає” і таке інше. Він у раціоналістично-просвітницькому дусі пояснює: “Наче б блаженна природа колись десь робила те, чого тепер ніде не робить і в майбутньому робити не буде.”

Інші біблійні вислови він приймав як такі, що в символічному тлумаченні стверджували його власні думки і моральну систему або були, на його думку, співзвучні з ідеями античних моралістів, що їх він залюбки читав, перекладав, цитував. Ось приклад символічного тлумачення, що скріпляє власну думку Сковороди: “Ной упивсь не вином, а правою, скинув зі себе одіж, значить – скинув порох видимого.” А його захоплення античністю таке, що він бачить у ній християнські елементи, кажучи: “Язичницькі (пaganські) капища – це також храми Христового вчення і школи”. Критичний розгляд Біблії і висока оцінка античності є підставою вважати Сковороду сином раціоналістично-просвітницької епохи.

А все таки, виникає питання, як пояснити те, що Сковорода, при всій критичній поставі до Біблії, розглядає її як “книгу книг”? Коли вглибитися в це питання, то велика пошана до Біблії є наслідком не тільки того, що “він занадто зрісся з церковною традицією, щоб поставити нарівні її книги з іншими”, як каже М. Грушевський (вже згадана праця, стор. 111), а головно його просвітницького намагання пристосувати Біблію до своєї епохи. Із-за такого підходу до Біблії українського філософа можна буважати предтечою християнської філософії життя екзистенціалізму, з його представником К. Ясперсом. Він підкреслює³⁰, що кожна нова епоха вимагає метаморфози біблійної релігії, тобто зміни її зовнішнього виду, неначе її одежі, щоб зберегти правдиву внутрішню субстанцію віри, те, що в тій метаморфозі незмінне: один Бог, зустріч людини з Богом, Божа заповідь вибору добра або зла, обов'язкова взагалі для людини. Від метаморфози біблійної релігії залежить можливість нашого існування (екзистенції), бо те, чим ми є, завдячуємо Біблії, а без Біблії ми поринаємо в ніщо. Ця метаморфоза може виникнути з тієї первісної віри, віри у вічно правдиве, з якої виникла і Біблія.

З цими думками Ясперса перегукується Сковорода, який приймає дві Біблії – зовнішню і внутрішню. Зовнішню він називає “ризою” і так окреслює ритуали і церемонії, що підлягають метаморфозі. Єдиним незмінним у цій метаморфозі є Бог. І сам Бог осуджує ті ритуали і церемонії (в діялозі “Асхань”): “Скільки вже віків мудруєте в церемоніях і який плід з цього, крім одних розколів, суєвір'ї і лицемірства. Нероби прикрили цим листком наготу свою. Дурні оснували на цій тіні блаженство своє. ... Я ніколи не бажав, щоб на всіх кінцях землі були церемонії зішті на одну міру і форму. Звідсіль непримиренні ворогування сусідніх земель, ненависть народів і кровопролиття... Так я говорю вам: киньте їх (церемонії)! Вони тепер ніщо інше, як пустота і мерзотність передо Мною”.

³⁰ Ці погляди у книжці K. Jaspers, *Vom europäischen Geist* (München 1947).

Подібно як Сковорода, що розцінює Біблію двоїсто і бачить у ній полярності, Ясперс також їх у ній бачить і вважає її основою європейського життя.³¹

Про ці типологічні схожості між Ясперсом і Сковородою досі в сковородознавстві не було мови.

Якщо Сковороду вважають представником “фіософії життя” (*Lebensphilosophie*), як І. Мірчук і його коментатори О. Кульчицький і В. Янів,³² то їх аргументація цього твердження не обґрунтована як слід. Вони також не дають чіткої дефініції самого терміну “філософія життя”, якого вживають. І. Мірчук висловлюється так: “Її (філософії життя, І. Г.) мета – шукання життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, в безінтересовім пізнаванні речей, а прагне виявитися практично в чуттєво-релігійному, етичному ладі, в роз'ясненні світових подій.” На думку І. Мірчука, слов'янам і Сковороді бракує “нахилу до абстракційного думання, і тому” їх філософія є “конкретна, наставлена на практичне застосування в житті”. З підпорядкування всього і вся практичним цілям висновує І. Мірчук “критичне відношення Сковороди до всякого (так!) абстрактного знання; оскільки це знання не має значення для життя”. О. Кульчицький підтверджує цю думку І. Мірчука і каже: “Цей тісний зв'язок філософії і життя слов'ян сприяє скеруванню слов'янської філософії в бік ‘філософії життя’”. А В. Янів уважає, що з відзначеною І. Мірчуком безсистемністю філософії Сковороди зв'язана в нього “друга основна властивість слов'янської філософії, яка є ‘філософією життя’” і каже, що “метою філософії життя є, отже, вказати шлях до щастя”. Всі ці ознаки філософії життя, що їх відмітили згадані вчені, а саме центральне значення практики, показ шляху до щастя, шукання правди, безсистемність і погорда до абстрактного знання – ніяк не характеризують тільки філософії життя. І так: практична діяльність, спрямована на здійснення етичних норм – це завдання окремої ділянки філософії під назвою “практична філософія”, а показ шляху до щастя був уже в центрі уваги античної філософії (Епікур, Сенека) і раціоналістично-просвітницької філософії (*Glückseligkeitstheorie*). Також “безсистемність” і “погорда до абстрактного знання” не притаманна філософії життя.

Терміну “філософія життя” вживається в широкому і вузькому значенні. Про це нема згадки у названих учених, нема дефініцій, конечних при аналізі і определенні, чи даний філософ є “філософом життя” і в якій мірі. У широкому значенні цей термін може означати кожну філософію, яка шукає сенсу, мети, вартості життя, отже філософію досократиків, головно Емпедокла, стойків, натурфілософів від часів Парацельсуса, німецьких іраціоналістів (Гаманн), німецьких ідеалістів (Шеллінг). Хіба тільки в цьому широкому розумінні можна говорити про філософію слов'ян як про “філософію життя” – і то не загально. У вузькому значенні “філософія життя” – це сучасний, вже окремий філософський струм (*Lebensphilosophie*) з різними розгалуженнями, з такими філософами на чолі: Керкегор, Гайдеггер, Ясперс, Клягес і ін. Головний критерій її суті – це відношення між випадковим, зовнішнім, щоденным

³¹ Jaspers, там же, стор. 11, 29. Важлива цитата: “Schon die Bibel, die Grundlage europäischen Lebens, birgt auf eine einzige Weise in sich die Polaritäten. Sie ist das heilige Buch, das allen entgegengesetzten Möglichkeiten in der Folge der Jahrtausende Raum liess und Weih gab”, (стор. 11).

³² Див. примітки 9, 10, 11.

буттям (*Dasein*) і властивим, внутрішнім, справжнім існуванням (*Existenz*). Схоластична філософія відрізняла реальне існування (*existentia*) від ідеального (*essentia*). “Есенція” цінувалась вище, ніж “екзистенція” (емпіричне буття). Якщо під цим аспектом розглянути філософію Сковороди, то насувається думка, що його концепція двох натур (зовнішньої, видимої і внутрішньої, невидимої) зв’язана зі схоластичною ідеєю полярності: *existentia-essentia*, і разом з цим він антиципує тезу екзистенціалістів про протилежність: *Dasein-Existenz*.

Протиставлення внутрішнього зовнішньому знаходимо також у тодішній європейській філософській думці, зокрема у Ляйбніца. Так наприклад, пояснюючи св. Письмо, Ляйбніц і також Сковорода видали рациональну суть з тоді популярних ідеалістично-містичних уявлень. Сковороді була близька Ляйбніцева концепція про здатну до безмежного ступневого досконалення людину, що її він розвинув у “Монадології” (1714).

Ідею ступневого досконалення, зв’язану з ученнем про ступневе пізнання, перейняв Ляйбніц від Арістотеля, можливо за посередництвом Кузануса (*Cusanus*). Грецький мислитель приймав тваринну (анімальну) душу чисто фізичного походження; але з хвилиною її просвітлення розумом в неї входить іззовні разом з ним божеський елемент, який за Арістотелем є єдиним незнищеним первнем у людській душі. Те невмируще в людині можна інтерпретувати подвійно: 1) як особисту бессмертну субстанцію (напр., у християнстві), або 2) як дію пантеїстично уяленого світового духа, яка кінчиться із смертю індивіда; така душа смертна (напр., погляд матеріалістичних пантеїстів). Тоді як сам Арістотель не висловився однозначно ні за одну з тих інтерпретацій, то Ляйбніц, і Сковорода визнавали першу. Вони й вивчали твори Кузануса, і їх напевно цікавила його думка у творах “Де менте” (*De mente*), “Де Берільо” (*De Berylo*) про триступневе пізнання (*sensatio et imaginatio, ratio, intellectus*): від гомо анімаліс (*homo animalis*) аж до богоподібної людини. На третьому ступені пізнання людина доходить до інтропекції (*intus logere*), завдяки якій досі людині невидиме стає видимим. Збагачена ремінісценціями з Ляйбніца і Кузануса думка Сковороди про інтропекцію, передумову самопізнання, тобто шляху до самовдосконалення, що веде до пізнання у видимому тілі невидимого “божественного, небесного чи правдивого чоловіка”, проходить ляйтмотивом через майже всі твори Сковороди (головно діялоги “Нарціз”, “Асхань”, “Розмова названа ‘Двоє’”, “Дружня розмова про душевний мир”, “Розмова про старовинний світ”). Ці міркування його належать до найкращого, що залишив по собі гуманізм українського просвітництва.

Так же само, як вищезгадані мотиви й ідеї, творчо впливала на Сковороду Ляйбніцева ідеалістична гіпотеза про передустановлену гармонію (*harmonia prae-stabilitas*), що була спробою вяснити діялектичний зв’язок одиниці з загалом. Це положення не абияк впливало на суспільні погляди Сковороди, вищезгадані.

У геніяльних помислах, які революціонують науку, неостаннє місце займає Ляйбніцеве поняття сили, сперте на ідеалістично-містичних уявлennях і спрямоване проти механістичного розуміння природи. Він дефініює його як саморух у природі без зовнішнього товчка.

Сковорода, як Лессінг і Мендельссон, засвоїв погляд Ляйбніца про природу душі, основану на вроджених ідеях. Незаперечний, на нашу думку, доказ його наполегливого студіювання творів Ляйбніца – це те, що центральний термін його

філософічної системи “срідності” (гомологічна згідність) є докладний переклад Ляйбніцевого “*cognatio*”. Він уживає терміну “*cognatio*” у творі *Nouveaux essais sur l’entendement humain*. Свою думку він підтримує цитатами з Біблії і з античних письменників. Особливо важливі цитати з вищезгаданими термінами: тигр “*parcit cognatio muculis*” (тигр щадить споріднену шкіру);³³ “*quia inter omnes homines natura cognitionem constituit, inde hominem homini insidiari nefas est*” (тому, що природа устійнила гомологічну згідність між усіма людьми, то недопустимо, щоб людина нападала на людину) – сентенція римського правника Фльорентінуса. Однак на відміну від Ляйбніца Сковорода вірить, що вроджені таланти можна скеровувати вихованням у бажаному напрямі, хоч іх не можна змінити, як думав і Ляйбніц. Думка про вплив виховання ззовні нагадує погляд Декарта, який побіч вроджених ідей (*innatae*) і витворених суб'єктом (*a me ipso factae*) приймав ще ідеї ззовні (*adventitiae*).

Питання гомології, видвижене у зв'язку з поняттям “срідність – *cognatio*”, відоме ще від часів Арістотеля, сьогодні набуло загального значення для майже всіх дисциплін.³⁴ Хоч Ляйбніц і Сковорода самого терміну гомологія ще не вживають, то сама проблема в їх філософіях наявна і розглядається під філогенетичним і пізнавально-теоретичним аспектом, при чому Сковорода більше ніж Ляйбніц надає вагу педагогіці. І так він уважає, що правильний вибір звання лиш тоді можливий, коли людина йде за вродженими, природними здібностями. Цю співзвучну з Ляйбніцом думку він розвиває в діяlogах: “Розмова п'яти путників про справжнє щастя в житті”, “Кільце”, “Алфавіт миру”. Тут висловлена також думка про самовдосконалення аж до “божественного чоловіка” – спільна з Ляйбніцом і також німецькою клясикою.

Серед плідних мотивів заслуговує окремої уваги мотив дзеркала. Це наявний уже в античній мітології мотив про бога, який дивиться в дзеркало перше, ніж створювати прерізні речі. У Ляйбніца мова про монади як дзеркала Всеєсвіту. Цю думку, що її Дідро називає геніяльною, підхопили Лессінг, Вінкельман і також Сковорода.³⁵ В уже згаданім “Діялозі або спорі про старовинний світ” Сковорода говорить про людей як про дзеркальні копії Бога: “Стань на рівні місці і вели поставити довкола себе сотню дзеркал. Тоді побачиш, що один твій тілесний ідол володіє сотнею видів, залежних від нього одного. А як тільки відняти дзеркала, то миттю всі копії скриються в оригіналі, так як галуззя сховане в своїм зерні. Однак тілесний наш ідол і сам є тільки тінню правдивого “чоловіка”. Наші ідоли є наче дзеркальні тіні тієї божественної людини, то з’являючись, то щезаючи, тоді коли Божа Правда стоїть у вічності непорушно, зі своїм діамантовим обличчям, яке містить у собі безконечне число піщинок – наши тіні, які безнастінно виникають з його всюдисущих і невичерпних пранетрів”.

Таке Сковородине уявлення про Правду, що у своїй неділімості та єдності перебуває в безруху, мимо волі викликає асоціацію з Вінкельмановою концепцією найвищої, ідентичної з правою краси, яка є “в Бозі” і підпадає під поняття “єдності і

³³ Juvenalis, *Stat. XV*, 159.

³⁴ Про проблематику гомології від Арістотеля до наших днів знаменита робота: Wolfram Voigt, *Homologie und Typus* (Jena 1973).

³⁵ Див. моя робота, примітка 17, стор. 29, 30, 34.

неділімості”.³⁶ Як сучасна психологія, так і Вінкельман противставить зовнішнім змислам внутрішній змисл, конечний у пізнавальному процесі, і називає його другим дзеркалом.³⁷ Ця його думка перекликається не тільки з теорією відображення Демокріта, Епікура і Карнеадеса, а й також з Ляйбніцевою ідеєю про дзеркало всесвіту. Цією вказівкою на “внутрішній змисл” як “друге дзеркало” Вінкельман затирає проблему інтроспекції, що її тоді вважали проявом містички, і включає її в область науки. У своїй широковідомій *Історії античного мистецтва* (1704) він описує статуї античних божеств на основі інтроспекції; завдяки їй він здолав схопити притаманні їм риси і близьку зформулювати, висловлюючи переживання власної душі.

Тоді психологію вважали найнижчою з наук і ще залишали питання інтроспекції поза увагою, а термін “психологія” як наука про душу почали ширше вживати з появою творів Хр. Вольфса. Раніше цим терміном користувалися лише спорадично, вперше Мелянхтон і Каманус (O. Camanus, *Psychologia anthropologica*, 1594).

Вистачає вглибитися в те, як Сковорода розв'язує проблему двох природ – зовнішню видиму і внутрішню невидиму, щоб оцінити видатну роль інтроспекції у його філософії, наприклад, у діялозі “Двоє”.

Всі три вищезгадані представники просвітництва, хоч покликуються на інтроспекцію як важливий засіб пізнання, вважають все таки інтелект найвищою силою душі, так як Платон у діялозі “Тімайос”. У високій оцінці інтелекту сходяться згадані мислителі також з Декартом, з його відомою тезою “мислю, отже існую” (*cogito, ergo sum*), з тезою Ляйбніца: “Нічого нема в інтелекті, чого не було у змислах, з винятком самого інтелекту” (“*Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu, excipe: nisi ipse intellectus*”, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, II книга). Цю тезу Ляйбніц висуває у противагу Льюккові, який, переосмислюючи Арістотеля, вважає, що виключно самі змисли є джерелом пізнання: “Нічого немає в інтелекті, чого не було перше в змислах”.

Ляйбніц вправді не заперечує значення змислів для пізнавального процесу, але головне вирішальне місце в ньому займає інтелект. Ця думка зв'язана з його поглядом про існування незалежних від дійсності “вічних правд”, “правд розуму” (*vérités éternelles, vérités de raison*), що перебувають у якомусь самостійному інтелекті.

Ляйбніцеву концепцію вічних правд, інспіровану Платоном, Александром з Афродізіясу (2 ст. по Хр.) і св. Августином, визнавав і Сковорода і зв'язував її з вірою у безсмертність усіх дій і витворів духу. Він каже: “Нарисуй коло на піску і зітри його. Чи думаєш його знищити? Ні, воно, раз створене, існує далі в таємній скарбниці твого духу” (діялог “Зміїн потоп”).

Ця мисль про безсмертність духу в абсолютному розумінні, в антitezі до вегетативної смертності тіла, про вічноживий світ духу в протилежність до зовнішнього тлінного світу пронизує всю творчість Сковороди. Під аспектом дуальності, двоїстості він розглядає, як Платон і християнська філософія, всі предмети і явища (наприклад, “Розмова названа ‘Двоє’”), згідно з християнською

³⁶ J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764), стор. 150-151.

³⁷ Лист Вінкельмана до Муцель-Стоша, 1757.

вірою, побудованою на Платоновім вченні про ідеї, вірою в протилежність неба і землі, вірою у дві дійсності: метафізичну, ідеальну, абсолютну, вічну і емпіричну, реальну, релятивну, проминальну. Сковорода не лише протиставляє ці дві дійсності, але й вважає, що метафізика пронизує всесвіт: у всьому видимому затаєне невидиме, у закінченому – безконечне, в дочасному – вічне. Цей погляд особливо наполегливо розвинений у його концепції про дві натури, дві природи людини: за її тлінною тілесною зовнішністю скривається її внутрішній вічний зміст – “Божа іскра”. Ця думка пронизує майже всі діялоги – від “Нарциза” до “Змійного потопу”. Людину, яка знайшла себе, бо пізнала своє суттєве “Я”, незамінне ні з яким іншим, називає він – у відміну від зовнішнього тілесного “боввана” – внутрішньою людиною, правдивою, новою, небесною, божественною. Ця ідея “божественної людини” (теозіс, деіфікація – Θεωδιζ, deificatio), наявна ще в античній філософії і гностиці, перейшла в середньовічну містику, зокрема німецьку, і – як вищезгадано – мала вплив на Сковороду. До речі, і св. Павло, на якого він часто покликається, розрізняє фізичну і духову людину. Хоч Сковорода, як і Тома з Аквінуса, св. Августин і Іван Дамаскин, подекуди різко підкреслює протилежність між небом і землею, між тілом і душою, він більше схиляється до вчення останнього систематика і завершителя античної філософії Прокла і його послідовника Діонісія Ареопагіта. Вони засвоїли неоплатонівську науку про ступневий зв'язок між небом і землею, із вказівкою, що через ступнєве наближення до Бога людина може стати співучасником божественної досконалості, щоб укінці дійти до своєї найвищої мети – деіфікації. Ця “дорога до Бога” (за окресленням Бонавентури “itinerarium in Deum”), на думку Сковороди, відкрита кожній людині.

Пропагована Проклом і Діонісієм Ареопагітом та відома Сковороді гуманістична ідея деіфікації проникла в західній і східній ренесанс; вона ввійшла спершу в писання таких визначних учених, як візантійці Йоаннес Італіос, Максімус Конфессор, Плетон, Пселльос, грузин Й. Петріці, італійці Марсіліос Фічинус, Піко де ля Мірандоля, німець Ніколаус Кузанус. Останній таки просто покликується на деіфікацію.³⁸

Притаманна деіфікації ідея вивищення людини, що усвідомила собі свої сили і свою гідність, жива також у філософському світогляді Ляйбніца, який, стверджуючи величність людського духу, вважає, що кожній істоті, як і всесвітові защеплена схильність до самовдосконалення.³⁹

Цікаво, що перейнята з містики ідея деіфікації, ідея людського досконалення ще з античних часів була жива в теоретичному мисленні майже кожної історичної епохи, отже і просвітницької.⁴⁰ Ця ідея оживляла також пієтизм, особливо його ранню стадію, коли в ньому ще не було тієї сентиментально-розчуленої

³⁸ Кузанус говорить про триступнєве пізнання (*sensatio et imaginatio, ratio, intellectus*) від тваринної (*homo animalis*) до богоподібної людини, яка здобуває здатність інтроспекції (*intus legere*), і для неї те, що було невидимим, стає видимим. З цим схоже Сковородине вчення про “видиме і невидиме”.

³⁹ У Ляйбніцевих творах *Essai de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710) і *Monadologie* (1714).

⁴⁰ У моїй роботі німецькою мовою *Beiträge zu einem neuen Winckelmannbild* (Ідея деіфікації людини у Й. Й. Вінкельмана) (Berlin 1978).

сильозливости, і він належав до того опозиційного струму, що, починаючи вальденсами, гуситами і іншими рухами, прямував до просвітництва і раціоналізму.⁴¹

Розшифрувати скрите в зовнішній людині її божественне нутро стає завданням не тільки містики і філософії, а й також поезії, мистецтва, музики. Доказ цього – безсмертні твори Данте, Мікельанджеля, Руставелі, Абу Алі. Вся європейська, в тому ж українська лірика барокко пройняті ідеєю богорівної людини. Також і музика, як в опері Йоганна Тайлє (*Johann Theile*) *Адам і Єва, або створена людина, що впала і знов піднялася*. Ця ідея пронизує твори Генделя, Баха, Глюка, Бортнянського і Березовського. Сковорода був сам і музиком, тож захоплювався загадами композиторами. Йому був відомий теж поширений по всій Європі і в Україні пісенник Я. А. Коменського з мотивами деїфікації людини; ця книжечка також немало підготувала ґрунт для раннього просвітництва.

Все вищез'ясоване доводить багатство і скомплікованість змісту Сковородиних писань, а для його вислову не вистачала проста, звичайна мова. Тому він мусів ужити символів і алегорій. З тієї ж причини Й. В. Гете, як сам признався, уживав символів і алегорій, наприклад, у *Фавсті*, II частина. У цій же справі висловився визначний фізик Макс Плянк: “Без символу не було б можливе ніяке порозуміння, ніяка інформація між людьми. Це стосується не тільки до релігійного, а взагалі до кожного людського спілкування, навіть до звичайного, щоденного життя”⁴².

Замилуванням до символів і алегорій, навіть у його концепції трьох світів, (один з них – це світ символів) Сковорода зв'язаний з барокко, а тодішні нові астрономічні відкриття шокували людину, конфронтуючи її з безконечністю, і спричиняли антитетичне світовідчуття притаманне для барокко. Це нове світовідчуття легше було висловити символічно, ніж просто, звичайною мовою.

Барокко, що значно вплинуло на Сковороду, почало від середини 16 століття з Італії поширюватися на всю Європу і на Сході спершу закріпилося в Україні.⁴³ Тут бароккові елементи гармонійно синтезувалися з ренесансовими, і з того виникли оригінальні мистецькі шедеври нового стилю, відомого як “українське чи козацьке барокко”. Українське барокко можна окреслити також як “барокковий гуманізм” у відрізенні від іншого виду барокко, який нав'язував не до ренесансу, як в Україні, а безпосередньо до середньовіччя, і тому названий “барокковий готик”.⁴⁴ Бароккова культура збагачена творами українського барокко, яке відкинуло декоративну гіпертрофію і зберегло класичну ясність ліній і гармонію форм ренесансу. Втіленням цього “радісного барокко” є єдині у своєму роді українські дерев'яні церкви і будівлі з часу найвищого розквіту цього стилю у другій половині 17 і на початку 18 століття,

⁴¹ S. Wollgast, *Der deutsche Pantheismus im XVI Jahrhundert* (Berlin 1972).

⁴² Max Planck, *Religion und Naturwissenschaft* (Leipzig 1947), стор. 12: “Без символа не було б можливе порозуміння і взагалі ніяке спілкування між людьми. Це стосується не тільки до релігійного, але й до всякого людського спілкування, також у буденному житті... З бігом століть релігійні символи підлягають залежним від розвитку культури змінам, і тому для добра справжньої релігійності треба ствердити, що все за і понад символами не підлягає змінам”. Плянк підкреслює, що “перебільшене почитання символів, тобто змінного і видимого, і недоцінювання незмінного і невидимого, що є поза і понад символами, дуже загрозливе для справжньої релігійності”, стор. 11 (Переклад І. Г.). Як не диво, а схожість цих думок у Плянка і Сковороди безсумнівна.

наприклад, Церква Всіх Святих у Києві (1696), Церква св. Покрови (1689) у Харкові і ін.

Отож Сковорода змалечку зростав у цій ренесансово-барокковій атмосфері і вбирає у себе як ренесансово-гармонійне, так і барокково-містичне, стойцистично-аскетичне світовідчуття. З бароко Сковороду об'єднує часом переборщений патос у передачі глибового зворушення, як це виявляється у символах і алгоріях, часто зачерпнутих з античного світу, і так зберігались до певної міри античні традиції. Правда, ці символи і алгорії обrostали мотивами християнської містики і подекуди спричиняли замислувато-напущене затемнення головного задуманого твору, чи то в поезії, чи в архітектурі і скульптурі. Сюди належить і нахил зв'язувати літературу з образотворчим мистецтвом і навпаки – для взаємного пояснення вираженого змісту. Цей барокковий нахил, живий у Сковороди (доказ: його власноручні рисунки-ілюстрації до мовної символіки) – помітний далі і в класицизмі. Ним зокрема відзначається барокковий твір якогось київського монаха *Iphica hieropolitica* (1712), де на початку кожного віршованого морального поучення додана картинка з характеристичним для тодішнього алгоритичного мистецтва античним мотивом (алгорія Правди, Стиду і ін.). *Іфіка* вийшла друком також у Львові (1760-61) і стала такою популярною завдяки згаданим картинкам, що впливала не тільки на світське малярство, але й увійшла в народне мистецтво. Це бачимо хоч би у прикрасах на віконних рамках і дверях жилих будинків – імітаціях картинок “іфіки”.⁴⁵

Про популярність алгорики тих часів свідчить багато схожих з *Іфікою* творів, поширеніх на Україні і відомих Сковороді. Серед них особливе зацікавлення збуджувала алгорика у творі *Symbola et emblemata selecta* (1705), яку видав білорус І. Ф. Копєвіч. І цю книгу використовувано для декорації церков і замків.

Тодішній розвиток алгорики слід розглядати також як показник намагань науки того часу осягнути єдиний логічно і природознавчо обоснований образ світу, а саме методом аналогії (*per analogiam*)⁴⁶ висліджувати об'єктивні закони, що діють усюди в макро- і мікрокосмосі. Відкривати такі аналогії, що проникають у весь всесвіт, можна було алгорією, символом, емблемою, порівнянням.

Такими тенденціями в науці були зацікавлені також українські вчені, серед них і Сковорода. Цьому між іншим доказ – книжки в бібліотеці Т. Прокоповича, що їх могли студіювати студенти Академії, отже і Сковорода. Це такі книжки, як *Homo microcosmus* П. Егара (Egard), *Pinax microcosmographicus* С. Міхельспахера (Michelspacher).⁴⁷

Захопленням алгорикою Сковорода йшов у ногу з закордонними вченими і мистцями, такими як, наприклад, Й. Й. Вінкельман, який, плянуючи словник мистецтвознавчих понять з картинками в алфавітному порядку, зовсім у

⁴³ Про поширення бароко в Європі, зокрема в слов'янських країнах: С. J. Friedrich, *The Age of the Baroque* (New York 1952), V. Cerny, *Le baroque en Europe* (Cahiers du Sud 1961), E. Angyal, *Die slawische Barockwelt* (Leipzig 1961).

⁴⁴ *Історія українського мистецтва*, III (Київ 1968).

⁴⁵ Про це: М. Возняк, *Історія української літератури*, III/2 (Львів 1924), стор. 90-100.

⁴⁶ *Geschichte der deutschen Literatur (1600-1700)*. Колективна праця. Том В (Берлін 1962), стор. 132.

⁴⁷ Ці твори цитує Верховський як наявні в бібліотеці Т. Прокоповича у *Духовний регламент* (Ростов на Дону 1916).

раціоналістично-просвітницькому дусі, мав на увазі точне, однозначне співпадання форми і змісту слова чи алегорії. Згаданий плян Вінкельмана співзвучний прямуванням його доби. І так Й. Г. Зульцер пише свою естетику: *Загальна теорія красних мистецтв* (1771-74), упорядковуючи з раціоналістично-моралізуючого погляду за алфавитом основні поняття мистецтв. Подібно музик Рамо (Rameau)⁴⁸ складає свої каталоги акордів і художник Лебрен (Lebrun) каталоги фізіономічних виразів обличчя. У цьому дусі мабуть і назва одного з діялогів Сковороди, а саме “Розмова, Алфавіт або буквар миру” (1774).

Вчення Вінкельмана про алегорії і Сковородина концепція світу символів, який він як третій світ ставить побіч макро- і мікрокосмосу, інтересні не тільки із-за раціоналістично-просвітницьких намагань обох учених зробити однозначним відношення між знаком образу і його значеннях, вони також розглядом алегорій і символів як естетичних знаків антиципують таку важливу для нашого часу проблему, як семіотику. Мабуть обом, і Вінкельманові, і Сковороді присвічував Ляйбніцевий плян універсальної мови, яка повинна бути збудована за якоюсь логічною системою. Здогадуючись однак, що точність вислову обмежує індивідуалізуючий спосіб вислову, Сковорода вимагає повернутись до первісної образності.

Проблему мови як системи знаків уже Т. Прокопович підняв у викладах логіки в Києво-Могилянській Академії; з ними без сумніву був ознайомлений Сковорода. І ще раніше ця проблема стала загальновідомою завдяки граматиці французьких монахів А. Арно (Arnauld) і Лянсльо (Lancelot), *Grammaire générale* (Париж 1660), яку між іншим вивчали Вінкельман і Сковорода. Виникає питання, чи вони не були одними з перших, що заторкнули сьогодні актуальну проблему логічної формалізації. Це питання вимагає окремої монографії.

Якщо ми виводили паралелі між Вінкельманом і Сковородою і нашли різні аналогії мислення, то ці аналогії радше типологічного, не генетичного характеру. Однак не виключене, що Сковорода, переживши Вінкельмана на тридцять років, здолав простудіювати деякі його твори, написані німецькою і французькою мовами, які він знов. Ця імовірність зростає, коли взяти до уваги, що ідеї Вінкельмана і цитати з його творів проникали в теоретичні праці українських і також російських учених, отже могли попасті в руки Сковороди, глибоко очитаного в античних і різних сучасних авторах. І так у широко тоді відомій *Енциклопедії* Дідро (1775, XII том, стор. 267) є стаття Л. Жокура (Jaucourt) з цитатою з Вінкельманової *Історії античного мистецтва* про те, що в античній Греції художники були прикрасою держави. Цю цитату переймає російський скульптор Архип Іванов до теоретичної праці *Уявлення про досконалого маляра*, яка є властиво переробкою італійського перекладу *L'idea del perfetto pittore* (1772) французької праці Де Піля (De Piles, 1699). А російською мовою писана дисертація Й. М. Вієна (Vien) *Про вплив античності на скульптуру і малярство* (1789) рясніє цитатами з Вінкельмана, поданими французькою і німецькою мовами. Між ученими, що вивчали Вінкельмана, вирізняється українець І. П. Чекалевський (віцепрезидент Академії художеств у Петербурзі) своєю розправою *Роздуми над вільними мистецтвами* (1792). У цій

⁴⁸ H. Pischner, “Jean Philippe Rameau die französische Anfklärung”, *Händel-Jahrbuch. Hrsg. V. der G. F. Händel Gesellschaft* V (Leipzig 1959), стор. 115.

праці Чекалевський іде слідом за Вінкельманом, відзначаючи народний характер античного мистецтва, і наводить цілі абзаци з Вінкельмана у власному перекладі, як про Лаокоона і Аполлона Бельведерського. Особливу увагу він звертає на причини занепаду античного мистецтва. У дусі Вінкельмана він змальовує несприятливі умови для розвитку мистецтва і разом з цим критикує відносини в тодішній царській Росії. Цікаве те, що Чекалевський, погоджуючись з Вінкельманом, що свобода була передумовою розквіту античного мистецтва, додає ще одну причину: політичну незалежність держави.

Згадана праця Чекалевського була загальновідома в східнослов'янських країнах. Як глибоко він перейнявся Вінкельмановими ідеями, свідчить те, що на його посмертній медалі (роботи учня Канови, українця В. І. Демута-Малиновського) він представлений як філософ і з величинкою Вінкельмана.

Про глибоке вникання Вінкельманових ідей у тогочасну естетичну думку свідчить також портрет А. І. Іванова, кисти українського маляра І. С. Бугаєвського-Благодарного. Твори Вінкельмана і погруддя Палліас Атени на цьому портреті мають вказувати на те, що професор петербурзької Академії Андрей І. Іванов високо оцінював вчення Вінкельмана.⁴⁹ Очевидно, Вінкельман міг впливати і на Сковороду, про що докладніше в іншій моїй уже згаданій роботі.

Треба пам'ятати і про непрямі, посередні віяння; часто сучасники зовсім несвідомо дишуть атмосферою якогось визначного твору і не усвідомлюють собі, що він причетний до зформування їхньої особовости. Так могло бути і зі Сковородою у відношенні до Вінкельмана. Ясно, як виществерджено, що вглядання різноманітних імпульсів і їх творча переробка не може нікак заперечити оригінальності філософії Сковороди, бо конечною передумовою філософії кожної епохи є завжди якийсь мисленний, переказаний традицією матеріал як висхідний для дальших дослідів.

На закінчення слід усвідомити, що перед сковородознавством ще безліч не розв'язаних і навіть не поставлених проблем. Світ Сковороди – це комплексна, складна проблема, розв'язка якої вимагає наполегливої деталічної праці. Я могла тут заторкнути тільки декотрі питання.

Одна з основних проблем – це дослідити і довести, чи і насільки Сковорода, що намагався розбудити людей з лінівого сну духу і серця для пошуку дороги до вічних вартостей людства, – може нам бути дорогою в сучасній епосі всенівелюючої технізації, яка приневолює людину до тільки зовнішнього життя, безугавного і бездумного поспіху і поверховості та перешкоджає розумом і серцем засвоювати внутрішні, душевні вартості культури, щоб розвинутися як особа, піднятися на вищий ступінь людяності. Для цього треба не орудувати загальними образами і маніпулювати цитатами, а критично аналізувати і логічно синтезувати. Тоді Сковорода не тільки, як досі, стане нам чуттєво близьким, але й зрозумілим у логічно-науковому пляні – і ми зможемо відчути вагу такої мислі чужинця, архієпископа Жана Руппа: “Сьогоднішні люди, як і вчораши, повинні Богу дякувати, що Він їх створив. Але також Україні маємо бути вдячні за те, що вона подарувала людству і християнству Сковороду”.⁵⁰

⁴⁹ Портрет А. І. Іванова в *Історії українського мистецтва*, IV (Київ 1968), стор. 128.

⁵⁰ Rupp, там же, стор. 29.

ПОЛІТИЧНЕ ТЛО ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТИ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

19 березня 1995 проминуло ціле століття від дня народження видатного українського поета Максима Рильського, століття повне подій, важливість яких важко переоцінити. В цьому столітті відбулася низка випробувань різних ідей і важливих наукових відкриттів і розвал світових імперій, з одного боку, та постання нових державних формувань, з другого боку.

Зазнав і український нарід великих і трагічних подій, жахливих переслідувань і намагань окупантів знищити його мову й культуру, віру в Бога і в себе самого і перетворити його в слухняного раба, без власної волі, без власних ідеалів. Здавалося, що для українського народу не залишилося місця під сонцем і він призначений на повільне, але певне зникнення з лиця землі. І тому, коли на руїнах Російської та Австрійської імперій він проголосив своє бажання жити власним державним життям, його сусіди-імперіялісти повели проти нього боротьбу, в якій не гидували найгіршими засобами, в ім'я гасла, що ціль освячує засоби. Зруйнувавши українську державність, окупанти за всі намагання народу бути собою карали засланнями, тюрмами, масовими переслідуваннями і розстрілами. В самих концентраційних таборах загинуло мабуть більше українців, як жидів у розреклямованому голокості у другій Світовій війні. А що вже говорити про три голоди, які змели з лица урожайної української землі мільйони нашого народу.

Але і це неймовірне трактування українського народу його сусідами, захланними на українську багату землю, не відстрашувало поодиноких синів і дочок ставати на прю за права свого народу. А зокрема, коли не стало воїнів зі зброєю в руках – появилися письменники й поети, які вогненним словом збуджували свідомість свого замученого народу, вказували на його славне минуле і робили свій вагомий вклад у розвиток української культури. Власне вони очолили нерівний змаг свого народу за буття, змаг перетривати все лихоліття, з надією, що прийде день воскресення.

Одним з таких талановитих українських поетів був і Максим Рильський, який жив і працював у тих складних обставинах української дійсності під советською окупацією. Київська газета *Радянська Освіта*, орган Міністерства Освіти УССР, з дня 29 липня 1964 принесла вістку, що “24 липня 1964, після тяжкої і тривалої хвороби помер один із основоположників української радянської літератури, член КПРС, депутат Верховної Ради СРСР, видатний український поет, вчений і громадський діяч, член правління Спілки Письменників СРСР, член президії Спілки Письменників України, лавреат Ленінської і державних премій, академік Максим Тадейович Рильський. “...Його надхнення творчість завжди виховуватиме у радянських людей почуття палкої любові до своєї Батьківщини, до ленінської партії, яка веде наш народ до сяючих вершин комунізму”.

Подавши короткий огляд діяльності М. Рильського, некролог підкresлює, що він “Усе своє яскраве життя, весь свій величезний багатогранний талант Максим Тадейович віддав беззвітному служінню рідному народові, високим ідеалам

Комууністичної Партиї, утвердженню в радянській літературі благородних принципів справжньої партійності і глибокої народності".¹

Цей некролог підписали найбільші тогоджні достойники Советського Союзу, Микита Хрущов, Леонід Брежнев, Микола Підгорний, Атанасій Мікоян, Петро Шелест та ще інших 48 советських політиків, партійних діячів, мистців пера і пензля.

Вже самий збір ось цих чоловіх провідників Советського Союзу вказує на те, що Максим Рильський був непересічною людиною у советському суспільстві і це ставить перед нами питання, чи дійсно був він советською людиною тілом і душою?

В 1959, ще за життя Максима Рильського, в Парижі у польському видавництві Instytut Literacki з'явилася антологія української літератури за редакцією Юрія Лавріненка п. н. *Розстріляне відродження* в якій знаходяться ранні твори близько 40 українських письменників, поетів і драматургів, яких большевики розстріляли фізично або тільки духовно. Серед цих розстріляних є і прізвища Павла Тичини, Володимира Сосюри і Максима Рильського, поетів, які в роках революції й українського літературного ренесансу зродилися і розвіли, а в 1930 рр. одні зів'яли, а в більшості погасли навіки. Власне тоді виявилося, що вся та московсько-большевицька пропаганда про міжнародну солідарність, про рівність і братерство всіх народів, про ліквідацію колоніалізму і панування людини над людиною – була нічим іншим, як тільки великим обманом, зміненою тактикою московського імперіалізму у змаганнях за панування над цілим світом, а в першу чергу над народами, які повстали будувати своє власне незалежне державне життя на руїнах Російської царської імперії.

Замість визискування людини-людиною, наступила доба визискування людини державою, яка при допомозі терору обернула людину у звичайного раба без імені і без особистості. Прикладом цього можуть послужити Павло Тичина, Володимир Сосюра, Максим Рильський та багато інших, що як поети піднялися до вершин у своєму мистецтві. Вони, співавтори національного відродження не були фізично розстріляні, але терором вони були духовно знищені й із гордих і самопевних українських талантів, вони перетворилися у безвольних виконавців наказів Москви на користь московського імперіалізму. Це була трагедія не тільки їх особиста, але і трагедія цілого українського народу.

Максим Рильський, – пише Лавріненко, – один з найбільших поетів доби 1917-1933 років. Вихований у поміщицькій патріотичній родині Тадея Рильського, відомого провідника руху т. зв. “хлопоманів”, який старався навернути спольонізоване панство, щоб воно служило відродженню українського народу². За його молодечих років відбулася перша невдала російська революція 1905, і зненення Емського указу з 1876, що давало можливість виявити себе як поета таки в рідній українській мові.

В його творах не відображені великих історичних подій революції 1919-1921 рр., так якби письменник жив поза часом і епохою. Можливо, що саме соціальне походження Рильського, як сина поміщика, не конечно сприяло його активності на

¹ “Максим Тадейович Рильський”, *Радянська Освіта* (Київ: 29 липня 1964), стор. 3.

² Юрій Лавріненко, *Розстріляне відродження. Поезії, проза, драми, есеї* (Париж: Instytut Literacki, 1959), стор. 60.

українському соціалістичному боці, не захоплювало його і він у ньому участі не брав, але вчителював на провінції.

В цей час на українському літературному фоні з'явилося багато молодих українських письменників і поетів, які з розгромом У.Н.Р. і встановленням советської псевдо-державності, а зокрема з уведенням політики “українізації” скріпили українську свідомість і самопевність. Молодь, що бачила українську державність, знов мріяла про її відновлення і шукала нових шляхів до її здійснення при нових політичних умовах. Молоді українські письменники й поети творили свої утруповання, як ПЛУГ, ГАРТ, ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури), які розвинули широку дискусію, якою бути українській літературі, і про можливості дальнього розвитку української культури взагалі.

Найбільшим відкритим ворогом українізації виявилися не москалі, але таки своєї доморослі малороси, на чолі з большевиком Дмитром Лебедем, який замість сприяти українізації, висунув теорію “боротьби двох культур”, міської і сільської. В цій боротьбі, на його думку, перемогти мала “вища” міська, російська культура, бо “нижча” українська, сільська культура ніби не мала зможи встояти перед російською. Це був час, коли Комуністична Партія України проводила українізацію в уряді, школі й на підприємствах, однак сама залишалася остоюю росіянства.

На боці української, нібито нижчої, селянської культури стояли народний комісар освіти, колишній боротьбіст, Олександер Шумський та українські письменники й поети на чолі з Миколою Хвильовим. Хвильовий, речник літературного об'єднання ВАПЛІТЕ, кинув клич “геть від Москви”, бо вона, (якщо йдеться про літературу), “тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування”. Одночасно український економіст російського походження, Михайло Волобуєв заперечив теорію єдності російської імперської економіки до революції і обстоював конечність збереження економічної відокремленості України і на соціалістичній стадії розвитку. Він на базі своїх економічних студій доказував, що “стан колишньої України у складі Російської імперії був кращий, ніж УССР у ССРР”,³ тобто, що колоніяльна залежність далі існує і то ще в більшому ступені. Весь цей рух проходив під гаслом “геть від Москви” і був натаврований Москвою як “шумськізм”, “хвильовизм” і “волобуєвщина” і жахливо переслідуваний.

С. Николишин, характеризуючи хвильовизм, каже, що “це була філософія величних мет і великих чинів. Була це відмова України від васальства Москви. Було це бажання самому торувати свій шлях”.⁴

Створилася також ще й інша група письменників у Харкові, до якої належали Борис Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник та інші, яких називали “неоклясиками”. В Києві до неоклясиків належала ціла плеяда українських поетів і письменників молодшого і старшого віку, як Михайло Драй-Хмара, Микола Зеров, Олександер Дорошкевич, Павло Филипович, Юрій Клен (Освальд Бурггардт), В. Домонтович (Віктор Петров), Михайло Могилянський і Максим Рильський. Назва “неоклясики” в тому часі не була

³ С. Николишин, *Культурна політика большевиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії* (На чужині 1947), стор. 34.

⁴ Там же, стор. 30.

невинною назвою, бо в ній скривалося обвинувачення у зв'язку з буржуазією і контролюючою.

Однак українізація не пішла по лінії вигідній для Москви, за виїмком хіба того, що виявила правдивих українських патріотів.

Тому Сталін післав до України Лазара Кагановича, який політику наркома освіти Шумського проголосив за ухил і Шумський, Хвильовий та Волобуев, як і всі ті, що ісповідували ідеї Хвильового, в короткому часі були змушені все те відкликати і заперечити самих себе.

На посаду наркома освіти прийшов Микола Скрипник, який мав усунути український націоналізм з культурного сектора соціалістичного будівництва в Україні. На тій посаді Скрипник пробув п'ять років (1927-32) і, хоча українізація продовжалася, її характер змінився, а з його відходом вона закінчилася. Аналізуючи його політику, важко не погодитися з опінією С. Николишина, який каже, що Шумський і Хвильовий "...йшли до совєтської культурної праці з думкою працювати для України...", яка "була для них найвища річ у світі". Скрипник натомість, "був у першу чергу большевик, а потім аж українець. Скрипник не большевизму вживав для українства, а навпаки – українства для ширення большевизму".⁵ Скрипник українізацією переслідував не українські національні, а інтернаціональні большевицькі цілі.

Це власне за часів Скрипника із "широкими плечима", як це казав П. Постишев, почалося придушування всього того, що виявляло український національний характер. З 1929, тобто з початком колективізації сільського господарства, українська інтелігенція стала об'єктом систематичного і плянового цькування. За його урядування, як наркома освіти, проведено 1930-31 "чистку" співробітників ВУАН і заарештовано її віце-президента – Сергія Єфремова. На початку 1930 рр. припинено публікацію серійних видань ВУАН і поліквідовано деякі науково-дослідні відділи. Звільнено з праці і заслано багато співробітників, а їхні рукописи, здані до друку матеріали, здобуті під час наукових експедицій, навіть ті, які раніше були відзначенні золотими медалями, знищено.⁶ Життя українських вчених, поетів і мистців, які досі працювали для піднесення і поширення української літератури, мистецтва, різних ділянок науки, стояло під загрозою. Вони всі, включно з академіками, мусіли каятися за те, що були патріотами своєї батьківщини.

Від 9 березня до 19 квітня у Харкові організовано показовий процес СВУ, на якому обвинувачено 45 визначних українських науковців, політичних і суспільно-громадських діячів, на чолі з Сергієм Єфремовим, за приналежність до Спілки Визволення України, якої мета зафіксована таки в її назві. Це був цвіт української науки, на який були звернені очі молодшого покоління і комуністична влада постановила його морально упокорити і фізично знищити.

17 квітня 1930 закінчилися судові докази, а 19 квітня оголошено присуд: 13 обвинувачених, між ними літературознавець і критик М. Єфремов (53 роки), педагог В. Дурдуківський (55 років), критик А. Ніковський (44 роки), проф. Ол. Черняхівський і його дружина, письменниця Л. Старицька-Черняхівська (обоє по 60

⁵ Там же, стор. 38.

⁶ Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук; нарис історії*, 1 (Мюнхен 1955), стор. 21-29.

років) та інші, засудили на кару смерти. Але з уваги на те, що вони покаялися, їхню кару замінено на в'язницю від 8 до 10 років і позбавлення громадських прав від 2 до 5 років. Беручи до уваги вік засуджених, то навіть роки тюрми дорівнювали досмертній карі. Решту обвинувачених засудили на в'язницю від 2 до 5 років.⁷ Цей процес зробив велике враження на громадян України, як і на українців поза межами УССР. У Харкові судили не тільки 45 обвинувачених, але, *in absentia*, всіх діячів українського національного відродження, як і всіх тих, які мали намір працювати для української культури.

В 1931 прийшла черга на Максима Рильського, щоправда, його арешт був короткотривалий, але він послужив як пересторога, що критикувати совєтську владу не варто. В наслідок того, як і загального переслідування, арештів і розстрілів українських поетів і письменників, Рильського, як надзвичайно талановитого поета фізично не розстріляно, але він був душевно розстріляний і тому Лавріненко його, як Тичину і Сосюру, включив у свою антологію *Розстріляне відродження*. Так у 1932 закінчилася невимушена поезія Рильському, пише Іван Кошелівець, “коли поетові довелося скласти декларацію покори. Це він зробив збіркою *Знак терезів*, а зокрема поезією “Пісня про Сталіна”.⁸

Академік Олександер Білецький у короткій біографічній довідці про Рильського у тритомнику його творів, що появився в 1956, писав, що “В кінці 20-х і на початку 30-х років у творчості М. Рильського відбувається серйозний ідейно-творчий злам, – він рішуче повертається до тем і мотивів соціалістичного будівництва. Збірка поезій *Знак терезів* (1932), поема “Марина” (1927-32) свідчили про те, що поет активно включився у процес творення української радянської літератури”.⁹ Про те, що в 1931 Рильський був арештований й очевидно мусів перейти серію допитів у казематах ГПУ, які мабуть найбільше спричинилися до “ідейно-творчого зламу” академік Білецький не згадує.

Почавши з 1932, то вже був інший Рильський, інший, комуністично партійний поет. Він, подібно як Тичина і Сосюра, став офіційним совєтським поетом, який писав гарною українською мовою нові твори на прославу Комуністичної Партиї та її вождів, а особливо Сталіна. І навіть після десталінізації з хрущовських часів, він уже не спромігся відновити свою оригінальну поетичну творчість. Зате у своїх публіцистичних статтях, він обережно і тактовно наполегливо обороняв українську культуру проти шовіністичного російського наступу. Після самогубства Хвильового в 1933 і Скрипника в 1934 більшість членів ВАПЛІТЕ і неоклясиків були арештовані і розстріляні. З усіх неоклясиків єдиний Рильський врятувався від фізичного знищення в роках сталінського терору.

* * *

Київська газета *Культура і життя*, орган Міністерства культури, 19 березня 1970 відзначила 75 роковини від дня народження Максима Рильського одною

⁷ Микола Ковалевський, “Спілка Визволення України на Харківськім суді”, *Спілка Визволення України; ідеїні основи, історії та матеріали*. Збірник 1 (Мюнхен: Спілка Визволення України, 1953), стор. 8-11.

⁸ Іван Кошелівець, *Сучасна література в УРСР* (Мюнхен: Пролог, 1964), стор. 91.

⁹ Максим Рильський, *Твори в трьох томах*, 1 (Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1956), стор. vi.

поезію поета Олекси Ющенка “Добра путь” та двома короткими статтями. В першій з них п. н. “Сестра таланту” автор Володимир Дашкевич інформує читачів про багатогранну творчість і заінтересування Рильського і про важливе значення її для мальярів, музиків, театральних і фільмових акторів тощо. При тій нагоді автор підкреслює, що Рильський не був прихильником абстракціонізму в мальстріві і вважав то за псевдомистецтво. Але і при тому він був обережний у висловлюванні своєї опінії. “Перш ніж відкинути абстракціонізм, він силкувався знайти в ньому хоч щонебудь варте визнання, – силкувався до гострого болю в очах і в мозку, пише Дашкевич, і лише переконавшись у неможливості знайти це, нещадно критикував його. Він між іншим підкреслює, що в творах Рильського знаходили поради і діячі інших видів мистецтва, український фільмовий геній Олександер Довженко твердив, що в його задумах немало навіяно рядками Максима Рильського”.¹⁰

Друга стаття – це коротка розвідка молодшого наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фолклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Юрія Варварецького п. н. “Поет про митців” в якій автор доказує, як М. Рильський “наголошував на тому, що поняття “художня правдивість” не зовсім збігається з поняттям “життєва правдивість”. Цінуючи вміння мистця сприймати й відтворювати дійсність по своєму, він уважав, що це власне становить суть таланту справжнього майстра”.¹¹

Якийсь Л. Малахатко в англомовному виданні *Вістей з України* запевняє своїх читачів, що М. Рильський був великим противником “українського буржуазного націоналізму”.¹² І дійсно, з його повоєнних поезій виходить, що ті всі, які боролися і гинули під жовтоблакитними прaporами, за самостійну українську державу – це вороги українського народу. В поемі “Весняні води”, написаній у 1947, тобто в часі, коли в Україні шалів третій з черги голод, він звертається до тих, які не були з Москвою, такими словами:

Прокляття, купці жовтоблакитні,
Що матір'ю своєю торгувати
За всі валюти на землі ладні!
Нехай земля не прийме вас прокляті!
Нехай згорить і слід ваш у вогні!“¹³

У повищеннаведеному офіційному некрологі підкреслено, що “Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили літературно-наукову і громадсько-політичну діяльність М. Т. Рильського. Він був нагороджений трьома орденами Леніна, орденом Червоного Трудового Пррапора, орденом Червоної Зірки, та медалею “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”. У 1943 і 1950 рр. М. Т. Рильському були присуджені Державні премії, а в 1960 – Ленінська премія.

¹⁰ В. Дашкевич, “Сестра таланту”, *Культура і Життя*, № 23 (1580), (19 березня 1970), стор. 3.

¹¹ Юрій Варварецький, “Поет про митців”, *Культура і Життя*, № 23 (1580), (19 березня 1970), стор. 3.

¹² L. Malakhatko, “Maxim Rylsky Against the Ideology of Ukrainian Bourgeois Nationalism”, *News from Ukraine*, № 4 (326), (January 1975).

¹³ М. Рильський, 2, стор. 205.

Доктор філологічних наук Степан Крижанівський, пишучи про М. Рильського з нагоди 80-річчя з дня народин, у *Вісٹях з України* назвав його “провісником дружби народів”. Він доказує це творчістю Рильського, для якого “Почуття Батьківщини, союзи трудящих різних націй, єдиної братньої сім'ї, що буде комуністичне суспільство, було найголовнішим у творчості поета. Рильський був одним із провісників нової історичної спільноти – радянського народу”.

Цей автор твердить, що такі вірші Рильського як “Москва”, “Україні”, “До поляків”, “Лист до українців в Америці”, “Вогонь, залізо і свинець” засвідчують напрям його діяльності в роки війни і вони заслужили йому Державну премію і посаду керівника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії.¹⁴

І тут власне виникає питання торгівлі матір'ю, про яку пише Рильський. Хто торгував матір'ю-Україною, чи ті, які гинули під жовтоблакитними прапорами під Крутами у рядах Армії УНР, в тортурах казематів Чека-ГПУ-НКВД-КГБ, чи ті під Бродами в дивізії «Галичина», чи на побоєвищах УПА, чи може ті, що каралися й гинули в голоді й холоді в советських гулагах на широких просторах СССР від Фінського заливу до Камчатки, в Березі Картузькій і в німецьких концлагерах за ідею незалежної самостійної і соборної української держави? Чи може ті, які, рятуючись від советсько-московських переслідувань, опинилися на заході і серед неприхильних політичних і економічних обставин ширили правду про поневолену Україну, чи ті, що славословили кровожадну Москву і за облесливі слова – пеани її червоним володарям діставали ленінські ордени і премії та найкращі посади? На жаль, Рильський на ці питання відповісти уже не може.

Як знаємо, в Советському Союзі, де панувала комуністична диктатура над пролетаріатом, ніхто не виявляв своїх думок, власних поглядів на різні, зокрема політичні питання. Всі мусіли придержуватися партійної лінії, схваленої ЦК Комуністичної Партиї або Політбюром, інакше людина наражувала себе на репресії. Тому я дозволю собі сумніватися в правдивості, а зокрема, у широті поезій, чи пак віршів, створених на замовлення партії чи НКВД-КГБ в Тичині, Сосюри чи Рильського.

На жаль, це знають сучасники, якою була советська дійсність, але пройдуть роки і майбутні читачі поезій геніяльних рильських, тичин і сосюр готові будуть подумати, що український народ дійсно благоденствував під советським режимом. Вже й сьогодні деякі внуки закатованих і розстріляних за те, що любили свою землю, і любили свій народ, заявляють, що мовляв “за дурно їхніх предків не могли карати”. Сталін називав письменників і поетів інженерами людських душ, і він у цьому не помилявся, вони є інженерами душ не тільки сучасників, але також і прийдешніх поколінь. І так, як наше покоління виховувалося на творах Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки і інших, так майбутні покоління будуть виховуватися також і на запроданських творах письменників і поетів советської доби.

Правдою є, що Максим Рильський навіть у тих невідрядних обставинах робив те, що міг зробити, творив те, що можна було творити, сподіваючись що вдумливий читач сам зрозуміє, де щирість думки поета, де слово – золото, а де слово – полова.

¹⁴ Степан Крижанівський, “Provіsник дружби народів: до 80-річчя від дня народження М. Т. Рильського”, *Вісім з України*, № 12 (865), стор. 6.

Правдою є і те, що Рильський внес в українську поезію високу культуру европейської поезії й удомашнив велике багатство мотивів світової поезії. Але либо ж найбільше він зробив для культури української мови, шліфуючи й ущляхетнюючи її, про що найкраще можна переконатися в його творах взагалі, а в перекладах з чужих мов зокрема.¹⁵ З того видно, що геніяльний поет Максим Рильський є контроверсійною постаттю, не за своїм характером, але завдяки політичній системі, в якій йому довелося жити і працювати. І тому його постать вимагає глибших і безпристрасних студій, щоб йому дати належне місце в історії української літератури, а також і в історії української політичної думки.

---

¹⁵ I. Кошелівець, стор. 98-99.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ — НОВАТОР У МИСТЕЦТВІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПЕРЕКЛАДУ

У 1995 припадало століття з дня народження Максима Рильського. По всій Україні відзначали знаменитого поета України, влаштовуючи конференції, доповіді, святочні сходини.

Максим Рильський належить до особливих постатей нашої літератури й взагалі культури ХХ століття. Він же поет, перекладач, літературознавець, фольклорист, мовознавець і громадський діяч. А рівночасно на тлі історії того часу він — постать дуже трагічна.

Потомок українського аристократичного роду з Київщини, а рід цей знаний був в історії України в минулих століттях, Максим Рильський одинокий з усіх неокласиків чудом залишився в живих, а ціле своє життя зумів працювати для добра України. Він був надзвичайно талановитий як поет і вже в 7 році життя почав писати поезії. А коли йому було 15 років, вийшла друком перша його збірка поезій *На білих островах* (Київ, 1910), а всіх разом видав 25 збірок, як подавали 1962, а в збірнику *Письменники Радянської України* (1988) подано, що “видав він понад 100 книжок, а їх перекладали різними мовами”. Його поезії визначаються особливою музичністю і на їх тексти написано близько 300 музичних творів, в тому 7 опер. Як дійсний член Академії Наук був директором відділу етнографії і мистецтвознавства. окрему ділянку його наукової творчості займають праці про переклади, про мистецтво перекладу з одної мови на другу та важливість перекладів.

У часах Рильського українська література мала вже велику та давню традицію у ділянці перекладів, від XI століття почавши. Згадаємо, що творчу дію перекладів дуже високо цінив Іван Франко. Він сам переклав твори 60 авторів світової літератури з 12-ти мов. Навіть учений світової слави рентгенолог Іван Полюй перекладав святі книги. А в часах М. Рильського багато було перекладачів, а між ними всім знаний Микола Лукаш, знаменитий Григорій Кочур. Він навіть співпрацював з Максимом Рильським при виданні *Антології* чеської та словацької поезії.

У творчості Максима Рильського тема перекладів займає особливе місце. Це окрема ділянка його праці і його творчих досягнень. Олександр Білецький у передмові до десятитомного видання творів Рильського пише: “Особливої уваги заслуговує діяльність М. Тадейовича Рильського як поета-перекладача. Її значення належною мірою ще недостатньо оцінене. А проте це новий етап у розвитку української мови і взагалі в розвитку української культури.” (Т. I, стор. 42.)

Дуже цікаво про переклади пише сам поет Максим Рильський у своїх спогадах: “Деякий час читав я лекції на робітничому факультеті Київського університету і в Українському інституті лінгвістичної освіти (УІЛО), де предметами моїми були українська стилістика та практика перекладу (інститут той проіснував недовго). В основному ділом свого життя вважаю літературу – поезію й перекладацьку роботу, вага якої в справі зміщення дружби між народами і в виробленні, збагаченні мови здається мені очевидною.” (Максим Рильський Т. I, стор. 72)

Отож справі перекладу присвятив Максим Рильський дуже багато уваги. Це в нього ділянка надзвичайно широко, всесторонньо і по-новому опрацьована. У збірці статей і розвідок *Ясна зброя* маємо окрему частину про художній переклад, де автор розглядає проблеми зв’язані з ділянкою цієї творчості.

У першій мірі ставить він вимоги до перекладача. Перекладач не може бути ремісником, але поетом, а головне між автором і перекладачем мусить бути “внутрішня” спорідненість. Перекладач мусить розуміти світогляд автора, мусить відчувати духовість його. Це дуже важне, бо перекладати з будь-якої мови це не дослівно перекладати, а треба віддати глибину твору.

При цій нагоді поет згадує, що в Україні нерідко перекладають слов'янських авторів, поетів, прозаїків з російських перекладів і механічно переносять їхні помилки в свої переклади (*Ясна зброя*, стор. 160). Підкреслює, що важливі не точність, але вірність перекладу та ілюструє таким прикладом: польське “нех пан пове” не можна перекласти “хай пан скаже” але “скажіть будь ласка”, при тому зазначує, що іншу роль грають “діялектизми”, як на приклад “мопанку” в “Пана Тадеуша”. Розглядає він також переклади творів Тараса Шевченка на російську мову й вказує їхні недотягнення, а то й перекручування, зазначуючи при тому, що це робили “майже виключно другорядні і третьорядні перекладачі”. Але на його думку в нових часах ця справа значно покращала.

До перекладача ставить Рильський дуже важливу вимогу, а саме піznати Батьківщину автора, його рідний край, історію і культуру. У цьому аспекті Рильський багато пише й про себе, як він пізнавав різних письменників, поетів на конференціях, з’їздах, мандрівках. Сам він багато мандрував. Як директор Інституту мистецтва, фолклору, етнографії з’їздив він автом зі своїми приятелями всю територію України: Лівобережжя, Правобережжя, побував на Волині, в Галичині, в Закарпатті. Ці подорожі знайшли своє відззеркалення в його поезіях, що саме за тематикою творять окремі циклі й дають образ цих мандрівок. Максим Рильський, як знаємо, дуже багато подорожував по різних країнах, а властиво по всіх країнах Советського Союзу, а саме в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Азербайджані. Два рази їздив до Польщі. У Варшаві 1956 брав участь у Ювілейній Сесії Польської Академії Наук на пошану Адама Міцкевича. І того ж року восени ще раз був у Варшаві з нагоди Декади Української Культури, а потім оглянув ще Krakів та інші міста Польщі. Наступного року, себто 1957, як член Верховної Ради СРСР побував у Франції, в Парижі, про який мріяв він, як пише “з юних літ”. Крім цього, був у Болгарії, Югославії, де брав участь у конференції ЮНЕСКО, їздив до Німеччини, а під кінець життя був він навіть у Бразілії. Поет дуже цікаво пише про всії свої подорожі, переживання і цю розповідь закінчує словами чумацької пісні: “А вже тому чумакові мандрівочки пахне”.

Ці подорожі, мандрівки мали велике значення у творчості й в літературній діяльності Максима Рильського, в перекладах, а крім цього в його працях з літературознавства. Треба підкреслити, що його подорожі по різних країнах причинилися до відновлення зв'язків між Україною та іншими країнами зокрема зв'язків літературних. Крім цього, Максим Рильський присвятив багато уваги перекладам творів Тараса Шевченка на інші мови. Так, наприклад, пише він про чеську збірку поезій Т. Шевченка під назвою *Було колись в Україні*. На його думку ця назва – це звуження поетичної творчості й самого значення Т. Шевченка, але без лихого наміру, бо стаття про Шевченка Зденека Неєдлиго – “прекрасна”. Розглядає він польські переклади творів Т. Шевченка, від найдавніших почавши, до своїх сучасників, як Івашкевич, Л. Пастернак. Крім Шеченкових обговорює також твори інших письменників і поетів як І. Франка, Лесі Українки, в різних мовах як також твори своїх сучасників. Дуже багато уваги й праці присвятив він перекладам з різних мов на українську мову. На його думку “Обмін перекладами художніх творів становить одну з найпотужніших підйом у справі взаємо-ознайомлення народів, у справі їх культурного зближення” (*Ясна зброя*, стор. 151). У своїй статті “Пушкін українською мовою” Рильський подає огляд перекладів українською мовою почавши від Боровиковського, Гребінки, Куліша до найновіших часів. Сам він переклав багато творів цього поета, а в тому найбільший твір – поему “Євгеній Онегін”, зазначуючи при цьому, що твір цей написаний в Україні, де перебування Пушкіна було примусове, замість заслання на Сибір. У Збірнику статей М. Рильського про письменників і їхні твори центральне місце займає Адам Міцкевіч, і його епос “Пан Тадеуш” і його літературна творчість. “Поезія Адама Міцкевіча” начислює 100 сторінок друку, а праця про Словацького, якого називає “полум'яним генієм”, займає ледви 16 сторінок. У центрі творчости Міцкевіча стоїть “Пан Тадеуш”, в якому автор виявляє свою любов до батьківщини та велику тугу за нею. Аналізуючи текст цього твору, Рильський пише, що Міцкевіч саме в цьому творі підкреслює думку, що треба покладатися тільки на власні сили народу, а не чужі. Перекладати “Пана Тадеуша” почав М. Рильський ще в двадцятих роках, захоплений музикальністю гри Войського на мисливському розі. Про це так пише наш поет: “Коли я замолоду почав перекладати “Пана Тадеуша” на українську мову, то перші уривки, за які я взявся, була гра Войського на мисливському розі”... і тоді, як каже, зрозумів, як тяжко передати музикальність поезії з одної мови на другу мову. Довго працював він над цим твором і здійснив три переклади “Пана Тадеуша”. Перший переклад вийшов друком 1927, другий 1948, а третій 1961. За словами літературного критика О. Білецького переклад “Пана Тадеуша” М. Рильського – це найкращий з усіх перекладів цього твору на слов'янські мови. (Т. 4, стор. 46). А Богдан Лепкий був такий очарований цим перекладом, що назвав його навіть кращим від оригіналу й з великим захопленням на своєму викладі в Ягеллонському університеті прочитав початок твору:

О Литво, краю мій! Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збегнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе малюю я, бо туга серце рве.

Крім цього епосу Рильський переклав інші твори Міцкевіча, як “Конрад Валленрод”, “Кримські сонети”, балади, драматичну поему “Дзяди” та інші. Рильський підкреслює, що Міцкевіч написав багато своїх творів про свою батьківщину, хоч довелось йому жити й на чужині, у Франції. Кінчаючи свою працю про Міцкевіча він пише: “Він стоїть перед нами, великий чарівник слова, творець безсмертних образів, людина великої трагічної долі і високого патріотичного подвигу”. (Т. 10, стор. 142).

Крім Міцкевіча, з польської літератури переклав Рильський твори Словацького, М. Конопницької. Але якщо йдеться про кількість перекладів з одної мови, то на першому місці стоїть російська мова і твори Пушкіна, а крім нього поезії Лермонтова, Некрасова та інших. Побіч перекладів “Пана Тадеуша” і “Євгенія Онегіна” маємо ще переклад “Орлеанської діви” Вольтера, славного французького автора XVIII ст. У своєму слові до цього твору М. Рильський пише: “Мені як українському перекладачеві залишається тільки висловити надію що я хочу якоюсь мірою доніс до українського радянського читача легке, дотепне, гостре слово Вольтера, що читач знайде в поемі те здорове зерно, ту світлу думку, які становлять основу Діви...” (Т. X 8, стор. 300).

Сам М. Рильський високо цінить цей твір Вольтера, а в післямові до свого перекладу підкреслює, що жінка з Орлеану Жанна д'Арк урятувала свою батьківщину Францію від наїзду англійців у XV столітті.

Подорожі Максима Рильського, знайомство з різними письменниками, поетами, знання мов і глибоке знання історії спонукували нашого поета перекладати поезії поетів з різних літератур. Часто знов він авторів особисто зі з'їздів, як наприклад, вірменського поета Єгіше Чаренц. У його творах, пише Рильський, гаряча любов до своєї батьківщини “країни Наїрі”, себто Вірменії, а вся його творчість пронизана любов'ю й вірою в кращу будучність свого народу.

Забувши світ і власне я
В огні бесмертного відчаю,
Тобі одній любов моя,
Тобі одній пісні складаю.

Цього поета Вірменії, Єгіше Чаренца Максим Рильський дуже високо ставить. Крім Єгіше Чаренца, Максим Рильський переклав ще інших чотирьох вірменських поетів, а між ними є поет Сармен і його заповіт з таким закінченням:

Тож любов'ю неоцінну
Діти, матір оточіть,
Ta любіть свою країну,
Над усе в житті любіть! (Т. 6, стор. 365)

Любов до своєї Батьківщини, своєї країни – це мотив поширений у творчості поетів усіх народів. М. Рильський переклав також вірші шістьох грузинських поетів, а між ними є Й Акакій Цертелі і читаємо його “Сповідь старого” з вірою у будучність Грузії з таким закінченням:

Стануть предків заповіти
Для нащадків за святині,
І заквітне у здоров'ї
Грузія, що хвора нині.

Інші переклади з таких літератур, як башкірська, чувашська, лезгинська, латвійська, литовська. З латвійської літератури дуже цікавий поет Ян Райніс і його “Пісня бідака” (уривок 6, стор. 371).

Що ганебніше в світі оцьому:
Руку лизати вбивці своїому,
Тому, хто в тебе
Відняв усе в світі,
Ким твоє тіло
І серце прибиті!...
Хто кволих серцем
Буде жаліть?
Треба боротись,
Палати, кипіть!

З литовської літератури переклав М. Рильський по одному віршові двох поетів з мотивом “сім радянських народів”, а з білоруської літератури маємо переклад поезій шістьох поетів, а в центрі стоїть Янко Купала з його любов’ю до свого краю, до рідної мови, до пісні.

Могутнє слово, ти, ріднє слово,
Зі мною ти в сні й на яву.
Ти в серці моєму озвалось громово
І пісню збудило нову.
Безсмертнє слово, ти, ріднє слово!
Ти кривду й неправду змелю:
Хоч гнали тебе, накладали окови, –
Дарма: ти живеш, як жило.

А далі просить: “Лунай сміліш, веселіш!”. Крім поданих, маємо ще переклади Рильського таких літератур: чеська, словацька, болгарська, сербська, німецька, французька. З французької, крім “Орлеанської Діви” Вольтера, є ще Віктора Гюго “Мистецтво і народ” з такою провідною думкою:

Ті люди, що живуть – змагаються. Це ті,
Що мають крок твердий і вірну ціль в путі.
Що гордо на круті беруться верховини,
Що мислять високо і мають шлях єдиний,
Що вибрали собі, не знаючи оков,
Чи подвиги труда, чи пристрасну любов. (Т. 6, стор. 449)

Багато дуже цікавого матеріялу з життя різних народів відкриє читач у трьох томах (VI, VII, VIII) з десятитомового видання творів Максима Рильського, 1961 і 1962 рр. Максим Рильський як перекладач – це велетень в літературі й в культурному житті. Він же переклав твори 56 авторів з 18 мов, це 250 тисяч рядків поезії. Він розробив проблеми художнього перекладу, підкреслюючи вірність змісту (не буквальність) і форми оригіналу, для чого потрібна внутрішня духовна спорідненість між автором і перекладачем. Перекладна праця Рильського в художній літературі – це не побічне зайняття, але велике діло, а за словами О. Білецького “великий подвиг поета й громадянина”. (Т. 1, стор. 47)

Через переклади з різних літератур Максим Рильський розширив наші культурні обрії, відновив і нав'язав зв'язки з різними країнами світу. Крім цього, своїми перекладами він дуже збагатив українську мову. Ця тема ще зовсім неопрацьована, жде свого дослідника. Та в перекладах Рильського є ще один особливий скарб. Отож, перечитуючи поезії ці з різних літератур, запримітимо, що автори творів висловлюють велику любов до своєї Батьківщини, до свого народу. Чи не тому перекладав їх Максим Рильський виявляючи в цей спосіб власні погляди й почування? Підкреслював він конечність боротися за свою батьківщину, покладатись тільки на свої власні сили, а не на чужі, посторонні! І в цей спосіб він скріплював своїх земляків українців, підкреслював щиру любов до рідної Батьківщини України. І в цьому саме особливий духовий скарб не тільки в жахливу добу нашої історії, коли жив М. Рильський, але скарб на всі часи.

Духово він збагатив свою націю, свою Україну як поет, знаменитий перекладач, учений і громадський діяч. За словами Богдана Лепкого, Максим Рильський справді геніяльний перекладач, а Юрій Лавріненко пише, що Рильський підніс мову українську до нових висот, а сам увійшов в нечисленну групу майстрів геніяльного, поетичного перекладу. Про себе Максим Рильський сказав:

Народне щастя і народне горе
Я намагався в слово перелить,
Ішов з народом через доли й гори.

Бібліографія

- Крижанівський, С. А. *Максим Рильський* (Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1960).
Лавріненко, Юрій. *Зруб і парости* (Мюнхен: Сучасність, 1971).
Рильський Максим. *Слово про літературу* (Київ: Дніпро, 1974).
_____. *Твори*, 10 томів (Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1960–62).
_____. *Ясна зброя* (Київ: Радянський письменник, 1971).

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ — НЕОКЛЯСИК. РАННЯ ПОЕЗІЯ

Стильове визначення усіх ділянок мистецтва, в тому поезії, протягом століть у Європі йшло звичайно певними циклями. Після динамічної, “діонізійської” готики прийшов спокійний, розсудливий ренесанс, за яким наспіло знову ж динамічне барокко, завершене бажанням епікурейського щастя в рококо, яке знову ж потягнуло за собою раціоналізм і героїчність класицизму, ту дивним дивом скоро переплетеним романтичною діонізійською снагою почувань. Це явище вже є предтечею стильових появ початку 20 сторіччя, коли то одночасно з'являються нові течії в мистецтві, одна другу ідейно і стилево заперечуючи.

В образотворчому мистецтві 20 сторіччя в Європі принесло такі собі протилежні стилі, як “мінімалізм”, “абстрактний експресіонізм” і “кубізм”. В Україні почали творити незвичайно талановиті поети з “аполлінськими” тенденціями порядку, досконалості форми, солідним бажанням вчитися в старовинних грецьких і римських та сучасних європейських класиків, що дістали імення “неоклясиків”; в цей же самий час почали писати не менш талановиті поети “дійонізійського”, чуттєвого типу, символісти. Обом їм протиставлялись пролетарські недолугі вислужники партії. Коли прийшло нищення української культури в 30 рр., найталановитіші поети обох скоріше загаданих стилів стали жертвами терору. Всі символісти, крім Тичини. Всі “неоклясики”, крім Клена, що як німець виїхав до Німеччини, і Рильського, який все таки не минув арешту.

Що Рильський належав до гурту “неоклясиків”, яких пізніші критики називали “кіївськими”, не підлягає сумніву. В той сам час в Україні було більше поетів, які склонювалися до “аполлінської” поетичної мови і займалися перекладницькою працею, особливо з античної літератури, як відомий поет і перекладач Борис Тен (Микола Хомічевський з Волині); але ця особлива назва “неоклясиків” відноситься в першу чергу до “п'ятірного грон” поетів, згуртованих довкруги Миколи Зерова, з тої п'ятки найбільш послідовного класика в поезії, в перекладницькій праці і в літературній критиці, при тім великого оратора і педагога.

За споминами Юрія Клена (Юрій Клен, “Спогади про неоклясиків”, *Твори 3*. Торонто: 1960, стор. 109) зародків неоклясизму, як він каже, треба шукати в Києві, в грудні 1918 або січні 1919, коли то за висловом багатьох авторів споминів тих часів “Київ умирав” але вчені і поети не лише збирали книжки, але й писали свої твори “про запас”, що колись потім буде нагода їх видати. Клен тут вживає особливого терміну “гутенбержити”, тобто писати свої твори рукою і дарувати приятелям. В тих споминах Юрій Клен пише про зустрічі в хаті професора Бориса Якубського, але з інших споминів відомо, що зустрічі часто відбувались і в домі Максима Рильського в Києві.

Хоч кількома штрихами треба накреслити силуетки тих п'ятьох “лебедів” – неоклясиків, що їх так поетично окреслив Драй-Хара.

Найстарший з них, Михайло Драй-Хара (в школіні часи прямо Драй), народився в 1889 в селі Малі Канівці Золотопільського повіту. Був одним із

щасливих студентів Колегії Павла Галагана в Києві, куди тяжко було дістатись. Пройшовши навчання російською мовою, перші поезії писав по-російськи. Як мовознавець і літературний критик писав дослідну працю про Лесю Українку. Займався перекладництвою працею, особливо з французької мови. Викладав українську літературу в Інституті Народної Освіти в Києві (Університет було закрито). Збірка поезій *Проростень*, Київ, 1926. Нагінка на нього почалась від часу надрукування в *Літературному ярмарку* вірша “Лебеді”. Треба тут навести бодай два останніх трирядки, щоб зрозуміти причини переслідувань

О, гроно п'ятірне нездоланих співців!
Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів,
що розбиває лід одчаю і зневіри.

Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світі ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

Цей вірш, за словами Клена, був натаврований як “контрреволюційний”, його аллегорія гурту неоклясиків була дуже прозора, ще й слова “Крізь бурю й сніг” віддавали наголовок однієї із збірок Максима Рильського. Після нього, в 1931 був арештований на деякий час Максим Рильський. Неоклясики були тавровані як “буржуазна реакція на НЕП”. Із закидом приналежності до неоклясиків і неймовірної “терористичної” групи під проводом Зерова”, що плянували різні атентати, був арештований і ув'язнений Драй-Хмара 1935, засланий на Колиму, де загинув приблизно в 1938 або 1939. Про нього і його листування найбільше пише Юрій Клен. Багатий матеріал про Драй-Хмару в збірнику *Безсмертні*, редактованому Михайлом Орестом, виданому в Мюнхені 1963, вже по смерті його редактора. Його поезії знайшли місце в антологіях *Обірвані струни* (Нью Йорк: НТШ, 1955), і *Розстріляне відродження* (Париж: Institut Literacki, 1959).

Другий за віком, народжений 1890 на Полтавщині Микола Зеров. Про нього існує література не лише в діаспорі, але й в Україні. Книжку п. з. Микола Зеров. *Вибране* (Київ: Дніпро, 1966) підготовив і зредагував Максим Рильський, але вийшла вона вже по смерті її редактора. Його брат, поет Михайло Орест, подбав про видання творів брата і про брата на скітальщині. З родини педагога, сам незрівняний педагог, мав великий вплив на своїх студентів та приятелів, не лише ерудицією, але й особистим чаром. Тому то йому, найбільш впливовому професорові української літератури, закинули очолювання “терористичної організації”. Зворушений виступом Миколи Хвильового та інших членів ВАПЛІТЕ підтримав їх виступ. Заініціював поминки по розстрілянім Косинці (поминки відбулись в хаті Рильського), після чого був ув'язнений, суджений, засуджений на кару смерті з заміною на каторгу, яку відбував на Соловках. На засланні далі працював над перекладом *Енеїди* Вергілія і писав поезії. Все це пропало. Загинув мабуть у час масових розстрілів у 1937-38 рр.

Народжений в 1891 син священика із села Кайтанівці на Київщині Павло Филипович був товаришем Драй-Хмари по Колегії Галагана в Києві, а Зерова по факультеті літератури як професор ІНО. Його перші віршовані спроби були теж російською мовою. Як дослідник найбільше присвятив уваги творам Шевченка і написав велику працю *З новітнього українського письменства*. Його вірші,

нечисленні – в збірках *Земля і вітер* і *Простір* – але дуже глибокі і цікаві формою, мали вплив на поетів “празької школи”, т. зв. “Вісниківців”, особливо Ольжича. Заарештований в 1935, оскаржений як Зеров і Драй-Хара в принадлежності до терористичної організації, так як вони засуджений і засланий на Соловки, поновно суджений і напевно розстріляний. Особлива трагедія його дружини, талановитої скульпторки яка після його арешту збожеволіла, просила НКВД, щоб і її вислали до чоловіка. Та такий люксус існував ще лиш за царя. Її НКВД забрало і вислало – але не до чоловіка, а в Караганду, де вона й пропала.

Його ровесник, Юрій Клен, уродився на Поділлі в родині німецьких поселенців. Віршувати теж почав мовою, яку завчив у школі, російською. Проте, опанувавши українську, перейшов на цю мову всеціло і став одним із грана неокласиків а згодом – “Вісниківців”. Його поетичного та перекладницького спадку допильновано на чужині.

Наймолодший з “грана”, Максим Рильський, народився в Києві в дрібнопоміщицькій родині спольонізованої шляхти. Батько – етнограф і публіцист, по переконаннях ліберал, вчив малого Максима грамоти дома зразу українською мовою, так як і Максимову матір, селянку із села Романівки. Тому єдиний із “п'ятірного грана”, Максим Рильський, почав писати свої перші віршовані спроби українською мовою, вже маючи лиш сім років. Перша збірка його поезій, *На білих островах*, вийшла, як авторові було всього 15 літ – в 1910. На поезію молоденького Рильського був дуже схвалений відзив Лесі Українки. Прочитавши її, Леся мала висловитись: “Ось, хто повинен був писати “Ізольду Білоруку”. Його рання поезія, далека від класичної форми, все таки має познаки “упорядкованості” і “поправності” ритму і рими, і також те, що буде типовим для його поезії, як вона стане по класичному досконала, саме якесь особливе людське тепло, що просякає крізь здисципліновану класичну форму”.

Юрій Лавріненко, вмістивши поезії Максима Рильського в антології *Розстріляне відродження*, так само як і Тичини, хоч ці два фізично не були знищені, так коментує його ранню поезію, беручи до уваги вже згадану збірку, вірші друковані в журналі *Нова хата і Шлях*, збірки *На узлісся і Під осінніми зорями* (обі видані в 1918):

В цьому юнацькому і ще несамостійному (впливи символістів) періоді творчості Рильського визначилася одна його постійна риса – інтимний зв'язок з природою, замислений ліризм тонкого обсерватора (стор. 61).

Почавши з 1919 до 1929 Рильський учителював, спочатку по селах, потім в залізничній школі в Києві, і викладав на Робітничому Факультеті українську мову. За той час вийшли його збірки: *Синя далечінь* (1922), *Крізь бурю й сніг* (1925), *Тринадцята весна* (1925), *Де сходяться дороги* (1929) і *Гомін і відгомін* (1929). Ці його збірки – це час його близького приятелювання із Зеровим та рештою “грана”. В десятитомнику виданому в Державному видавництві художньої літератури в Києві, в 1960, академік Олександр Білецький у статті “Творчість Максима Рильського”, що є вступною статтею до 1 тому, так оцінює більшість його ранніх творів: “Ліричний герой Рильського... відгородився від сучасності й життя книжковими полицями і, йдучи на “безлюдні узлісся”, намагається жити, милуючись чистим мистецтвом,

красою природи, романтикою минулого” (стор. 12). Далі Білецький вияснює “позитивні” в очах Москви і комуністичної партії зміни в творчості Рильського:

Так поступово, від збірки до збірки, в поезії Рильського вростала кількість життєво цінних елементів, і нарешті перехід у нову якість став неминучим. Радянська дійсність допомогла Рильському вийти за межі свого “малого світу” у великий світ боротьби за нове соціялістичне суспільство.

Сам Рильський, в автобіографічнім нарисі того ж тому, п. з. “Із спогадів” так характеризує свою ранню поезію:

Захоплення символізмом, а пізніше й “парнасцями” (так тут Рильський називає неоклясиків – А. С.), становить у моєму житті давно переданий етап, про який я, здається, можу тепер говорити цілком об'єктивно, як про “безумство юних літ”...

Микола Зеров, той суворий і справедливий професор, але приязнний і усміхнений учитель Рильського і товариш, так пише для його захисту в критичнім нарисі *Літературний шлях М. Рильського*: “...ім'я “неоклясик”, імпресіоністичне і випадкове, не характеризує його (Рильського) мистецької манери і поетики”. Далі він вияснює: “...поволі, з дозріванням хисту із мішаної манери “Осінніх зір” виформовується, коли хочете, КЛЯСИЧНИЙ стиль, з його врівноваженістю і кляризмом, мальовничими епітетами, міцним логічним побудуванням і строгою течією мислі”. (В. Державин, “Вступна стаття” до Миколи Зерова *Сонетаріюм*. Берхтесгаден: Орлик, 1948, стор. 12).

Назві “неоклясики” придали негативне значення фактично противники, партійці. Затримала ця назва своє негативнезвучання і в радянських словниках. Упорядники антології *Координати* Б. Рубчак і Б. Бойчук (Мюнхен: Сучасність, 1969) в поясненнях до творчості Юрія Клена пишуть таке про неоклясиків:

Стилістично Юрій Клен, мабуть – найближчий до українських неоклясиків. Але в дійсності тяжко говорити про неоклясицизм як такий в українській поезії, бо окремі поети цієї групи були стилістично своєрідні. Цей гурт, можливо, був зв’язаний більше дружбою та літературним побутом, ніж якимись точно визначеними стилістичними рисами. (стор. 6)

Хоча й інші дослідники твердять, що неоклясики не мали ні офіційних програм, ні зібрань, ні “вступання до товариства”, мені важко погодитись із тим твердженням упорядників *Координатів*. Цілковита уніфікація стилю між різними творцями загалом неможлива, бо кожен має інший темперамент та інше світосприймання. Певні канони образотворчого мистецтва більш можливі, вони практикувались в Єгипті, в середньовічнім малярстві готики й візантини, навіть робили такий експеримент Пікассо й Грі, що малювали подібно і навмисне не підписували своїх картин – так як середньовічні іконописці – але це тривало дуже коротко. А поезія, те найінтимніше, найбільш персональне з мистецтв, ніяк не може бути згори уніфікованим, бо перестане бути поезією, а стане віршоробством. До такого віршоробства змагали партійні чинники Советського Союзу, як вони змагали до

ліквідації всіх стилевих шукань в образотворчому мистецтві, всю творчість зводячи до одного шабельона соц-реалізму. В тому шабельоні мистецтво узбеків, казакстанців, литовців чи чеченців – народів із цілком різних культур – ставало однаковим, формально – ніяким. Не так було в наших неоклясиків. Вони собі ставили ВИСОКІ СТАНДАРТИ. Це єдине було обов'язкове. “Контур строгий” – як казав Зеров. “Кляризм” – тобто ясність вислову. Досконале знання мови. Праця над мовою – бо ж мова, це є матеріал, яким орудує поет, як скульптор глиною. І вони це робили. Всі “неоклясики”, але кожен на свій спосіб, за своїм уподобанням і темпераментом. Що клясичну поезію, в тому й поезію “неоклясиків”, характеризує певна рівномірність, це правда, і ця прикмета єднає наше “п'ятірне гроно”. Я тут годжуся із автором вступної статті до вже згаданих *Координатів*, Іваном Фізером, який пише:

У їхніх віршах (клясиків – А. С.) емотивна напруга майже пляномірно розташована по всьому вірші. Їхні вірші намагаються встановити емотивну рівновагу у читача, тоді як поети-модерністи майже як правило намагаються порушити її якраз за допомогою такого стилістичного крешендо. (Стор. XXIX)

А що неоклясики були більше, чим тільки друзями, яких єднала літературна атмосфера, доказує те, що хоч вони не писали “маніфестів” ані програм, але написали спільно гумористичний “Неокласичний марш”, що починався хором:

ХОР
Ми – неоклясики, потужна
революційна течія:
йдемо напружено і дружньо...
Леконт-де Ліль, Ередія!
Ми виникаємо стихійно
щороку сходячись на чай.
Страхися, “Плуже” безнадійний,
і статут свій перерабляй!

Далі слідує сольо Филиповича, тоді знову виступ Хору, а після нього сольо Рильського:

Я з білих островів з'явився,
поплив у синю далечінь,
в рахунку весен помилився,
крізь бурю й сніг іду, як тінь.

Учітесься, молоді поети,
блудіть анапест і устав.
Вінок сонетів, тріолети
я, не писавши, написав.

Після того слідують ще виступи Хору, інших членів “грона”, а на кінці говорити “Сучасність”, нагадуючи про редактора газети *Більшовик*, Самуїла Щупака. Цей гумористичний вірш показує на готовість неоклясиків дискутувати добросовісно і з гумором із своїми противниками з пролетарського табору, та, на жаль, дискусія відбулася на цілком іншому рівні, і скінчилася умертвінням української культури на пів століття.

На Максима Рильського особисто сипались важкі оскарження, що він “втікає від сучасності”, що його світ “гедоністично-епікурейський”, що він “трубадур буржуазної культури”, врешті, що він “буржуазний націоналіст”. Рильський неохоче вступав у політичну полеміку, все таки помістив у згаданій київській газеті *Більшовик* статтю “Моя апологія або самооборона”. Як йому важко було переносити ті рептильні напасті, показує незвичний для його поезії уривок з поеми “Сашко”, надрукованої в збірці *Де сходяться дороги*:

Той класицизмом очі коле,
А той рибалством допіка,
Той тінь Плеханова – о, доле! –
З могили марно виклика,
І всі знайшли, а я шукаю, –
І як їм знати, скільки мук
Таїть у радості й одчай
Із серця вихоплений звук.

Вчитуючись з раннію поезію Максима Рильського можемо помітити його дуже виразний ріст, дозрівання, як поета, і як людини. Особливо помітно це в його сонетах. В двадцятих роках помітний вплив Зерова на поезію Рильського, його вірші стають “класично” контролювані, ощадність вислову надає їм сили. Сонет “Тополя” написав він з присвятою Зерову, який, маючи енциклопедичне знання і в ботаніці, розказав Рильському про італійське походження цього дерева, і причину завмірання верховіття. Захистую хоч середину цього ніяк не гедоністичного вірша із 1926, написаного в Чернігові:

Струмує, сріблиться осячина навколо.
Ставні дуби біжать, немов табун левиний, –
Найвища ж падає. Зірветься в синь – і гине,
Як світоч, що вночі піднісся і потух.

Нещасне дерево, Шевченкова любове!
Що слава хворому, що вбогому пісні
І що для мертвого покров кармазиновий!

В цьому вірші помітний не лише сум, але й якась резигнація, тільки подана дуже майстерно. Інший сонет, писаний рік пізніше, показує теж мінорний душевний настрій, але в ньому є сильна, струна розбудженої вольової динаміки, динаміки слова і дії:

Суворих слів, холодних і шорстких,
Перебираю низку, ніби чотки,
І одкидаю твердо з-поміж них
Усе легке, все ніжне і солодке.

Не треба слів і не потрібен сміх, –
Лише удар разючий та короткий,
Що опече безжалісно, як батіг,
І, мов стріла, проніже серце кротке.

Зірву зо стін малюнки і квітки,
Дешеву розметаю позолоту,
Щоб вийшов день, високий і стрункий,

Як каменяр виходить на роботу,
Щоб жест руки, розміreno скupий,
Валив каміння і ламав, стовпи.

В цьому сонеті образи подані стисло, а в цілості він дуже “донцівський”, і при тім поетично-програмовий. Кожне слово тут має велику вагу, слова звучать немов акорди першої частини Бетговенівської *Патетичної сонати*. Образно ясні, але поетично нові порівняння “ніби чотки”, “як батіг” і особливо “як каменяр”, такі ж епітети, часом зібрани в групи. Все це пов’язане дуже відповідно до змісту інструментацію алітерацій та асонансів. Це дуже можливо, що якраз цей вірш навіявлений Богданові Ігореві Антоничу слова: “Перебираю дні, мов чотки, поодинці...”

Вплив досконалості поетики Рильського на молоде покоління поетів так в Україні, як поза її межами помітний. Добре відомий вірш Юрія Клена “Ми” написаний правдоподібно 10 літ пізніше від вірша Рильського на подібну тему з моттом взятым від Франка “Пролог, не епілог”. Зацитую першу і останню строфу:

Так, ми пролог. У вас і королі,
І шибениці, і церкви, й картини,
А ми – лиш проба першої людини,
Нас тільки вчора зліплено з землі.

.....
Народи й царства. Днів і поколінь
Моря дзвінкі. Дивуйтесь немогутнім.
У давнім ваше, наше у майбутнім.
Для вас земля, а наша далечінь.

Хоч можна оспорювати історіософічні тези як Рильського, так і Клена, особливо в наш час, важливим є знаходити джерела нашої культури та історії в найстарших археологічних знахідках. Глибина думок у віршах обох поетів зворушує, особливо тому, що вона подана дуже майстерно. Ми розглядали ранній період творчості Максима Рильського 20 рр. нашого сторіччя, члена грону “неоклясиків”. Ми покористувались лише двома-трьома прикладами його тодішньої творчості, бо повна аналіза вимагала б кілька-десяти-сторінкової праці. Але, гортаючи сторінки дальших томів ліричної та епічної творчості Рильського, ми помічаємо щось, що вже відбігає від його творчості 20 рр. Ось сонет із 1931, що починається: “То хмарка набіжить...” і закінчується словами: “Брудний, замурзаний веселий тракторист”. Нове слово в поетиці Рильського. Данина бажанню “усучаснити” поезію. Або написаний в 1932 сонет “Знак терезів – доби нової знак.” Кінчається він тривіршем:

Бйці, єднайтесь! Не дрімай, стороже!
Безкрилу тьму навіки переможе
Визвольник людства – вільний пролетар.

І хоч під оглядом граматичної правильності і стилістичної досконалости вірші Рильського не впали, згубили вони щось дуже важливе в поезії: щирість. Голосені ним ідеї вже були “пролетарські”, наказані партією і Москвою. У нього

немало декларацій віршем і прозою, наприклад, “Пісня про Сталіна”. Рильський не втратив своєї майстерності як поет. Але – він вже став іншим. Юрій Лавріненко, який помістив у своїй антології *Розстріляне відродження* вірші Рильського лишень із 1926 та 1927, кінчаючи на раніше згаданому сонеті “Так, ми пролог...” влучно вияснює трагедію Рильського і причину того, що він все таки фізично врятувався:

В той час, як Москва усуває на десятки років з обігу всю його дотеперішню оригінальну і перекладну творчість (за винятком перекладів Пушкіна), Рильський піснями про Москву здобуває дві сталінські премії. Він потрібен був для виставової вітрини, як потрібен був визначний генерал серед полонених і капітульованих. Поет зникає в зеніті, саме тоді, як горизонти його розсунулись в безкрай, як закреслились контури майбутніх основних творів його життя.

Товариш і приятель Рильського із грома неокласиків, Юрій Клен, повністю розумів свого друга і простив йому, молячись за нього в IV частині “Проклятих років”.

Помолимось за тих, кому на герць
піти не вистачить снаги і сили,
за всіх отих, кого гірка, як смерть,
недоля під ярмо важке схилила,
хто чашу горя п'є, налиту вщертъ,
вславляючи життя своє немиле;
за тих співців, які за хліб і чай
виспівують нам пекло, наче рай.

Бо, може, жереб їх з усіх найгірший;
вони вславляють тиск чужих долонь,
на самоті ж їм груди дишуть ширше;
як ніч обвіє паощами скронь,
вони складають потай п'яні вірші,
де плаче сонце... Й кидають в огонь.
Не вчує світ: весна, крізь ті канцони
ридає так, що на душі холоне.

Тож помолімось за українських поетів. За тих, яких могили невідомі, яких кістки розкидані по Соловках, Колимах і Сибірах, і за тих, які зникли, живучи під страшним чоботом ворога.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ І СОВЕТСЬКИЙ РЕЖИМ

В 1995 припадало сторіччя з дня народження видатного українського поета Максима Рильського. З цього приводу відбулися в Україні і поза нею наукові конференції, дискусійні панелі, доповіді, спогади, які всесторонньо насвітлили правду про цю велику людину, якій прийшлося жити і працювати у цій збанкрутованій, повній фальшу і терору політичній комуністичній системі.

Але як нам відомо з преси, багато їх також відбувається серед чужинців. Це був велетень не лише в українській літературі, він став своєрідним мостом між літературами і культурами народів світу. Тому його столітній ювілей — надзвичайно добра нагода не лише для вроčистого святкування, а й для того, щоб замислитись і ще раз додглибно оцінити, яке справжнє місце займає Максим Тадейович Рильський в українській і світовій культурі.

На всіх тих зустрічах лунали заслужені голоси признання, висловлювалися вони в найрізніших оцінках вчених і людей, які особисто знали або досліджували Максима Рильського. Це ж був великий мистець слова, лицар святої борні за національно-історичні правила. Діяльність його була розмаїта: літературознавець і критик, близькучий перекладач і знавець біля 17 мов різних народів, поет, вчений і педагог. Людина великої моральної сили, сильна індивідуальність, високо освічений. Але його творчість повна суперечностей, які були зумовлені трагічною епохою, в якій ювілятові довелося жити. Це була епоха трагедії, яку можна порівняти лише до повного безумства. Страшні, трагічні події, які відбувалися і набирали жахливих нелюдських форм підступного, скритого і явного бруталізму та просто фізичного винищування української інтелігенції знані в першу чергу наявно поколінню Максима Рильського. Письменники мали писати під диктат, закріплювати ідеологію большевизму, славити “щасливе” життя. В таких умовах не лише література ставала знаряддям політики, але і письменники втрачали свою цінність і гідність, як люди, втрачали своє творче обличчя.

Якоже часто в такій ситуації люди звикли поклонятися злочинним вовкам і в результаті цього самі ставали ними. Відносно Максима Рильського, то треба сказати, що він зберіг життя в тих важких умовах і його не змарнував, а використав для добра українського народу. Але всупереч власному переконанню і сумлінню писав на відробок якусь нісенітну оду про “вождів”.

Пригадаймо, що Максим Рильський народився 19 березня 1895 в Києві, а ріс у селі Романівці. Його рід виводився зі спольонізованої шляхти. Вправді вже його батько Тадеуш був повністю зукраїнізований, зате діда Максима Розеслав і бабуна з роду Трубецьких ще додержувалися польських традицій, однак надзвичайно зичливо відносилися до української народної культури. Захоплювалися українською історією, дописували до журналу *Основа*, активно діяли в київській “Громаді”, яка продовжувала ідеї Кирило-Методіївського Братства, започатковані Кулішем, Шевченком і Костомаровим. Згодом батько Максима дописував до журналу *Киевская Старина*. Мама Максима родовита українка, вщепила хлопцеві цю палку українську ніжну любов, що б’є такою сильною струєю з поезії Рильського. Він

писав: “З любов’ю до народної творчості я, здається, і вродився”, — читаемо із спогадів (*Твори*, т. I, 1960, стор. 67).

Максим одержав солідне аристократичне виховання, з почуттям власної незалежності і глибокої віри в себе, поєднуючи свою високу освіту з особистою скромністю. Хто був знайомий з Максимом Рильським, той безсумнівно ствердить, що це була людина, яка ніколи не йшла стежкою жебрака, який простягає руку за ласками, але це людина відважна і зріла, яка йшла дорогою сіяча культури, який вмів майстерно виплекати своє зерно і стократно його приумножити, як добрий господар і навіть в дні найбільшої негоди не переставав вірити в майбутній врожай.

Це та людина, яка за Євангелією св. Матея, глава 25:15, не закопала в землю свого таланту, а помножила його в користь народу. Свій талант він здійснював щоденно своєю працею, добрим відношенням до людей і до свого поневоленого народу. Служіння вважав своїм найвищим життєвим покликом. Саме його праця і талант дали йому змогу завоювати солідне і передове ім’я в нашій культурі. На жаль, ще недосліджений вплив Максима Рильського на культуру народів, які були поневолені комуністичною Росією. Коли його в 1931 арештували і він майже рік просидів у тюрмі на допитах, тоді він зрозумів, що всі не повинні згинути.

Життєва рівновага, чіткість мислення та великий патріотичний дух стали законом його совісти і душі. Живучи, ніс гордо, без нарікань, хрест і не скидаючи його ні на мить, вірив у воскресіння справи, якій вірно служив. В зустрічах і розмовах Рильський часто говорив: “Чим більше усвідомлюємо собі наші безповоротні втрати у творців культури, тим більше ми живі відчуваємо свій великий довг перед тими, що їх немає серед живих, і перед цілим нашим народом. Любити народ можна тільки тоді, коли його пізнаєш і для нього хочеш по-справжньому жити”.

Якже високо цінував Рильський у своєму народі вміння переносити страдання і відроджуватися.

Маючи заledве 15 років, у нього проявляється високий гуманізм, любов в широкому розумінні, почуття краси людини, мистецтва, літератури і легенд, ось його слова юначі:

Люби природу не як символ
душі своєї,
Люби природу не для себе,
Люби для неї.

(*Твори*, т. I, стор. 146)

Ось, чим являється любов у Рильського, вона повинна зроджувати добро і щастя.

Надзвичайно високу оцінку дає М. Рильському Ю. Лавріненко у знаменитій антології *Розстріляне відродження* (Париж, 1953). До появи цього видання значною мірою причинився Єжи Гедройц, який заснував Паризький Літературний Інститут і редактував авторитетний польський місячник *Культура*, де поміщував переклади М. Рильського.

Про страшну епоху і жахливу правду, коли жив М. Рильський, можна судити з безупинної критики українських письменників у советській пресі. В квітні 1926 Сталін звернувся листом до Л. Кагановича, який стояв на чолі ЦК КП(б)У, щоб він вжив різких і жорстоких заходів у першу чергу до Хвильового, а відтак до решти

українських літературознавців. Агент КГБ ліквідує в Парижі отамана Симона Петлюру. Наступного 1927 року на Х з'їзді КП(б)У у звітній доповіді Л. Каганович агресивно повівся в першу чергу відносно письменників. Про політичний напрям большевицької Росії довідусоюся з книги п. з. *З порога смерти*, що вийшла в Києві 1991. Появу цієї книги треба в першу чергу завдячувати Олексі Мусіенкові та співавторам: Л. Бойко, В. Брюховецький, І. Зуб, І. Ілеко, Ю. Ковалів, В. Мельник, О. Микитенко, В. Музика та інші.

Знаменитою книжкою на цю тему є *Розстріляна музя Яра Славутича*, що вийшла в Детройті у 1955. З найновіших видань це книга п. з. *Комуністична партія, НКВД, Максим Рильський і Служба Безпеки Організації Українських Націоналістів* Івана Біласа, а також книга того самого автора п. з. *Репресивно каральна система в Україні 1917-1953 pp.*, що вийшла у видавництві “Лебідь” 1994 в Києві. В цій останній праці автор використав численні архівні документи НКВД розкриваючи їхню диявольську підступність злочинного апарату, який був ініціатором народовбивства.

Не спосіб поминути серед численних праць книги п. з. *Із забуття в безсмертя*, автором якої є відомий дослідник і талановитий літературознавець д-р Микола Жулинський, видавництво “Дніпро”, Київ 1990. Це надзвичайно солідне видання, що має 446 сторінок, охоплює 19 постатей працівників пера, серед них Василь Стус. Тут накреслена широка аналіза літературних обставин на Україні періоду життя Максима Рильського. Праця тим цінна, що змальовує надзвичайно важкі умови життя діячів нашої культури. Подано чимало джерел, різних збірників, альманахів, з’їзди письменників і їхні організації, масові розстріли діячів культури, русифікацію усього, що мало познаки українства. На основі багатої літератури, а головне в сприятливіших політичних умовах, коли відродилася українська державна незалежність, стало реальною можливістю показати трагічні наслідки панування большевицької системи в Україні та до чого вона довела своєю обманною “українізацією” чи т. зв. “генеральною сталінською лінією”, прийнятою проти українського життя, що мало ознаки будь-якої відрубності. Розгром українства почався від процесу т. зв. Спілки Визволення України і перетворився в цілковитий розгром української інтелігенції. Продумана і заздалегідь підготовлена нагінка на діячів української культури, цілковитий розгром Академії Наук України, винищування вчених, письменників, мистців, одним словом всіх–всіх, кому тільки можна було причепити український націоналізм. Ця залізна мітла повністю знищила Українську Автокефальну Православну Церкву. Все це дало можливість увести в українські школи, театри і також у православні Богослуження російську мову. Обкроєно і скасовано навіть ті невеличкі права, які давала т. зв. Радянська конституція. Відлучено від України Крим, Кубань, а про Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя і мови не було про приєднання до України. По всіх установах насильно введено російську мову. Українським письменникам наказано, щоб у своїх творах не лише гльорифікували здобутки революції, але щоб всюди видвигати і чинити поклонництво “старшому братові” за його допомогу у всьому та будувати культ комуністичної партії. Такі настанови мали завдання зробити з українців байдужу масу до свого минулого, рабів і складову частину російського народу. Тому що Україна, все таки маючи свої вікові національні традиції, ставляла опір, тому

ворог з неї створив велике цвинтарище могил замучених і великий табір закріпачених в комуністичній кайдани.

Пригадується огляд історії української літератури першої половини ХХ ст., яку описував Святослав Гординський і називав, що це період вкритий могилами розстріляних та замордованих, покалічених морально і духовно. Микола Жулинський, заступник голови Інституту літератури в Києві, бувший заступник прем'єра уряду України пише, що українська література протягом обговорюваного періоду понесла втрати: із 300 репресованих повернулося живими лише 25 осіб, в тому М. Рильський, який серед репресованих виявився найбільш творчо плодовитим.

Не змога у формі цієї доповіді дати грунтовнішу аналізу окремих видань, але досить згадати, що Жулинський відкриває досі невідомого поета Павла Савченка (1887-1920), про якого немає згадки ні в советській, ні в *Енциклопедії Українознавства*.

Щоб поглибити свої переконання про вартісну дослідницьку діяльність М. Жулинського цього періоду, варто нагадати і ще одну цікаву за змістом працю п. з. “Історія української літератури: духовні оазиси і замулені криниці”, що друкувалася в журналі *Сучасність*, квітень 1989, ч. 4 (336), стор. 106-121.

Про нищення українського народу, а зокрема його інтелігенції в різних часах, від зруйнування гетьманщини, Січі, бій під Крутами, голodomори, арешти й незаконні засуди, масові розстріли, подають нам не лише сухі інформації, але страшні цифри втрат. Жах для нас тим страшніший, що північний ворог нашої нації вдаряв по українській еліті, по мозку нації. Вбиваючи еліту, ворог уникав зорганізованого спротиву чи бодай якогось заворушення. Вдумуючись у цю трагедію, щоб не попасти в зневіру, треба згадати, що лише там можливе воскресіння, де є могили.

Про ці традиції, які в болях народжувалися і плекались, говорилося в приміщеннях НТШ в Нью-Йорку 29 квітня 1995 на Ювілейній Конференції з нагоди століття М. Рильського. З цікавими доповідями виступили: проф. Леонід Рудницький, Абрам Кацнельсон — поет, Олекса Опанасюк — якого доповідь прочитав його син, Наталя Білоцерківська — поетеса, Марта Тарнавська з Пенсильванського університету та інші. У всіх тих виступах всебічно висвітлювано заслуги і значення ювілята не лише в аспекті його літературно творчої праці, але головно як перекладача світової слави і як прекрасного політика, дипломата і взірцевого громадянина.

Обговорюючи життя і доробок М. Рильського, хочеться приньому згадати призабутого Івана Дніпровського, якому також у цьому році припадає сторіччя від дня народження. Дніпровський відомий автор поеми “Донбас”, п'єси “Любов і дим” та “Яблуневий полон”, численних поезій, а передусім автор новель, виданих у збірках *Заради неї*, *Ацельдама*, в якій описано воєнні події в 1915 в Перемишлі, *Долина угрів*, в якій описано збройну боротьбу 1918-20 рр. В 1934 його закатували большевики. Та згадаймо і ще одного ровесника Рильського, Михайла Йогансена, що був видатним поетом, прозаїком, перекладачем, сценаристом, теоретиком літератури, мовознавцем, членом ВАПЛІТЕ. Видав збірки поезій *Д'горі*, *Революція*, *Пролог до комуни*, *Кроковес коло*, *Доробок*, *Ясен*, книга *Подорож доктора Леонардо*, *Подорож людини під кепом*, *Оповідання про Майка Паркера та інші*. На жаль і цього літератора в 1937 ув'язнено і закатовано в тюрмі. Кажуть, коли вмирає одна людина,

з нею вмирає одна галузь, як вмирають сотки, а то і тисячі людей, залишається стовбур дерева, який наражений на смерть.

Накинутий аркан насилля на духове життя українського народу, ця нечувана практика серед цивілізованих народів підтверджена в *Большій Советській Енциклопедії ССР* (видання 1948), де на сторінці 1485 написано: “В своєму розвиткові советська література вела безупинну боротьбу з буржуазними впливами, з усякого роду літературними шкілками, угрупованнями, що намагалися відродити буржуазні тенденції, їхні ідеї про “свободу” творчості мистця, ідеї про автономність мистецтва й часто ставали прямими проповідниками буржуазної ідеології”.

З одної сторони ці суперечності внутрі Української нації виникали з браку власної держави, пригноблення, почуття меншевартої. Все таки, серед численних письменників тієї доби жила свідомість боротьби за власну державу, за справжнє мистецтво в літературі, хоч шляхи, якими вони йшли до цієї мети, були різними. В такій ситуації були сприятливі умови окупанта на політичну маніпуляцію.

Впровадження НЕП-у (нової економічної політики) ніби відкривало можливості на покращення після жахливого занепаду в роки т. зв. “воєнного комунізму”, що тривав у 1920-22 рр., у багатьох ділянках. Оживилася праця на відтинку видавництв, з'явилося чимало журналів: *Червоний Шлях, Життя і Революція, Плуг, Вапліте* (замінений на *Літературний ярмарок*, пізніше на *Пролітфронту*), *Нова Генерація, Критика, Гарт, Молодняк* та інші.

В ті часи серед письменників наможилося багато різних літературних угруповань та об'єднань. Під гостру критику попала група ВАПЛІТЕ, яку очолював Хвильовий і кинув гасло орієнтуватися на Європу, “Геть від Москви”. Ця група, обороняючи свої ідейні позиції, включається в журнал *Літературний ярмарок*; коли закрито і цей журнал, ця група виступила в організації Пролітфронту. В тому часі в Києві існували організації “Асоціація Письменників”, “Ланка”, “Гарт”, “Плуг” та інші. В роки літературної дискусії футуристи мали свою організацію “Нова Генерація”, близько до цієї групи стояли конструктивісти “Авангарду”. В тій ситуації ЦК КП(б)У вирішив офіційно створити “Всеукраїнську Спілку Пролетарських Письменників” (1927).

Крім інших письменницьких груп, нас найбільш цікавить група “Неокласиків”. До цієї групи належали люди, які мали спільне тяжіння до “високого мистецтва”, що відзеркалювало “український класицизм”. До цього об'єднання належало п'ять письменників: Микола Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хрмара, П. Філіпович, О. Бурггардт. Крім великої приязні, яка єднала “неокласиків”, їх єднала єдність поглядів і зацікавлень, про яку так писав М. Рильський: “естетичною платформою, яка нас об'єднувала, була любов до слова, до строгої форми, до великої спадщини світової літератури”.

Серед цієї групи найвидатнішим і найбільш яскравою особистістю був Микола Зеров. Цю групу обвинувачено у “відриві від сучасності та антирадянщині”, що вона діє з позицій націоналістичних. Партия заставляє П. Колесника написати пасквіль п. з. “Плач націоналістичної Ярославни або методологія проф. Зерова”. На основі цього пасквілю один з найвидатніших українських літературознавців нашого століття попадає в тюрму і зловісна система його вбиває. Незабутні слова М. Зерова: “...вертаймось до джерел! До нашої істотності, до нашої культури, до нашої традиції. Ці вічні і безсмертні дари Господні кожен народ роблять справжнім народом.”

Молодший на одинадцять років рідний брат Миколи Зерова, Михайло (псевдонім Орест), що помер 1941 в Німеччині, був також великим літературознавцем і в поглядах вірний своєму братові. Про його творчість так писав Володимир Державин: “Як літературні, так і світоглядові позиції Ореста характеризуються насамперед його беззастережною належністю до київського неокласицизму з його культом високоартистичної — справжнього европейського рівня — мистецької форми і його розуміння не самої тільки літератури, а і цілої національної духовності нашої як самобутньої, соборної і рівнорядної европейської духовності” (*Державницький Шлях*, березень 1965, ч. 2).

Розглядаючи питання, пов’язані з М. Рильським у його сторіччя від дня народження, не можна відгородити його від епохи, в якій він жив, бо сам займає в історії нашої культури видатне місце. Епоху терору і зла, в якій він жив, надзвичайно правдиво віддзеркалює Гелій Снегірьов у своїй праці п. з. “Набої для розстрілу”, що була поміщена в журналі *Нові Дні* ч. 4, за квітень 1979. Автор описує процес СВУ (Спілки Визволення України), що відбувався в Харківському оперному театрі в березні 1930. Серед 45 підсудних визначний вчений Микола Зеров, С. О. Єфремов, який написав понад 3,000 різних наукових розвідок, біографій і таке інше. Це надзвичайно серйозні діячі науки, про яких слід всюди і при кожній нагоді згадувати. Хоч СВУ була тенденційно причеплена до цілої групи, то незважаючи на те, на закінчення цього театрального, а на ділі злочинного процесу проф. Єфремов своїм твердим і виразним голосом в своєму останньому слові заявив: “...так, ми хочемо незалежної України!”

Наталія Полонська-Василенко у статті п. з. “Про нечисленних з-поміж нечисленних”, що поміщена в журналі *Український Самостійник* ч. 9 за вересень 1960, стор. 21, описуючи процес СВУ, подаючи прізвища підсудних, подає інформацію, що у зв’язку з процесом було 40 тисяч заарештованих провідних діячів України.

В історії жадного народу, зрештою і всього людства поза Україною не знайти подібного злочину. Сьогодні, коли будуємо риштовання незалежної української держави, ця ганебна епоха повинна бути знана кожній живій людині в кляровній правді, без спотворень і без спекулятивних фальшувань. Особливо тепер, коли є сили, які уболівають за старою системою, вони повинні все це знати, вони повинні також знати, де поділися українські кобзарі, які були підступом скликані на з’їзд в 1932 до Харкова і всі опинилися в тюрях і стали поживою морських риб. Всі ці події, признаймо, затъмарені рафінованою, крутійською пропагандою. Це голокост, про який треба кричати мовою Тремблінки і Освенціма, мовою Катиня і Бабиного Яру, осуджувати мовою Нюрнберзького трибуналу.

Величезні втрати мала наша нація, в тому загибелі неокласиків, у національному голокості 30 рр. Навіть М. Горкий писав про “Неокласиків”: “Це люди, які говорили тоном людини, вони виховували і виховують.”

Прочитаймо довідку про “Неокласиків” з *Української радянської енциклопедії*: “‘Неокласики’ — літературне угруповання в українській літературі 20-их років. Створилося з представників української інтелігенції, які об’єдналися (1918-1920) навколо журналу *Книгар* (М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, М. Могилянський, О. Бурггард). Активно виявили себе (1922-1927), проголосивши культ “чистого мистецтва” та орієнтацію на буржуазне мистецтво

Заходу, “неокласики” підтримували (під час літературної дискусії 1925-1927) націонал-ухильницькі виступи М. Хвильового, що їх поділяло і керівництво “ВАПЛІТЕ”. В поезії неокласики уникали тем радянської дійсності, зверталися до сюжетів минулого, античної епохи. Бурхливий розвиток життя і літератури Радянської України визначив різні шляхи учасників угруповання.”

Цю статтю навіть не підписано. Автор мабуть стидався, що неспроможний знайти для того найвизначнішого літературного угруповання, з огляду на цензуру, позитивну оцінку. Минали роки, надзвичайно мало було праць про неокласиків в Україні.

С. А. Крижанівський написав статтю про “Неокласиків” до *Української радянської енциклопедії*, видання друге, т. 7, 1982, ст. 317. Прочитавши і цю довідку, немає що з неї вибрати на цитату, бо вона по-своєму духові така сама, як перша не підписаного автора. Як не промовчували і як не фальшували совети діяльність неокласиків, то серед студентства 50 рр. неокласики не лише були знані, але і користувалися великим авторитетом і залишили глибокий слід у їх духовій свідомості та стали напрямними у житті шестидесятників. Саме шестидесятники виникли як реакція, що советська дійсність забороняла чіткі естетичні і світоглядові критерії літературних напрямків, а зводила все до абсурду т. зв. соціалістичного реалізму.

Зате в *Енциклопедії Українознавства* т. 5, на 1752 сторінці поміщена цінна і позитивна довідка під гаслом “Неокласики”, опрацьована змістово С. Гординським, в якій дано високу оцінку діяльності названої п’ятірки, і до неї автор ще додатково приєднує поетів — М. Могилянського, В. Петрова та інших. Дуже близько до напрямку неокласиків С. Гординський заразовує: Є. Плужника, О. Ольжича, Є. Маланюка і М. Ореста.

Широко вичерпну статтю на тему неокласиків п. з. ”Спогади про неокласиків” написав Ю. Клен, знаний як О. Бурггард, і видав цю працю в Мюнхені в 1947. Автор збіgom обставин залишився живим і дістався на захід, де продовжував свою письменницько-творчу діяльність. Цю тему розроблював також Ю. Шерех у своїй праці п. з. ”Легенда про українських неокласиків” та інші.

У щирих розмовах М. Рильський твердив, що неокласики високо оцінювали витончення мови, культури як засіб впливу на людські почуття. Доказом цього є прекрасні переклади М. Рильського і М. Зерова.

Мабуть в жадного з літераторів його часу не знаходимо більш промовистих висловів, любих і болючих про нашу мову, яка не лише була нищена там під большевицькими батогами, але так само тут на вільній канадській землі замінювана, витискувана, без совіті зневажувана на чисто українських імпрезах, в псевдоукраїнських телевізійних і радієвих передачах, показувана як щось менш вартісне перед чужою, при мотивації такій, нібито так треба для популяризації нашої справи перед чужинцями.

Максим Рильський входив у творче життя тоді, коли ще в розквіті свого таланту творила Леся Українка, коли ще жив Іван Франко, коли творив Олесь, Микола Філянський.

Хоч не легкі були роки життя Рильського, особливо в часи зростаючого большевицького затиску в Україні, то повірте, він ніколи не кривив душою, а в своїх творах поучаючи писав:

Умій дивитися, людино, на людей.
Це ж не ляльки тобі і навіть не рослини !
Учися вірити, крещи з німих грудей
Найкращі близнаки! Нехай крило орлине
На всесвіт шириться, кружляє і гуде !

(“Сіно”)

Як дуже хотів Рильський поконати байдужість і зневіру, воскресити віру в себе і навчити інших тієї віри в себе самих і свої сили. Вмовляли нам, що наша права рука є лівою, а ліва рука є правою, і біда в тому, що дехто дає тому віру. В тижневику *Народна Воля* ч. 32, 33, 34, від 24 серпня до 7 вересня 1995 у відтінках поміщена праця п. з. “М. Рильський як перекладознавець” Зоряна Г. Коцюби, в якій злюстровано перекладацьку творчу роботу ювілята. Все, до чого доторкаємося і що пов’язане з творчою роботою ювілята, відчуваємо як гармонійне співвідношення, співдіяння інтелекту і емоцій. Про ці небуденні якості М. Рильського довідуємося із статті академіка Леоніда Новіченка п. з. “Володар слів ясних і мудрих”, що була передрукована з *Літературної України* в *Українській Думці* за 25 травня 1995. Не можна поминути ще дві знамениті статті, перша п. з. “Життя і творчість Максима Рильського”, автором якої є Дмитро Нитченко і яка була в журналі *Нові Дні* ч. 547 за жовтень-листопад 1995. Та друга стаття п. з. “Незабутні дні і люди українського ренесансу”, автором якої був Олекса Кобець. Цю знамениту працю помістила редакція новоповсталого журналу *Неопалима купина* ч. 3-4 за березень-квітень 1995. Оба автори наведених статей з незвичайною теплотою і повним признанням висловлюють свої думки про нашого ювілята Максима Рильського.

У своїх розважаннях я більш уваги приділив тому періодові та тій атмосфері, в яких довелося жити М. Рильському, менше конкретній аналіз його творів. Про його творчу спадщину я говорив у попередній статті. Однак годиться сказати, що Рильський видав за свого життя 35 книжок поезій, в тому 30 книжок лірики і п’ять ліро-епічних поем. Крім того видав численні переклади майже з 15 мов прози і понад четверть мільйона рядків поезій. Видав кілька книжок статей, був редактором журналу *Народна творчість та етнографія*, головою Інституту мистецтвознавства, фолклору та етнографії. Та не змога усе перечислити, що видав і які інституції очолював академік Максим Рильський. Коли повністю собі усвідомити засяг його творчої роботи, можна дивуватися, коли ж він мав час на цю громадську діяльність, де жадна більша подія не відбувалася поза його увагою. Мені видається, що найбільший секрет творчості Рильського – це, в першу чергу, колосальний талант і любов до праці, подруге, що він безмежно любив Україну і її народ та тільки для нього хотів жити.

Останній раз я бачив Рильського у його кабінеті, за столом в редакції *Народної творчости та етнографії* в Києві, серед книжок, де опрацьовував якусь вступну статтю до книги, точно не пригадую собі її назви, але пам’ятаю, що була вона повернута цензурою як матеріял не благонадійний за вимогами совєтської дійсності. Рильський підшукував, немов добрий адвокат на судовому процесі, такі аргументи у своїй вступній статті, щоб книга, як той в’язень, могла побачити волю.

Всі ми можемо тільки бути горді з таких трудівників пера, таких героїв та мучеників, які у спротиві тиранії ворогів нашого народу та людства станули у

відкритому бою в перші ряди. Рильський зробив це з внутрішнього поклику і любови до народу і мистецтва, зробив це з глибокого розуміння правди, щоб повернути гідність українській людині.

ПОВЕРНЕННЯ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА В УКРАЇНУ

...І затужить, заплаче за ним Ярославна,
Україна заплаче на древнім козацькім валу.
Борис Олександров

Так віщував у своєму вірші “Прощання з князем”, діаспорний поет Борис Олександров, що його він написав на смерть поета 16 лютого 1968. Так думали і багато інших цінувальників творчості Євгена Маланюка, які були ознайомлені з його життям та творчістю. В основі цієї творчості було намагання поета перевиховати і скріпити український народ в його майбутній боротьбі за державність. В поемі “Псалм” він просить Бога:

Дай-же нам ту твердість,
Ту вперту, Боже, ту крицеву твердість
І, коли ми – залізо ще мягке, –
Хай молот Твій гатить по нашім тілі
Раз-по-раз, хай падуть Твої удари
І хай крихкі тріски повідпадають,
Що не дано їм крицею зробитись,
О загартуй, щоб темний час прийдешній
Нас не заскочив.

.....
О, Боже, коли чуєш Ти і можеш,
То крицею нас, крицею вчини ?! (О.В.37)

Однаке в себе на батьківщині, за віймком 20 і початку 30 років, коли то ще була сяка-така можливість комунікації між Радянською Україною і заграницею — прізвище поета часто появлялося на шпалтах газет і журналів. З приходом т. зв. “Залізної заслони” — це все припинилося на довгі роки. Треба також пам’ятати, що навіть у ті початкові роки, про Маланюка офіційна критика говорила як про фашиста і “ворога народу”, його твори не поширювалися і не друкувалися в Україні. Виростали покоління, що нічого не знали про нього. Навіть в час окупації України німцями, Маланюк не відважувався відвідати східню Україну. Передчуваючи лихо, він відмовляв і Олену Телігу від поїздки, яка закінчилася її мученичою смертю в Бабиному Ярі. Вже на еміграції в Німеччині він хоч і рвався до людей зі сходу, типу Аркадія Любченка, який був для нього “чимсь намацальним з тамтого боку” він все ж таки не довіряв їм. Пояснював це він у листі до Уласа Самчука (*Планета Ді-Пі*, стор. 165) так: “люди, що дихали і жили там чверть століття атмосфорою гною і крові, не можуть бути в нормальніх обставинах нормальними. Принаймні — певний час... Сояд з цих людей буде виходити довгими роками.” Це саме каже про Маланюка поет зі східної України Леонід Лиман, який зустрівся з Маланюком вперше у Львові, нічого не знаючи про нього. Він так і каже: “Я належав до того покоління, яке вже не застало проклонів у радянській пресі на адресу Донцова, Маланюка та всіх інших, яких умовно називали петлюрівцями”. Про відношення Маланюка до колишніх підсоветських людей каже Лиман так: “Є. Маланюк шукав знайомства із

новоприбулими людьми. Все таки сталася надзвичайна подія: після довгої і штучної ізоляції зійшлися дві відмінні групи того самого народу. На підставі довгорічних стосунків і спостережень можу ствердити, що Є. Маланюк до деякої міри не був захоплений українцями, які прибули з Радянського Союзу.” Це навіть відбилося в його поезії, так як у вірші “Східнячка”:

І ніби все такі ж палкі вишневі очі,
І стан, оспіваний Шевченком, і хода.
І, все ж, щось зрушене, немов би хтось наврошив,
І, все ж, щось зранене...

Мимо того, Маланюк все ж таки вірив, що між тими людьми є “щасливі винятки особливого нац(іонального) здоров’я” і з такими людьми він спілкувався. У нього постав на цьому тлі розрив з Донцовим, тому, що той уважав, що все нове в Україні – це обман, чорна справа, якась змова і хитрість Москви, а письменників в Україні називав лакеями режиму. Маланюк, натомість, пильно слідкував за проявами нового і високо цінив шістдесятників – Ліну Костенко, Василя Симоненка, Миколу Вінграновського та інших.

В Україні створилася цілком інша ситуація. Ті, що могли знати і цінити творчість Маланюка або виїхали з України, або були переслідувані режимом і за гратами. Політичний провід натомість слідкував за тим, щоб в Україну не прийшло нічого з творів Маланюка, а на заході висланці цього проводу, ускладнювали життя поета. Зараз після закінчення війни, видачі як військового злочинця Євгена Маланюка разом з Володимиром Кубійовичем та Миколою Сліпченком, вимагав від альянтів представник Советського Союзу прокурор Вишинський. Коли в 1962 Маланюк перший раз від закінчення війни зустрівся з дружиною Богумілою секретно в хаті її сестри у Варшаві, за словами його сина Богдана, за ними постійно слідкувала тайна поліція, так що вони мусіли втікати в село Секоціння біля Варшави, де його тета мала домик, але і там 2-3 агенти постійно сторожили їх, так що вони вночі втекли назад до Варшави і скрилися в знайомих. Боячися, що його заарештують, до літака Маланюк прибув в останню хвилину перед відлетом і знайомі окружили його і підвели аж до літака, щоб його ніхто не впізнав. Пані Богумілу після її повернення до Чехословаччини кілька разів викликали на переслухання. Вона за рік після цього в 1963 померла. Про цю його подорож до Варшави Маланюк не признавався навіть найближчим приятелям. Про це розказав у своїму спомині про батька Богдан Маланюк (З.М.).

В 1967 Маланюкові скінчилося 70 років. З приводу цього ювілею йому уряджувано авторські вечори по Америці і Канаді з мистецькими читаннями творів та аналітичними оглядами його творчості. Поет-трибун вже посів належне йому високе місце, і в літературі, і в історіософії українського народу. Йому радили писати спомини, але зайнятий працею над ще одною *Книгою спостережень* він не встиг, бо 16 лютого 1968 в Форест Гіл біля Нью-Йорку “обірвалася нить. Зупинилося серце козаче” – помер на удар серця Євген Маланюк. Після його смерті з'явилось багато посмертних згадок в діяспорній пресі. В Україні, цілком зрозуміло – жадного відгуку не було.

Проминали роки і щойно в час перебудови, в другій половині 80 рр. в таких часописах як *Україна*, *Прапор*, *Дзвін*, *Дніпро* поміщають добірки поезій Євгена

Маланюка з короткими коментарями авторитетних літературознавців, Івана Дзюби, Леоніда Череватенка та інших. В 1989 в журналі *Україна* ч. 7, в Києві, з'явився спомин з добіркою поезій Євгена Маланюка пера чеського україніста професора Миколи Неврлій під назвою “Євген Маланюк: Воскресіння”, в якому він розказує про свою першу зустріч з поетом в Празі під час II Світової війни і подає короткі біографічні дані про поета та оцінку його поезії. Дуже цікава людина, проф. Микола Неврлій народився в Ростові-на-Дону в сім'ї чеського переселенця, який одружився з українкою. Виростав і вчився в Україні. В 1933 виїхав за кордон і студіював на філософському факультеті Українського Вільного Університету в Празі. Писав тезу про поета Олександра Олеся, батька О. Ольжича і був знайомий з багатьма членами т. зв. празької групи, в тім числі і з Євгеном Маланюком. Отож, цей “чех з українським серцем”, як його називав академік Микола Жулинський, був одним з перших, що відважився звернути увагу українців в Україні на “кривавих шляхів апостола” поета Євгена Маланюка.

У тому ж самому 1989 тему “реабілітації” Євгена Маланюка підхопив Ігор Качуровський в Мюнхені покликаючися на статтю проф. Неврлій, переслав на хвилях радіо “Вільна Европа” репортаж, в якому твердив, що повернення поета “слід вважати не тільки літературною..., а також і політичною подією”. Додавши деякі пояснення про поезію Маланюка, він висловлює жаль, що еміграція дотепер не спромоглася видати загальну підсумкову книжку, котра б охопила б всю Маланюкову поезію, і закінчує зверненням: “І ми тут чекаємо: чи не спроможеться перебудова?”

З перспективи часу видно, що перебудова в Україні не спромоглася на надто багато, хоч деякі намагання були. Найлегше зрозумілим і легким до сприйняття читачами в Україні було повернення жертв німецько-фашистської влади в Україні, таких як Олена Теліга і Олег Ольжич, мимо того, що вони націоналісти. Навіть Івана Багряного можна було сприйняти з його революційною демократичністю. Але т. зв. “фашиста” Євгена Маланюка треба було вводити поступенно і обережно, що і робить Іван Дзюба в харківському журналі *Пропор*, ч. 1, 1990. Стаття називається “Поезія вигнання”, що мало б наставити прихильно читача до поета, бо ж його “вигнали”. В тім то й річ, що не вигнали, а поет сам покинув Україну, бо якби чекав на це, що його виженуть, то був би не вжив. Про це ще в 1934 в статті “Поезія по цей бік барикад” так яскраво прокоментував Богдан Ігор Антонич, цитуючи офіційні кола Радянської України, які заявляли: “Таких, як Маланюк, ми не оцінюємо, а розстрілюємо” (В. з У., ч. 27, червень 1990). Але Дзюба, як і завжди, знає, що робить. У вступі він твердить, що особливістю української культури є факт, що вона “значною мірою розвивалася поза межами України, яка втратила свою державність і опинилася в становищі колонії. Культура всякого колонізованого народу втрачала повноту і цілісність, українську ж пряму переслідували і забороняли.” Тому то твердить Дзюба діячі української культури переселювалися до метрополій – Петербургу, Будапешту, Відня, Варшави, Праги, де творили вогнища української культури. В XIX і на початку ХХ століття ролю українського П’емонту відігравав також і Львів. Нічого не згадуючи про проголошення української держави в 1918, Дзюба говорить лише про революцію і громадянську війну, після якої утворюється Українська РСР, де “культуротворчі сили нашого народу дістали могутній державний стимул, і вперше в історії після Київської Русі... з’явилася можливість об’єднання всіх цих сил на

рідному терені.” Дзюба висуває думку, що в 20 рр. в еміграції було прихильне ставлення до Радянської України і тільки прихід Сталіна перервав це тяжіння до поєдання еміграції з Україною. Дзюба, без сумніву, знов, що середовище Маланюка ніколи не симпатизувало з комуністичними силами в Україні, але йому потрібно було злагодити образ “кривавих шляхів апостола” і створити зацікавлення ним і його епохою. Далі Дзюба каже, що можна по різному ставитися до літератури діаспори та її творців, але, в першу чергу треба її знати. Після короткої аналізи творчості Маланюка Дзюба робить висновок, що “Поезія Маланюка — одне з високих явищ української літератури”. Заохочуючи до пізнання цього поета, він каже: “І може, ознайомившись із Маланюковою поезією в повному її обсязі, побачимо, що дражливі політичні моменти вже втратили свою злободенну неприйнятність, а натомість на перший плян виступає неминуча душевна справжність його поезії.” Треба поставити під знак питання твердження Дзюби про те, що політичні моменти в поезії Маланюка втратили неприйнятність, бо навіть в сьогоднішній Україні є частина суспільства, якій поезія імператора залізних строф є чужою і ворожою. Про них висловлювався поет такими словами:

Сучасники, о вбожество мізерій,
Де взяти слів із жовчи і вогня
І на якім вогнетривкім папері
Віддать нащадкам ад сліпого дня.

Сучасники! Хто розбудить зуміс
Глуших і невидючих? Де ж візьму
Старозавітний пломінь Єремії
Щоб пропалить вже неминучу тьму?

В 1991 вийшла книжка про Євгена Маланюка під назвою *Земна Мадонна*, зібрана й упорядкована Миколою Неверлий, у Словацькому педагогічному видавництві в Братиславі. В обширному вступному слові під назвою “Поет боротьби й вселюдських ідеалів”, упорядник називає поета-лірика Олександра Олеся і поета-трибуна Євгена Маланюка найвизначнішими поетами діаспори. На зміст книги складаються добірки віршів поета взятих зі збірок *Стилет і стилос*, *Гербарій*, *Земля й залізо*, *Земна Мадонна*, *Перстень Полікрата*, *Влада*, *П'ята симфонія*, *Остання весна*, *Серпень* та вірші, що не ввійшли в жадну зі збірок, есеї та праці літературно-критичні Євгена Маланюка, спогади про нього, літературно-критичні матеріали про Є. Маланюка, примітки, бібліографія та фотоматеріали.

Відгук на цю працю написав Іван Ільєнко в *Літературній Україні*, ч. 27, 9 липня 1992, стор. 8. Покликуючись на ті ж слова з вірша Бориса Олександрова “Україна заплаче...”, Ільєнко пише: “Та не заплакала його Батьківщина — в останні десятиріччя він для неї ніби не існував...” Пояснюючи причини цього, він тим більше закликає повернення творів Маланюка в Україну, бо “Слово його допоможе виховати її таких же вірних і чесних синів, яким був він сам”. В одному з наступних чисел *Літературної України* була вміщена обширна добірка поезій Євгена Маланюка. Того ж самого 1992 перевидається брошура *Нариси з історії нашої культури* Євгена Маланюка Акціонарним товариством “Обереги” в Києві.

В 1993 у Видавництві “Либідь” в Києві вийшла монографія *Ярий крик і біль тужсавий: Поетична особистість Євгена Маланюка* – дослідницька праця Юлії

Войчишин про поета і його поезію. Передмову до книги під назвою “Поет — переможець” написав Дмитро Павличко. У ній Павличко заперечує тверження Юрія Лавріненка, що у незалежній Україні тема державності, що була провідною ідеєю всієї творчості Маланюка “...не буде для того прийдешнього читача найбільш хвилюючою темою”, а навпаки Павличко твердить: “Ставши вільними, ми як нація лише прокинулися. І тільки тепер збагнули, як глибоко в нашому національному єстві сидить рабство, як тяжко буде нам здобувати єдність і духовну чистоту нації, що стала вільною, але поки що не державною.” І для цього, твердить Павличко, потрібно хвилюючої поезії Маланюка. Якщо Маланюк і помилявся в дечому, “але не помилявся так трагічно, — признається він, — як помилялися ми, українські радянські поети, хто не бачив фашистської суті більшовизму і вірив, що визволення наступило 1917 року”. Павличко твердить, що Маланюкові “незалежна Україна буде віддячуватись упродовж століття за те, що “мобілізований до бою”, він проніс гордо її прапор і вдихнув у наші вмираючі аорти живу кров непокори і державної свободи”.

Жадні на заграничну літературу молоді науковці в Україні кинулися наввипередки досліджувати Євгена Маланюка. З-за браку джерельних матеріалів та текстів поета, літературні архіви та спомини сучасників стали центром зацікавлення. Звичайно, дещо збереглося в бібліотеках західної України, у Вільному Університеті в Мюнхені, в Празі та у Варшаві. І це найбільше використовувані джерела дослідів сучасними науковцями в Україні. Особисті зустрічі з сином Богданом, з Наталею Лівицькою-Холодною, з Петром Одарченком, з Григоріем Костюком та іншими дали багато інформацій про життя поета в еміграції. Найцікавіші для нас дослідження — це ті, про які не могли знати ми в діяспорі не маючи доступу до джерел. До таких належить знахідка аспірантки Інституту літератури НАН Наталі Лисенко в Бібліотеці Стефаника у Львові, а саме: листування Євгена Маланюка з Євгеном Пеленським — літературознавцем, членом НТШ і видавцем у Львові. В цьому листуванні поет пояснює свої історіософічні пошукування і поняття Еллада Степова і Рим як основи цієї історіософії. Вона також дослідила життя полонених в тaborах Шипіорно і Каліш в Польщі. Професор Київського університету Надія Миронець знайшла в Празі переписку Маланюка з Юрієм Дараганом. У Львівському університеті працює над дослідами поета професор Тарас Салига. Він вже видав малу збірку вибраних поезій Маланюка під назвою *Імператор залізних строф*. Великі поступи у вивченні біографії молодого Євгена Маланюка і його родоводу зробив кандидат філологічних наук Кіровоградського педуніверситету Леонід Куценко. Йому вже вдалося видати своїм коштом брошуру “Боян Степової Еллади” в Кіровограді в 1993, а цього 1997 в серії Бібліотеки журналу *Вежа*, він видав працю про молоді роки Маланюка під назвою *“Hi, вже ніколи не показуюся...”* (*Євген Маланюк: Історія Исходу*). Найцікавішим для діяспорного дослідника буде епізод з життя Маланюка, який стався перед тим, як він залишив Україну в листопаді 1920. Куценко відшукав дочку Сергія, молодшого брата Євгена Маланюка і вона розказала про побут Євгена на весні 1920 в Новоархангельську. “Одного разу налетіла банда громити і убивати людей, які будували нове життя. У двір зайшов в офіцерській формі Євген. В чорних окулярах. Запитав маму про Сергія, де він. Мама відповіла. Євген попрохав, щоб вона повідомила Сергія, щоб він утікав.” Про це ніколи не згадував поет і зовсім зрозуміло чому. Виявляється, що його брат Сергій будував в селі радянську владу, а Євген прийшов з петлюрівською армією. До зустрічі братів не дійшло, але дочку свою

назвав Сергій Євгенією. Поет не говорив про це на еміграції, щоб не пошкодити рідним в Україні. Треба вірити, що ще багато цікавого відкриють досліди в державних архівах, що недавно стали доступними науковцям.

Так як в поезії Маланюка виявляється його серце і розум, у есейах зібраних у двох *Книгах спостережень* виявився його надзвичайний інтелект. Київське наукове товариство ім. Петра Могили в 1995 перевидало фрагменти з цих двох книг, а властиво розділи “Від Кобзаря до нації” та “Студії і роздуми”. У передмові до цього видання під назвою “Вояк української культури” історик Сергій Білокінь оцінює цю книгу як одну з найважливіших праць, на яку спромоглася еміграція.

Остаточною реабілітацією і поверненням Маланюка в Україну треба вважати офіційну заяву уряду України, яка звучала, як подала *Літературна Україна* 3, 8 серпня 1996, так: “Постановою Кабінету міністрів України від 28 травня ц. р. ч. 568 створено ювілейний комітет по відзначенню 100-річчя від дня народження визначного українського письменника Євгена Маланюка, до якого ввійшли Павло Мовчан (голова), Володимир Панченко, Григорій Сивокінь (заступники), М. Семенюк (відповідальний секретар)”.

В першому засіданні взяли участь Іван Драч, Микола Жулинський, Олесь Лупій, Василь Герасим'юк, Юрій Ковалів та багато інших знаних поетів та літературознавців. Була розроблена широка програма відзначення *Року Маланюка*, в якій співпрацювали державні установи з літературними та науковими інституціями. Міністерство культури і Спілка письменників України взялася зорганізувати 2 лютого 1997 в Національній філармонії урочистий ювілейний вечір і провести подібні вечори у Львові, Харкові, Ужгороді, Кіровограді та Новоархангельську, а також в обласних письменницьких організаціях. Національна Академія Наук України з держадміністрацією і університетом Кіровограду провели Міжнародну наукову конференцію “Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія” 14–15-го травня. Держтелерадіо України мали цикл передач про життя і творчість Євгена Маланюка. Спілка журналістів України виготовила і опублікувала у пресі матеріали про поета. Крім цього заплановано виставки в музеях, присвоєння імені Євгена Маланюка учебним закладам, установам культури, вулицям міст — Києва, Кіровограда, Новоархангельська. Незабуто про освітянську працю та видання творів. Міністерство освіти постановило внести до програм літератури шкіл вивчення життя й творчості Маланюка. Міністерство зв’язку мало видати ювілейну поштову марку. Це направду королівське повернення. Багато з того вже виконано. Відбулися ювілейні вечори в Києві і в інших містах України. В Кіровграді відбулася конференція, на якій було прочитано 76 праць про Маланюка. На будинку колишнього земського реального училища, а тепер машинобудівельного технікуму, де колись навчався Маланюк, відкрили пам’ятну дошку. В Новоархангельську (Архангірськ), де народився поет, присвоєно ім’я його Торговецькій середній школі і відкрито пам’ятну дошку. На місці, де стояла хата Є. Маланюка поставлено пам’ятник. Це все відбувалося з великими урочистостями при великій кількості людей. Багато ще зробиться до кінця цього маланюківського року в Україні і поза нею, бо Міністерство загорянічних справ України доручили своїм посольствам та консулятам відзначити рік Маланюка, а особливо тим країнам, де проживав поет. І от поет вернувся в Україну, за якою тужив все своє життя. Він вірив у своє повернення і

вірив у особливе призначення його поезії в державному будівництві України. Він казав:

Але недаром, о, недаром
Я креслив літери цих літ:
Мій жар спахне колись ударом
І в дійсність обернеться міт.

Мій ярий крик, мій біль тужавий,
Випалюючи ржу і гріх,
Ввійде у складники держави,
Як криця й камінь слів моих. (*Поезії*, ст. 149)

Беручи участь в Міжнародній конференції в Кіровограді і в усіх урочистостях пов'язаних з 100-річчям народження поета на його батьківщині відчувалося, що Україна широкими обіймами прийняла свого геніяльного сина назад і що візія поета про державобудівничу роль його творчості здійснюється.

І. КОТЛЯРЕВСЬКИЙ — РЕФОРМАТОР УКРАЇНСЬКОГО ВІРШУВАННЯ (Ритміка й рима “Енеїди”)

Як це не дивно, за двісті років, які минули від часу першого видання *Енеїди*, не з'явилося жадної спеціальної праці, присвяченої ритміці та римі поеми І. Котляревського. Лише принагідно, між іншим, дослідники зачіпали проблеми, які за неточним, але поширеним висловом належать до “віршової техніки” першого українського поета нового часу. При цьому їхні зауваження часто не були слушні, бо відбивали особисті смаки авторів або їх упередження й не спиралися на об’єктивній аналізі матеріялу.

Так, М. Костомаров ще 1844 висловив думку про те, що “чужий малоросійській мові чотиристоповий ямб, в який він (Котляревський — В.К.) закував свою пародію, дуже заважав її легкості”.¹ Цю думку підтримав М. Максимович, який вважав, що школа “четиристопового ямбу, складеного Ломоносовим”, була неприйнятна “для віршування народно-українського”.² Пізніший розвиток української поезії, яку не можна собі уявити без ямбів Шевченка і Франка, Лесі Українки і Рильського, Ліни Костенко і Драча, довів помилковість цих присудів.

Протилежну оцінку ямбові Котляревського дав М. Зеров, для якого розмір *Енеїди* — “легкий та дзвінкий”.³ Він уважає, що ямб української поеми — це “пересаджений на український ґрунт російський вірш допушкінської, добатюшковської доби, хоч, правда, взятий не у видатних, як Державін або Капніст, але середніх, “пересічних” літературних діячів”. М. Зеров має тут на увазі, безперечно, не метричну схему ямбу, однакову в різних поетів, а її ритмічне наповнення. Його міркування потребує певних застережень щодо слова “пересаджений”. Оскільки віршова ритміка глибинно зумовлена специфікою мови народу, її фонічною, акцентуаційною, інтонаційною, синтаксичною своєрідністю, то навряд чи можливе “пересаджування” ритміки з однієї мови до іншої. Це відчув інший дослідник *Енеїди* — Д. Чижевський, який, повторивши за М. Зеровим, що Котляревський перейняв з російської літератури чоритистоповий ямб, підкреслив: “...та вживає його дуже вміло, де в чому виходячи поза межі російської традиції”.⁴

В. Ковалевський докоряє Котляревському за те, що “ритмічні засоби поеми майже цілком побудовані за російськими літературними зразками того часу, без достатнього врахування специфіки української мови, зокрема, українського наголосу”.⁵ Тут дослідник має на увазі низку слів, у яких автор *Енеїди* вживає наголоси, невластиві українській мові. Проте їх зовсім небагато, вони — краплина в

¹ Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях (Київ: Дніпро, 1969), стор. 189.

² Там же, стор. 195.

³ М. Зеров, *Нове українське письменство*. Історичний нарис, вип. 1 (Мюнхен 1960), стор. 71.

⁴ Д. Чижевський, *Історія української літератури* (Нью-Йорк 1956), стор. 343.

⁵ В. Ковалевський, *Ритмічні засоби українського літературного вірша* (Київ: Радянський письменник, 1960), стор. 122.

морі лексики поеми, і ставити їх на карб авторові, який писав в епоху, коли українська мова не мала усталених норм, було б некоректно. Усім відомо, що в тексті *Енеїди* можна знайти й певну кількість русизмів. Проте на цій підставі ніхто не звинувачує Котляревського в незнанні рідної мови.

Г. Сидоренко, вважаючи, що “в *Енеїді* I. Котляревського ямби... прозвучали органічно і невимушено”⁶, разом із тим обмежує значення запровадження Котляревським цього розміру в українську поезію: “Силабо-тонічна система була для нього не предметом освоєння, а фактом літературного розвитку, оскільки вже перед тим, впродовж XVIII ст. вона з успіхом пробивала собі дорогу в українській і російській літературах”. Але ж до Котляревського траплялися лише спорадичні звернення українських поетів до силабо-тоніки і, зокрема, до ямбу. Лише *Енеїда* стала справжнім поворотним пунктом в історії українського віршування.

Оскільки в різних віршознавчих працях існують суттєві відмінності між даними, що стосуються певних особливостей ритміки *Енеїди* (так, наприклад, відсоток тих самих ритмічних форм рядків оцінюється Н. Чаматою — за К. Тарановським⁷ — і О. Жовтісом⁸ відповідно як 4, 2 і 2, 9; як 21, 2 і 14, 4 і т. д.), виникає потреба дати докладний опис ритміки поеми Котляревського. Всеохопний підхід у застосуванні до ритміки більш плідний, ніж метод вибіркових підрахунків з наступною екстраполяцією їх на великі масиви рядків, бо в такому разі можна простежити лише дуже загальні закономірності, а тонкі нюанси використання різних ритмічних засобів зникають з поля зору дослідника. Вони стають помітні лише при суцільному обстеженні матеріялу. Повний опис ритміки *Енеїди* зроблено автором цих рядків у вересні 1995 – лютому 1996 рр. з метою розв’язання спірних питань, що стосуються генезису та функціонування чотиростопового ямбу Котляревського.

Попередні результати опису демонструють виняткове багатство ритміки строф *Енеїди*. Так, у I частині поеми нема двох строф з одинаковим ритмічним малюнком. Це стосується і II частини. Дальший розгляд покаже, чи поширюється згадана закономірність на всю поему. Якщо ж умовно відокремити від десятирядкової “одичної” строфи *Енеїди* перший катрен, то на всі 66 строф I частини поеми Котляревського знайдено лише 9 повторюваних катренів (загальна кількість повторів – 20). Порівнявши під цим кутом зору ритміку I частини *Енеїди* з ритмікою відомої “Оды на восшествие на престол императрицы Елизаветы” М. Ломоносова, побачимо, що лише на 24 строфи цього твору припадає 6 повторюваних катренів (загальна кількість повторів – 13). Таким чином, “коєфіцієнт одноманітності” зчинів строф у Ломоносова дорівнює понад 50 відсоткам, тоді як у Котляревського він становить лише 30. Таке ритмічне розмаїття *Енеїди* зумовлене зверненням її автора до народно-розмовних інтонацій, які зазвичали в його творі на повну силу.

Ще менше за ритміку досліджувано риму *Енеїди*. У найбільш капітальній праці про українську риму — книжці В. Ковалевського *Ритмічні засоби українського вірша, Рима не згадане навіть ім’я Котляревського*. Кілька рядків присвятив римі

⁶ Г. Сидоренко, *Віршування в українській літературі* (Київ: Радянський письменник, 1962), стор. 49.

⁷ Н. Чамата, *Ритміка Т. Г. Шевченка* (Київ: Наукова думка, 1974), стор. 97.

⁸ О. Жовтіс, “Шевченковской четырехстопный ямб”, *Брат наш, друг наш* (Алма-Ата 1964), стор. 123.

Енеїди Л. Стеценко в статті “Із спостережень над римою в ранній творчості Т. Шевченка”: “Рими “клекотіла – кипіла”, “казанах – страх”, “сиділи – горіли”, “заслужив – див”, “Написати – сказати”, міцніше зв'язували рядки вірша, об'єднані однією думкою й інтонацією, підкреслювали ритмічну закінченість віршового рядка і надавали поетичній мові необхідної милозвучності. Іншого розміщення й іншого характеру рим в *Енеїді* немає; як виняток зустрічаються в ній асонанси на разок “світ – звізд” або “проворні – підборний”.⁹

Це побіжне зауваження не зовсім точне, або асонансна рима є в Котляревського не винятком, а частиною системи, хоч вона й поступається кількісно так званій “граматичній” римі. Докладніше спинився на цих питаннях П. Хропко. На відміну від Л. Стеценка він уважає, що “поряд із звичайними римами поет нерідко виявляє виняткове художнє чуття у доборі віршових закінчень: чмелів — ізвелів, Трої — гіркої...”¹⁰ Проте всі ці міркування спираються на вибіркові спостереження, тоді як справжньої переконливості дослідження набуває, коли воно оперує максимумом фактів. З цією метою автор даного повідомлення склав повний словник 3,650 рим “Енеїди” і дав їх класифікацію.

Порівняно зі своїми попередниками Котляревський і тут виступає новатором. Якщо до нього в українській поезії повновладно панувала граматична дієслівна рима, то в *Енеїді* становище змінюється докорінно: у поемі їй належить менше половини закінчень рядків. Часто звертається поет до рим неточних, асонансів, виступаючи попередником Т. Шевченка, який згодом широко вживав самі такі рими.

Ритміка і рима Івана Котляревського знаменували собою той злам в історії української поезії, після якого повернення до силабіки стало неможливим. І хоч автор *Енеїди* не був теоретиком і не писав трактатів, його поетична практика не дозволяє сумніватися в тому, що він був реформатором українського віршування.

⁹ Збірник праць V наукової Шевченківської конференції (Київ 1957), стор. 32.

¹⁰ П. Хропко, Біля джерел української реалістичної поезії (Київ 1972), стор. 86.

Петро Б. Т. Біланюк

ГРЕКО-РИМСЬКИЙ СОБОР У НІКЕЇ ТА НИМФАЙОНІ 1234 р. Й ОСТАТОЧНА СХИЗМА МІЖ РИМСЬКОЮ І ВІЗАНТІЙСЬКОЮ ЦЕРКВАМИ

В час святкувань 400-ліття Берестейської Унії чомусь вся увага наукового та релігійного середовищ звернена на історію, культурно-політичне, релігійне і богословське значення самої ж таки унії, її дієвих осіб, її наслідки тощо.¹ Однаке, треба зосередити нашу увагу над важливим питанням, коли прийшло до схизми між Сходом і Заходом?² Чи це був один акт Патріярха Керуляря і Кардинала Гумберта де Сільва Кандіда, чи можна відкрити довгий і трагічний процес відчуження

¹ Серед православних українців погляди на Берестейську Унію формувались на підставі доступної їм літератури. Ось важніші твори: Митрополит Іларіон *Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія* (Вінніпег 1958); Архиєпископ Сильвестр (Проф. С. Гаєвський), *Берестейська Унія 1596 року. Церковно-історична монографія* (Вінніпег 1963); Митрополит Андрей, *Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душою* (Вінніпег 1984, теж по-англійському); Володимир Антонович, *Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.* (Вінніпег 1991). Автор помер 1908, а його праця з'явилася вперше 1871 та стала основою української православної історіографії про Берестейську Унію. Див. теж Митрополит Іларіон, *Берестейська Унія 1595-1596 року. Хронологічна канва* (Вінніпег 1993). З католицької перспективи з'явилось багато коротших статей у різних журналах, серед яких *Патріярхат* займає перше місце. Крім цього легко доступними є: Іван Хома, *Київська митрополія в Берестейськім періоді* (Рим 1979); Ігор Мончак, *Самоуправна Київська Церква* (Львів 1994); Борис Гудзяк і Олег Турій (ред.), *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління* (Львів 1995); Дмитро Блажейовський, *Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля*, Том I. *Внутрішня вартість медалі* (Львів 1995); Митрополит Йосиф Сліпій, *Історія Вселенської Церкви на Україні*, Том IV, Частина перша. *Від Флорентійської до Берестейської Унії (1439-1596)* (Рим 1996). Дуже важливими творами є: Julian Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 2 vols. (Wien 1878-1880); Oskar Halecki, "From Florence to Brest", *Sacrum Poloniae Millennium*, Vol. 5 (Rzym 1958), pp. 9-444.

² Поняття й історія схизм дуже складні та переходять постійні доповнення і зміни. Див.: T. Macdonald, "Schism", *The New Dictionary of Theology*. Joseph A. Komonchak, Mary Collins, Dermot A. Lane (eds.). (Wilmington, Delaware: Michael Glazier, 1987), pp. 934-936; J. L. Boojsama, "Schism", *ER* 13:98-107; T. C. O'Brien (ed.), "Schism", *Corpus Dictionary of Western Churches* (Washington-Cleveland: Corpus Publications, 1970), pp. 694-695; V. Conzemius, "Schismengeschichte", *SM* 4: col. 377-382; C. Dumont, "Schisma, Schismatiker", *SM* 4: col. 373-376; F. X. Murphy, "Schism, History of", *NCE* 12:1131-1132; F. X. Lawlor, "Schism", *NCE* 12:1130-1131; J. Brosch - A. Scheuermann, "Schisma", *LThK²* 9: co. 404-406; H. Barion, "Schisma", *RGG* 5:1418; J. Gründler, *Lexikon der christlichen Kirchen und Sekten*, 2 vols. (Wien 1961); S. L. Greenslade, *Schism in the Early Church* (New York 1953); F. Dvornik, *The Photian Schism: History and Legend* (Cambridge 1948, reprint 1970); Y. Congar, "Schisme", *Dictionnaire de théologie catholique*, vol. 14, Edits. A. Vacant, E. Mangenot, E. Amann (Paris 1943), col. 1286-1312.

латинської і візантійської Церков? Як побачимо, події в Царгороді у 1054 не мали аж такого великого значення для роз'єднання, як це наслідуює популярна історіографія.³ Формальна схизма заіснувала щойно 180 літ пізніше, тобто на загаданому в заголовку спільному соборі у 1234. Виникає питання: коли була втягнена у роз'єднання церков наша рідна русько-українська церква? Чи наша рідна церква зробила якийсь акт, що його можна б назвати формальною схизмою, тобто заява найвищого проводу нашої Церкви, що та чи інша церква відлучена від єдиної, святої, соборної чи католицької та апостольської церкви, що єдність з нею є офіційно зірвана? Це дуже важливе питання, бо ніхто за нашу церкву не може мати права зробити таке рішення, бо це було б запереченням її помісності і самоуправління.⁴

Процес, що довів до остаточної схизми між римською і візантійською церквами, почався ще в підапостольських часах і ранніхристиянських схизмах. За папи Віктора (189-198) прийшло до великого непорозуміння за дату пасхи і до викляття деяких східних єпископів; осудження ересі Арія Нікейським Собором у 323; христологічні контроверсії та ересі і схизма монофізитів і несторіян після Халкедонського Собору у 451; виникнення патріярхатів і постійний згіст папського примату, що кінчались зударами державної і церковної влади. Дальше, перенесення царської столиці зі Старого до Нового Риму, тобто Царгороду у 330; папоцезаризм папи Лева I і його наслідників; Акацієва схизма від 484-519; кілька століть контроверсії за встановлення *філіокве* до Нікейсько-Царгородського Символу Віри; непорозуміння і заколот за Патріярха Фотія і Собор у Царгороді у 869 і 870 рр.; постійне мовне, богословське, культурне і політичне роз'єднання між Сходом і Заходом.

Тепер дуже коротко приглянемось до подій 1054. Відновлення Римської Імперії за Карла Великого і Оттона Великого, втрата земель у північній і центральній Італії в користь новостворених папських держав та інші проблеми, викликали ворожу атмосферу між Сходом і Заходом та їх церквами.⁵ Богословські, культурні та літургічні розходження між латинською та візантійською церквами довели до потреби прямих переговорів. Переговори закінчилися буллею викляття з церкви Патріярха Керулярія, що її без жадного мандату написав Кардинал Гумбертус де Сільва Кандіда і поставив на головному престолі у соборі Святої Софії у Царгороді. До речі, папа Лев IX помер 19 квітня 1054, а булля була датована 16 липня того ж року, отже вона була неважна, бо кардинал зі смертю папи перестав бути його легатом. Синод скликаний Керулярієм, що викляв з церкви латинян, був теж

³ За джерелами подій 1054 див.: J. Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia* (Regensburg 1869). A. Demetrikopoulos, *Bibliotheca ecclesiastica*, Vol. 1 (Leipzig 1866); C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graece et latinae saeculo undecimo composita extant* (Leipzig-Marburg 1861, reprt. Frankfurt 1963); F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, 6 vols. (Vienna 1860-1890); J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus... Series latina* (Parisiis 1844-1864). Булля викляття Керулярія видрукувана в Vol. 143, col. 1002-1004. J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus... Series graeca et orientalis* (Parisiis 1857-1886). Vol. 120, col. 736-748, подає текст анатеми проти латинян.

⁴ Див.: Ігор Мончак, *Самоуправна Київська Церква* (Львів: Свічадо, 1994).

⁵ Ці історичні події подають енциклопедії та словники, як теж збірники документів під відповідними гаслами: *LThK*², *NCE*, *RGG*³, *PG*, *Mansi* etc.

неважний, бо репрезентував лише Царгородський Патріярхат, а не всю східну церкву. Мало того, Патріархи Олександрії і Єрусалиму не одобрили того викляття, а Патріарх Антioхійський Петро присягнув, що зробить все можливе, щоб прийшло до порозуміння між двома церквами. Також на заході Кардинала Гумберта дуже гостро критикували за його крайні погляди, як для прикладу св. Петро Дам'ян, кардинал і доктор теології. Отже у 1054 дійшло до великого зудару двох церков, але не до матеріальної чи формальної схизми.⁶

Врешті треба згадати найбільш трагічну подію, що довела до остаточного матеріального чи фізичного роз'єднання між римською і візантійською церквами, а

⁶ Про події довкруги 1054 існує багата література. Ось важніші твори: H.-G. Beck, "Die Ostkirche vom Anfang des 10. Jahrhunderts bis Kerullarios", *Handbuch der Kirchengeschichte*, hrsg. Hubert Jedin et al. (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1985), Vol. III/1, pp. 462-484; *Idem, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Göttingen: Vandenhoeck und Huprecht, 1980 = *Die Kirche in ihrer Geschichte*, Band 1, Lieferung D1), pp. D142-D147; J. Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, 2nd ed. (New York 1979); P. Sherrard, *Church, Papacy, and Schism: A Theological Inquiry* (London 1978); J. Decarreaux, *Normands, papes et moines en Italie méridionale et en Sicilie, XIe-XIIe siècles* (Paris 1974); E. Petrucci, "Rapporti di Leone IX con Constantinopoli", *Studi Medievali* 14(1973), pp. 733-831; A. Tuilier, "Le titre de patriarche oecuménique à l'époque de Michael Cérulaire et le schisme entre les églises", *Studia Patristica* 11 (Berlin 1972), pp. 247-258; P. Herde, "Das Papstum und die griechische Kirche in Südtalien vom 11. bis zum 13. Jahrhundert", *Deutsches Archiv für Geschichte (Erforschung) des Mittelalters* 26 (1970), pp. 1-46; K. Böhmer, "Das Schisma von 1054 im Lichte der byzantinischen und fränkisch-deutschen Reichspolitik", *Sapienter ordinare. Festschrift B. Kleineidam* (Leipzig 1969), pp. 317-336; J. Gauss, *Ost und West in der Kirchen - und Papstgeschichte des 11. Jahrhunderts* (Zürich 1967); V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Suditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert* (Wiesbaden 1967); F. Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy*, transl. E. A. Quain (New York 1966); *Idem, Byzanz und der römische Primat* (Stuttgart 1966); *Idem, Byzance et la primauté romaine* (Paris 1964); G. Every, *The Byzantine Patriarchate, 451-1204*. 2nd rev. ed. (London 1962); D. M. Nicol, "Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century", *The Journal of Ecclesiastical History* 13(1962), pp. 1-20; S. Runciman, *The Eastern Schism* (Oxford 1955, repr. 1963); A. Michel, "Schisma und Kaiserhof im Jahre 1054", *Beauduin*, I, 351-440; Y. M.-J. Congar, "Neuf cent ans après", *Beauduin* I, 3-33; P. L'Huillier, "Le schisme de 1054", *Messager de l'exarchat du patriarche russe en Europe occidentale* 5(1954), pp. 144-164; V. Grumel, "Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054", *Revue des études byzantines* 10(1952), pp. 5-24; P. Andrieu-Guitrancourt, *Histoire de l'empire normand et de sa civilisation* (Paris 1952); Y. Laurent, "Le titre de patriarche oecuménique et Michel Cérulaire", *Miscellanea G. Mercati*, Vol. 3 (Vatican 1946), pp. 373-396; A. Michel, "Die Rechtsgültigkeit des römischen Bannes gegen Kerullarios", *Byzantinische Zeitschrift* 42(1942), pp. 193-205; E. Herman, "I legati inviati da Leone IX nel 1054 a Costantino poli erano autorizzati a scomunicare il patriarca Michele Cerulario", *Orientalia Christiana Periodica* 8(1942), pp. 209-218; M. Jugie, *Le schisme byzantin* (Paris 1941); A. Michel, "Die Fälschung der römischen Bulle durch Michael Kerullarios", *Byzantinisch-Neugriechisches Jahrbuch* 9(1932-33), pp. 293-319; E. Amann, "Michel Cérulaire", *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris 1929), Vol. 10, col. 1683-1684; S. H. Scott, *The Eastern Churches and the Papacy* (London 1928); L. Gay, *Les papes du XIe siècle et la chrétienté* (Paris 1926); M. Jugie, *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab ecclesia catholica dissidentium* (Paris 1926), Vol. I, pp. 47-391; A. Michel, *Humbert und Kerullarios* (Paderborn 1925-1930), 2 vols.; J. Bousquet, *L'unite de l'Église et le schisme grec* (Paris 1913); L. Brehier, *Le schisme orientale du XIe siècle et la chrétienté* (Paris 1899, 2nd ed. 1926). На особливу увагу заслуговує B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle* (Paris 1924).

саме четвертий хрестоносний похід і захоплення та знищення Царгороду.⁷ Ось як Нікетас Хоніяtes, історик і очевидець, описує цю подію у своєму Літописі:

Латиняни грабили всі царські гроби і наповняли свої кишени золотими прикрасами, перлами і дорогоцінними каменями. Ці люди зі заходу не щадили ні живих, ні мертвих. Починаючи від Бога і його слуг вони поводились зі всіма безбожно і без різниці... Вони допали ікони і кидали мощі мучеників у болото. Вони кидали Тіло і Кров Христу на землю. Вони розбили посвячений престіл Святої Софії на куски і роздавали їх воякам. На троні Патріярха сиділа проститутка, що співала огидні пісні. Монахинь знасилювано по їх монастирях. Ці розбишки вдирались до палат і до хат убогих і розбивали все на куски. Ці звірства продовжувались через три дні, аж доки це світле місто не стало купою руїн. Навіть сарацени були б виказали більше співчуття.⁸

На руїнах Царгороду і гробах численних жертв хрестоносці встановили латинську імперію під назвою Романія. Її першим імператором став Граф Балдвін з Фландерс. Мало цього, хрестоносці встановили латинський царгородський патріярхат з власною ієрархією. Провід залишків Візантійської Імперії опинився в Нікеї. Туди теж перейшов Вселенський Патріярх зі своїм синодом. Матеріальна схизма між римською і візантійською церквами була завершена.⁹ Формальна схизма

⁷ Про четвертий хрестоносний похід див.: Joinville and Villehardouin, *Chronicles of the Crusades*, transl. with and introduction by M. R. B. Shaw (Baltimore: Penguin, 1963), D. E. Queller, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople, 1201-1204* (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1977); K. Bihlmeyer-H. Tüchle, *Church History*, Volume Two. *The Middle Ages*, transl. V. E. Mills and F. J. Muller (Westminster, Maryland: The Newman Press, 1969), pp. 276-280; 185-205; S. Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge 1951-1953, repr. London 1994), 3 vols.; H. E. Mayer, *Zur Geschichte der Kreuzzüge* (Hannover 1960); A. Froolou, *Recherches sur la deviation de la IVe croisade vers Constantinople* (Paris 1955); R. Grousset, *Histoire des croisades* (Paris 1934-1936), 3 vols.; L. Brehier, *L'église et l'orient au moyen âge. Les croisades* (Paris 1907); J. Gay, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin de 867 à 1071* (Paris 1904). Ф. И. Успенский, *История Хрестовых походов* (Санкт-Петербург 1901); H. E. Mayor, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge* (Hannover 1960) and A. S. Atiya, *Crusade: Historiography and Bibliography* (Bloomington, Ind. 1962); Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople* (Toronto: Medieval Academy Reprints for Teaching 36, 1996).

⁸ Mirror. Aid to the Church in Need, No. 6, Sept. 1994, p. 1; Harry J. Magoulias (transl.), *City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates* (Detroit, Mich. 1984); R. Bäumer, "Niketas Choniates", *LThK²*, 7:972-973; Beck 664-665; *RGG³* 4:1483-4, M. C. Hilferty, "Nicetas Choniates", *NCE* 10:439. Його твори грецькою мовою видані в *PG* 139:320-1057; *PG* 140:9-281, 1221-1245; *Corpus scriptorum historiae byzantinae* (Bonn 1828-1897 = *Bonner corpus*), 5 vols.; J.A. van Dieten (edit.), *Niketas Choniates, Historia* (Berlin 1975); *Idem, Nicetae Choniatae orationes et epistolae* (Berlin 1972). Никету неправильно названо "Акомінатос", див.: Ф. Успенский, "О рукописях Никиты Акомината в парижской національной бібліотеке", *Журнал министерства народного просвіщення* 194(1877), стор. 76.

⁹ Політичний і церковно-політичний огляд періоду подають: D. Stiernon, "I rapporti ecclesiastici tra Roma e Bisanzio: Il patriarca di Costantinopoli Giovanni X Kamateros e il primato romano", *Problemi di storia della chiesa* (Milano 1976), pp. 90-132; A. Papadakis - A. M. Talbot, "John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence", *Byzantinoslavica* 30(1972), pp. 26-41; L. Santifaller, *Beiträge zur Geschichte des lateinischen*

прийшла тридцять літ пізніше на греко-римському соборі у Нікеї та Нимфайоні, де була літня резиденція візантійських царів. Організатор четвертого хрестоносного походу Папа Іннокентій III (1198-1216) був страшенно обурений, але не міг нічого зробити проти доконаних фактів. Латинська Візантійська Романія проіснувала до 1261, коли то цар Михаїл VIII Палеолог вдалою оfenзивою прогнав хрестоносців з Царгороду й околиці.

Яке було становище до знищення Царгороду в 1204 у Київській Церкві і Русі? Перший Новгородський Літопис під 1204 подає довгий опис тої події.¹⁰ Без сумніву цей опис опертий на грецькому джерелі або джерелах. Греки на митрополичому престолі в Києві відчували глибоко цю поразку і бажали насвітлити її нашим предкам русичам. Це мабуть не завжди вдавалось, бо єпископ полоцький відвідав Царгород мабуть у 1218, привіз звідтіля до Володимира багато мощів. Однака звіт про цю поїздку в Лаврентіївському Літописі не згадує про те, що Царгород був у руках хрестоносців і латинян.¹¹

Греко-римський собор у Нікеї та Нимфайоні у 1234 має дуже цікаву і бурхливу історію. Подаю лише коротко найважливіші дані. Іван III Дукас (1222-54) був мабуть найбільшим візантійським царем.¹² Дуже побожна людина, прекрасний політик, великий стратег, дуже здібний управитель та економіст. Візантійська церква

Patriarchats von Konstantinopel und den vatikanischen Urkunden (Weimar 1938 = Historisch-diplomatische Forschungen 3); W. Miller, *The Latin Orient* (London 1920); *Idem, The Latins in the Levant. A History of the Frankish Greece (1204-1560)*. (London 1908, герг. 1964).

¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. А. Н. Насонов (видав.). (Москва 1950), стор. 46-49, 240-246. Див.: *A History of the Church in Ukraine. Volume I. To the End of the Thirteenth Century* by Sophia Senyk (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1993 = *Orientalia Christiana Analecta*) 243, pp. 303-326.

¹¹ Полное собрание русских летописей. С. Петербург 1846, т. I, стор. 441-442 (під роком 1218).

¹² Також Батацес. Джерела: J. A. van Dieten (ed.), *Niketas Choniates*, Historia (Berlin 1975); *Idem, Nicetae Choniatae orationes et epistolae* (Berlin 1972); A. Tautu, *Acta Honorii III et Gregorii IX* (Vatican 1950); F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A, Regesten* (München 1924-1932) 3:1709-1822, A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, 1-3 (München 1922-1923); new edition A. Heisenberg, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte* (London 1973); A. Heisenberg (ed.), *Gregorii Acropolitae Opera I* (1903); K. Sathas (ed.), *Theodoros Skutariotes, Synopsis. Mesoionike Bibliothéke VII* (Venetiis 1894); L. Schoepen (ed.), *Nicephori Gregorae Byzantina historia I* (Bonn 1829). Література: Beck 672-674, 817; G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, 3 vols. (Verona 1973-1978); J. Gill, "The Second Encounter With the West: A. D. 1204-1453", *Byzantium. An Introduction* (Oxford 1971), pp. 111-134; G. Fedalto, "Il patriarcato latino di Costantinopoli (1204-1261)", *Studia Patavina* 18(1971), pp. 390-464; G. T. Dennis, "John III Ducas Vatatzes, Byzantine Emperor", *NCE* 7:1022; O. Volk, "Johannes III Dukas Batatzes", *LThK²* 5:1045-1046; L. Stiermon, "Les origines du despotat d'Epire", *Revue des Études Byzantines* 16(1958), pp. 90-126; D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros* (Oxford 1957), pp. 92-124; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, transl. J. Hussey (Oxford 1956), 386-395; American edition P. Charanis (ed.), (New Brunswick, N.J. 1957); G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München 1952² = *Byzantinisches Handbuch*, Teil I, Bd. II), pp. 346-354; K. Amantos, "He Oikogéneia Batátzi", *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon* 21(1951), pp. 174-178; J. Lognon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* Paris 1949); M. Andreeva, "A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Théodore II Lascaris", *Annales de l'Institute Kondakov*

канонізувала його і він знаний є як св. Іван Милостивий. По смерті його першої дружини Ірини він одружився з Констанцією (Анною), дочкою німецького імператора Фридриха II, що постійно сварився з папами римськими. Цар Іван постійно працював для зближення і замирення церков не лише з політичних, але також з релігійних мотивів.

Другим з черг був патріярх Германос II (1222-40), свідок упадку Царгороду в 1204 р.¹³ На сході його неправильно представляють як ворога унії церков,¹⁴ але уважна аналіза його творів вказує, що він бажав правдивого об'єднання церков як рівноправних сестер, а не визнання абсолютної папської влади і вищості латинського обряду, віри і культури. Його погляди були дуже близькі до сучасного вчення Другого Ватиканського Собору про східні церкви і їх гідність. Такий модель унії виразно представлений у його листі до папи Григорія IX з 1232, написаному з власної ініціативи, як в Нікею прибули 5 францішканів, що вертались в Царгород з турецької неволі.¹⁵ В тому листі патріярх називав Григорія IX "найсвятішим папою,

10(1938), pp. 133ff; V. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum* 11(1936), pp. 3-37; E. Gardner, *The Lascarids of Nicaea* (London 1912); E. Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, 2 vols. (Homburg 1905); A. Meliarakes, *Historia tou basileiou tes Nikaias kai tou despotatou tes Hpeitrou* (Athenai 1898). Про канонізацію і житіє Івана III див.: F. Halkin (ed.), *Biblioteca hagiographica graeca* (Brussels 1957), Vol. I, pp. 34-35; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 2nd. ed. (Berlin 1958), p. 282; K. Amantos, "Ho bios Joannou Batatze tou Elémonos", *Prosforà eis S. P. Kyriakiden, Helleniká Parartema* 4 (Thessalonike 1953), pp. 29-34; G. Moravcsik, "Der Verfasser der mittelgriechischen Legende von Johannes dem Barmherzigen", *Byzantinische Zeitschrift* 27(1927), pp. 36-39; K. Praechter, "Zurn Enkomion auf Kaiser Johannes Batatzes dem Barmherzigen", *Byzantinische Zeitschrift* 16(1907), pp. 143-148; N. Festa, "À propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordieux", *Vizantiiskii Vremennik* 13(1906), pp. 1-35; A. Heisenberg, "Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende", *Byzantinische Zeitschrift* 14(1905), pp. 166-167.

¹³ Германос II. Лист до Григорія IX: *Mansi* 23:47; Лист до кардиналів: *Mansi* 23:48; Лист до латинського патріярха Царгороду: A. Demetrikopoulos (ed.), *Orthodoxos Hellas* (Leipzig 1872), pp. 40-41; "Synodica definitio verae fidei de processione Spiritus Sancti Germani Patriarchae Constantinopolitani", *Golubovich* 466-470; Ісповіда віри: *Mansi* 23:307-319; Дріжджі: A. Dondaine, "Contra Graecos", *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21(1951), pp. 429-430 (Fragment); Лист до кипріотів, *PG* 140:601-622; Лист до населення Царгороду: S. N. Lagopates, *Germanos ho B' patriarches Konstantinoupóleos-Nikaias* (Tripolis 1913), pp. 350-353; Лист до вірменів: *Ibidem*, pp. 354-357; Проти богомілів: G. Ficker, *Die Phundagiagiten* (Leipzig 1908), pp. 115-125; Канонічні твори: *PG* 119:797-807; Проповіді і промови Германа II знаходяться у *PG* 49:305-314 (поміж творами св. Івана Золотоустого); *PG* 98:221-384; *PG* 140:593-789. Важливі джерела зібрали J. A. Fabricius and C. C. Harles, *Bibliotheca Graeca*, 12 vols., 4th ed. (Hamburg 1790-1809), Vol. 9, p. 162; V. Laurent, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, Fasc. IV(1208-1309)*, (Paris 1971); see also *Golubovich* 418-470; *Roncaglia* (passim); Beck 58,667-668; H.-G. Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Göttingen 1980 = *Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch*, B. Moeller (ed.), Band 1, Lieferung D1), pp. D2, D183-D192; P. Joannou, "Germanus II, Patriarch of Constantinople", *NCE* 6:428-429; K. Baus, "Germanus II", *LThK²* 4:754-755; E. Kurz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *Byzantinische Zeitschrift* 16(1407), pp. 120-142.

¹⁴ Про Германа II як ворога об'єднання церков: Beck 58, 667-668; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453* (Madison, Wisconsin, Univ. of Wisconsin Press, 1952, 2nd ed. 1976), pp. 540-546; Митрополит Іларіон, *Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. Історично-канонічна монографія* (Вінниця 1952), стор. 252-255.

турецької невоші.¹⁵ В тому листі патріярх називає Григорія IX “найсвятішим папою, що має примат через найвище поставлений трон.” В іншому місці називає його “найсвятішим папою і наслідником св. Петра.” Христос є основою єдності “апостольської і католицької церкви християн.” Роз'єднання християн є скандалом подібним до ворожнечі між Каїном і Авелем і між Есавом і Яковим. Християни пожирають своїх близких як пажерливі риби. Цілий світ уболіває над розходженнями у догмах, нехтуванням канонів, опрокиненням давніх традицій і над перепонами збудованими братами, що були колись об'єднані. Дальше він вичислює надужиття того часу проти греків і пригадує папі про його обов'язок працювати для об'єднання церков. Лист починається і кінчається молитвою за єдність.¹⁶

В тому ж іронічному дусі патріярх Германос II написав листа до кардиналів, пригадуючи їм про колишню любов між церкрами.¹⁷ Сьогодні, якщо греки помиляються, нехай латиняни поможуть їм, а якщо латиняни помиляються, нехай греки поможуть їм. Колись апостол Павло напоминає св. Петра. Сьогодні греки не стоять самі, бо багато інших народів погоджуються з ними у вірі, а саме “Етіопи, Сирійці, Іберійці, Лази, Аляни, Готи, Хазари, Асирийці, Руси і Болгари.” Лист кінчається молитвою, щоб Церква Греків разом з її старшою сестрою, старшим Римом, могла прославляти Христа, царя миру, єдністю віри у відновленому православію, як за старих часів.

Папа Григорій IX відповів листом датованим 26 червня 1232, в якому викладає абсолютну й монархічну еклезіологію, побудовану на неправильно пояснених цитатах св. Письма св. Петра і Павла, про його папську виключну владу і право рішати всі справи віри.¹⁸ Він жеж намісник Христовий, голова Церкви. Грецька церква стала декадентною, затратила свою гідність і свободу підчиненням світській владі. Вона відділилась від вселенської церкви. Вона понизила священичу гідність. Греки і всі автокефальні народи сходу мусять визнати своїх гріхів як блудні сини і повернути до голови церкви, що від неї себе відділили.

Помимо цього образливого й недипломатичного листа Григорій IX звернувся до генеральних настоятелів Францішканів і Домініканів підготовити відповідних кандидатів на папських легатів до візантійського царя і царгородського

¹⁵ Тих п'ять неназваних францішканів супроводжав теж неназваний посол Германа II, що привіз листи до папи і кардиналів та негайно повернувся до Нікеї з відповідю папи. Див.: L. Wadding, *Annales Ordinis Minorum* (Quaracchi 1931, 3 ed.), Vol. II, No. 34 and 36; H. Golubovich (ed.), *Bibliotheca bio- bibliographica della Terra Santa* (Quaracchi 1906-1927), Vol. I, pp. 161-162, Vol. II, pp. 510-512; M. Da Civezza, *Storia Universale delle Missioni Francescane* (Roma 1857), Vol. I, p. 204; Hefele V, p. 1043; M. Bihl, “Die Franziskaner-Missionen im Morgenlande im 13. Jahrhundert”, *Der Katholik* 35(1907), pp. 365-376; Roncaglia 29-31 (rich bibliography).

¹⁶ Текст у Mansi 23:47-56; A. L. Tautu (ed.), *Acta Honorii III et Gregorii IX* (Roma 1950), No. 179a. and 179b; Roncaglia 31-39 (Історія передачі тексту, видання, дискусія змісту документу); Gill 64-65.

¹⁷ Латинський переклад тексту: Wadding, *Annales Ordinis Minorum*, 3rd ed. (Quaracchi 1931 seq.), Vol. II, pp. 339-342, No. 36; A. L. Tautu, *op. cit.*, *ibidem*; Roncaglia 40.

¹⁸ Текст у Mansi 23:55-59; Tautu, *op. cit.*, No. 179. Cf. Gill 65; Hefele-Leclercq 1566-1567; D. Notara, *Tómos agápes katà Latínōn* (Jassy 1698), pp. 367-379 (Коментар на лист Григорія IX до Германа II).

патріярха.¹⁹ По упливі та підготовці одного року ними стали два домініканці, Гуго²⁰ незнаного походження (мабуть француз) і Петрус де Сезана, француз.²¹ Обидва магістри Богословія свого чину. Дальше, два францішкани та англійці Гаймо оф Фаверсгам²² і Родульфус де Реміз,²³ обидва магістри Богословія свого чину.

Ці легати одержали папську вірчу грамоту *Cum iuxta testemoniom ium* від 18 травня 1233, заадресовану до патріярха Германоса.²⁴ У грамоту папа теж вставив навчання про два мечі, світський і духовний, їх ужиток, як теж науку про квашений і неквашений хліб, обороняючи, річ ясна, латинську практику неквашеного хліба.

У січні 1234 легати прибули до Нікей²⁵ де цар і патріярх прийняли їх з великими почестями, дали їм чудові приміщення, обслугу і каплицю для Богослужб.²⁶ Офіційна авдіенція у патріярха відбулась 16 січня з усними привітами і

¹⁹ Про папських апокризіярів див.: *Hefele-Leclercq* 1567; *Golubovich* 419; *Roncaglia* 43-45. Політичне розположення сил розглядає: *Norden* 348-358; O. M. Nicol, *The Despotate of Epiros* (Oxford 1957). Див. теж література в замітках 9 і 12.

²⁰ Hugo O. P. *Monumenta Ordinis Praedicatorum* (Lovanii 1896), t. I, p. 218; G. Golubovich, *Bibliotheca Bio- Bibliographica della Terra Santa* (Quaracchi 1906-1927), Vol. II, p. 302; *Roncaglia* 43; A. Walz, *Compendium Historiae Ordinis Praedicatorum*, 2nd. ed. (Romae 1948), p. 164. Крім імені немає інших відомостей про цього домініканіна.

²¹ Petrus de Sezana (Sézanne) O. P.: *Roncaglia* 43; G. de Fracheto, O. P., *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum nec non Chronica Ordinis ab an. 1254 ad an. 1254* (Romae 1896), p. 218. B. Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts* (Halberschwerdt 1924).

²² Haymo de Faversham O. F. M.: A. G. Little, *Franciscan Papers, Lists and Documents* (Manchester 1943), p. 27; P. Feret, *La Faculté de Théologie de Paris* (Paris 1894), t. I, pp. 309 seq.; A. Zawart, *History of Franciscan Preaching* (Washington 1927), pp. 267, 276 seq.; Hilarin Felder, *Geschichte der wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden bis um die Mitte des 13. Jahrhunderts* (Freiburg im Br. 1904), pp. 174 seq., 237, 308, 427 seq., 434 seq.; A. G. Little, *The Grey Friars in Oxford* (Oxford 1892), p. 14; A. G. Little (ed.), *Tractatus fr. Thomae vulgo dicti de ECCLESTON de Adventu Fratrum Minorum in Angliam* (Paris 1909), pp. 34-36; F. Cuthbert, *The Friars and How They Came to England* (London 1903), p. 120.

²³ Rodulphus de Remis (Remensis, тобто уроджений в Раймс): A. Teetaert in *Dictionnaire de Théologie Catholique* (Paris 1937), Vol. 13, col. 1658 seq.; T. De Eccleston, “De Adventu Fratrum Minorum in Angliam”, *Analecta Franciscana*, 1 (Quaracchi 1883), pp. 229-246; A. G. Little, *Franciscan Papers, Lists and Documents* (Manchester 1943), p. 189; *Idem*, *The Grey Friars in Oxford* (Oxford 1892), p. 177; H. Sbaralea, *Bullarium Franciscanum* (Romae 1759), t. I, p. 500; C. Eubel, *Bullarii Franciscani Epitome* (Quaracchi 1908), Nr. 491; *Roncaglia* 45; *Golubovich* 419-420.

²⁴ *Cum iuxta testimonium* Григорія IX був оприлюднений у: *Regestum Gregorii IX*, lib. 7. epist. 111 in the Vatican Archive; Labbei-Coleti, *Sacrosancta Concilia ad regiam editionem exacta* (Venetiis 1730), t. XIII, col. 130-132; K. Sahas, *Bibliotheca graeca medii aevi* (Venetiis 1873), t. II, pp. 46-49; M. Paris, “Historia Anglorum”, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, H. R. Luard (ed.), vol. LVII (London 1874), A. D. 1237; Mansi 23:59-62; L. Wadding, *Annales Minorum*, 3rd ed. (Quaracchi 1931), Vol. II, No. 8 (під роком 1233), pp. 361-367 (латинський і грецький); A. L. Tautu (ed.), *Acta Honorii III et Gregorii IX* (Roma 1950), No. 193.

²⁵ Тут починається звіт папських післанців, що був оприлюднений кілька разів: Labbei-Coleti, *Sacrosancta Concilia ad regiam editionem exacta* (Venetiis 1730), t. XIII, col. 1287-1306 (текст з численними помилками); J. Quetif-Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum* etc. (Parisiis 1719), t. I, pp. 911-917; Mansi 23:279-319; *Golubovich* 418-470 (найкращий критичний текст).

²⁶ Cf. *Golubovich* 428; *Mansi* 23:279; *Hefele-Leclercq* 1568-1569; *Roncaglia* 52-53; *Gill* 65.

переданням папської грамоти, що її патріярх поцілував і сказав “Петрос Павлос.”²⁷ Починаючи з 17 січня, патріярх з початком і легати відбули сім конференцій, з того 6 про *філіокве*, хоча легати настоювали, щоб спершу обговорити підчинення грецької церкви папі і римській церкві.²⁸ В дискусії про *філіокве* греки боронили принцип, що невільно нічого додавати до нікейської ісповіді віри. Легати вказали, що Другий Вселенський Собор додав багато до тої ж ісповіді, а тому латинська церква теж має право зробити певні поширення і додатки. Дальші дискусії велись на найвищому богословському рівні, під час яких заблистіли грецькі богослови Карукас²⁹ і Блеммидес.³⁰ Нам годі передати тут перебіг тих дискусій. Не знайшовши спільноти мови у питанні про походження Бога Святого Духа,³¹ легати попросили, щоб перейти до теми про Євхаристію. І тут сталося щось дуже цікаве, бо патріярх заявив, що з огляду на важливість справи він має намір скликати собор і запросити до участі патріярхів Олександрії, Антіохії і Єрусалиму. Він теж сильно настоював, щоб легати взяли участь у наміченому соборі. Легати відповіли, що не мають на це мандату, але просили, щоб греки висловились про мир, єдність і реформу церкви, і щоб висліди переслали їм у Царгород, де вони чекатимуть до половини березня.³²

У п'ятницю 27 січня легати пішли попрощатися з царем і застали там патріярха. Розмова знову зосередилася над єдністю церков. Легати вимагали від греків тої віри, що має римська церква і послуху для її проводу. Дальше запевнили

²⁷ Cf. Golubovich 428; Mansi 23:279-280; Roncaglia 53-55; Gill 65.

²⁸ Перша авдіенція папських легатів і початкові переговори з царем Іваном III відбулись 17 січня 1234. Виринуло питання про статус і мандат легатів, як теж про список справ до обговорення. Golubovich 429-430; Mansi 23:281, Roncaglia 53-55; Gill 66.

²⁹ “Quaedam philosophus” згідно з Никифором Блеммидом був Димитрій Каракес (також Каракес): A. Heisenberg (ed.), *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina* (Leipzig 1896). Зміст його промови у: Golubovich 428-437; Mansi 23:284-286; Roncaglia 55-62.

³⁰ Без сумніву Никифор Блеммидес був найбільшим грецьким богословом XIII ст. Його богословські твори: PG 142:533-609; Його логіка: PG 142:720-724; Його фізика: PG 142:725-1320. Його твори про Святого Духа: H. Laemmer (ed.), *Scriptorum Graeciae orthodoxae bibliotheca selecta* (Friburgi Brisg. 1864). Vol. I, pp. 96-186. Cf. G. Mercati, “Blemmidea”, *Opere minori* (Città del Vaticano 1937), Vol. III, pp. 438-440 (= *Studi e Testi* 78). Грецьке становище в Нікеї, що його випрацював Никифор: P. Canart, “Nicephore Blemmyde et le mémoire adressé aux envoyés de Grégoire IX (Nicée, 1234)”, *Orientalia Christiana Periodica* 24(1958), pp. 310-325 (подає критичний грецький текст). N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium* (London and Cambridge, Mass. 1996), 2nd ed.; pp. 221-222; W. Lackner, “Zum Lehrbuch der Physik des Nikephoros Blemmydes”, *Byzantinische Forschungen* 4(1972), pp. 157-169; Beck 671-673; N. Tsouyopoulos, “Das Ätherproblem und die Physikabhandlung des Nikephoros Blemmydes”, *Rechenpennige. Festschrift K. Vogel* (1968), pp. 69-89; I. Dalmais, “Nicephorus Blemmydes”, NCE 10:439; G. Misch, *Geschichte der Autobiographie* (Frankfurt 1962), Vol. III, 2, pp. 831-875 (особливо 839-842); H.-G. Beck, “Nikephoros Blemmydes”, LThK² 7:970; V. Grumel, “Nicephore Blemmyde”, *Dictionnaire de Théologie Catholique* (Paria 1931), Vol. XI, col. 441-445; H. I. Bell, “The Commentary on the Psalms”, *Byzantinische Zeitschrift* 30(1929-30), pp. 295-300; Б. І. Барвінок, *Никифор Блеммид и его сочинения* (Киев 1911). Присутність та вплив Никифора можна відчути всюди під час собору в Нікеї та Німфайоні, хоча його рідко згадують. Його промову до легатів папи можна знайти у Golubovich 430-437; Mansi 23:281-286; Roncaglia 63-64; Gill 66-67. На жаль грецький текст його знаменної промови не зберігся.

³¹ Golubovich 442-444; Mansi 23:290-291; Roncaglia 58-64.

³² Golubovich 444; Mansi 23:291-292; Roncaglia 64-65.

царя, що папа тоді привернув би патріярхові всі його права.³³ З цього видно, що греки підходили до всіх справ з певною зрілістю і стриманістю. Знову ж латиняни змішували синівський і духовний послух з канонічним підчиненням церковним властям.³⁴ Крім цього, папа Григорій IX і його легати були переконані, що вони вже мають повноту правди, досконалу єдність, а теж одинокий авторитет для спасіння усіх людей і цілого світу.

В половині березня патріярх післав легатам у Царгород дуже сильного листа, щоб вони прибули до імперіяльної резиденції в Лескарі на собор. Легати запротестували, але негайно прийшов другий лист від патріярха і від царя Івана III. Крім цього, патріярх написав два листи – один до Венедикта, францішканського настоятеля Романії, як теж до францішканського достойника Якова з Россано, що тоді перебував у Царгороді. Латинський імператор Романії Іван де Брієн, а теж латинська ієрархія з крилосом Святої Софії сильно настоювали, щоб легати пішли на собор, а теж, щоб осягнути від Івана III перемиря на один рік.³⁵ Легати виїхали з Царгороду 26 березня і прибули до Лескарі 2 квітня. Цар перебував тоді у Нимфайоні і запросив їх туди, де вони й прибули 12 квітня. На другий день прибув туди патріярх, але без ієрархів і почоту. Легати були обурені, але на прохання царя погодились відложить собор на час після Великодня.³⁶ У світливий понеділок 24 квітня відбулась перша сесія собору, на якій сварились над програмою собору: греки хотіли починати з *filioque*, а латиняни з евхаристійного хліба.³⁷ Греки уступились і 26 квітня почалась друга сесія о першій годині.³⁸ Архиєпископ Самастрії у Пафлягонії зацитував другий лист папи Григорія IX зі згадкою про свв. Петра і Павла і спитався, чи це вказує на дві різні, але законні традиції. Легати не хотіли дати відповіді. Біля шостої години латинські легати вже були розстроєні й почали відверту атаку проти греків, мовляв, вони не хочуть відверто ісповідати свою віру, щоб не виявити своїх поблуджень, що вони не визнають Евхаристію в неквашеному хлібі, що їх писання повні ересей, що вони обмивають вівтарі після відправ латинян, що вони змушують латинян до апостазії і відкинення Тайн латинської церкви, що викинули папу з диптихів, а тому вважають його виклятим і еретиком, та що щорічно його виклинають.³⁹

Патріярший картофілякс (приблизно канцлер) заперечив виклинання папи і висловив прощення за варварську поведінку латинян під час захоплення Царгороду

³³ Golubovich 444-445; Mansi 23:292; Roncaglia 65-67. Політичну роль царя Івана III описує B. Sinogowitz, *Die abendländische Politik der griechischen Staatenwelt zur Zeit des lateinischen Kaiserreiches (1204-1261)* (München 1944).

³⁴ M. Esther Harding, *Psychic Energy: Its Source and Its Transformation* (Princeton, N. Princeton University Press, 1963), especially chapter eight: "The Ego and the Power Problem: Self-Respect and the Will to Dominate", pp. 196-237.

³⁵ Golubovich 445-446; Mansi 23:292-293; Roncaglia 68-69.

³⁶ Golubovich 446-448; Mansi 23:293-294; Roncaglia 69-71.

³⁷ Golubovich 448-450; Mansi 23:294-295; Roncaglia 71-73. Тут звіт згадує "...quidam philosophorum suorum habitu Calogerus et dixit:..." Сьогодні годі зідентифікувати цю особу. Напевно це не був Никифор Блеммидес. Однаке цей неназваний муж, так як і Деметріос Каракес, мусів бути знаним науковцем, бо носив титул "го гипатос тон філософон."

³⁸ Golubovich 450; Mansi 23:295-296; Roncaglia 74-75. Був це Миколай, Архиєпископ Амастриди у Пафлягонії, див.: M. Lequien, *Oriens Christianus* (Paris 1740), Vol. I, col. 564.

³⁹ Golubovich 451; Mansi 23:296.

1204. Увечорі легати скаржились перед царем за недодержані обіцянки.⁴⁰ Цар повідомив їх, що його післанці готові з кораблями і дарунками відплисти до папи, щоб виявити добру волю греків. Легати переконали його, що немає виглядів на мир і єдинство, а тому післанців до папи заживо посылати. Була це катастрофальна помилка, бо так пропала нагода на дальший діялог і можливе замирення.

У п'ятницю 28 квітня в царській палаті почалась третя сесія собору. Архиєпископ Амастриди дав легатам остаточну від'ємну відповідь відносно Євхаристії з неквашеного хліба.⁴¹ Легати запитали патріярха і кожного ієрарха зосібна про їх погляд. Всі були однозідні у від'ємній відповіді. Легати зажадали це все на письмі. Тоді патріярх сказав: “А ви напишіть нам, що Святий Дух походить від Сина і той, хто не вірює в це, є на шляху до загибелі.” Обмін листами утверджив усіх в неуступчимості.⁴²

В суботу 29 квітня 1234 відбулась четверта сесія собору. Згідно з домовленням відчитано два документи: грецький про неможливість важко відправляти Євхаристію з неквашеним хлібом,⁴³ а потім латинський про походження Святого Духа від Отця і від Сина, а ті, що в це не вірять, є на шляху до загибелі.⁴⁴ Латинський оратор ще вернувся до питання про Євхаристійний хліб.⁴⁵ Він заявив, що Римська Церква уважає за еретиків тих, що вірять згідно з відчитаним грецьким документом, а він цю ересь приписує або незнанню, або заскорузlostі, бо у великий четвер під час Тайної Вечері Христос уживав неквашений хліб. Так закінчилася четверта сесія.

Легати чекали до середи 3 травня, а не одержавши запрошення на наступну сесію, післиали до царя прохання про дозвіл на від'їзд.⁴⁶ Цар післав їм різні пляни і запросив їх до палати. Згідно з його компромісовим пляном Латинська Церква повинна усунути *філіокве* з ісповіді віри, а греки тоді визнають важною Євхаристію з неквашеного хліба. На це легати відповіли, що ні папа, ні римська церква ні на одну йоту не змінять свою віру, що греки мусять проповідувати *філіокве* людям, як теж важність Євхаристії з заквашеного і незаквашеного хліба. Всі книги греків, що противляться цій вірі, мусять бути осуджені і спалені. Тоді папа не буде настоювати, щоб греки співали *філіокве* у “віру”, хіба що вони цього самі забажають. Цар висловив свою журбу про можливість замирення, але обіцяв скликати ієрархів.⁴⁷

В четвер 4 травня 1234 відбулась п'ята сесія з великим числом учасників. Легати відмовилися від дискусій, заявляючи, що їх становище правильне.⁴⁸ Дедалі сесія ставала більш голосною і неможливо було контролювати присутніх. Тоді

⁴⁰ Golubovich 452-453; *Mansi* 23:297; *Roncaglia* 75-77.

⁴¹ Golubovich 453-454; *Mansi* 23:297-298; *Roncaglia* 77-78.

⁴² Golubovich 454; *Mansi* 23:298; *Roncaglia* 78-80.

⁴³ Латинський текст грецького становища: *Golubovich* 454-455; *Mansi* 23:298-299. Грецький текст не зберігся: *Roncaglia* 78.

⁴⁴ Повний текст латинського становища у *Golubovich* 455-458; *Mansi* 23:299-301. Повний текст в обох мовах з критичним апаратом приготовив Н. Golubovich in L. Wadding, *Annales Minorum*, ed. tertia (Quaracchi 1931), Vol. II, col. 374-381.

⁴⁵ Golubovich 458-461; *Mansi* 23:301-304; *Roncaglia* 80-81.

⁴⁶ Golubovich 461-462; *Mansi* 23:303-304.

⁴⁷ Golubovich 462-463; *Mansi* 23:304.

⁴⁸ Golubovich 463-464; *Mansi* 23:304-305; *Roncaglia* 81.

патріярх наказав мовчанку. Все ж таки латиняни закричали: “Чи ви вірите в те, що Святий Дух походить від Сина, чи ні?” Патріярх відповів: “Ми віримо, що він не походить від Сина.” Тоді прийшла критична хвилина й остаточна образа латинян стосовно греків, бо представник папських легатів закричав: “Тому що св. Кирило викляв тих, що не вірують в це, ви є викляті, а заперечуючи те, що Євхаристію можна відправляти з неквашеного хліба – ви є еретиками. Ми відлучуємося від вас як від еретиків і виклятих.” Тоді всі легати вийшли з поспіхом і покинули собор.⁴⁹ По дорозі до Царгороду греки відібрали від них грецький текст про Євхаристію. Посли зберегли латинський переклад.⁵⁰

Це сталося на спільному греко-римському соборі, де формально після довгих дебат прийшло до остаточного роз'єднання Латинської та Візантійської Церков, де латинські представники завершили схизму, що її не вдалось загоїти аж по сьогоднішній день.⁵¹ Отже не в 1054 р., але в 1234 р. прийшло до остаточної схизми, бо у 1245 папа Іннокентій IV писав, що схизма заіснувала “в нашому часі, лише кілька літ тому.”⁵²

Собор 1234 не знайшов жадного відгомону в Київській Церкві, бо там не було зацікавлення роздорами і схизмами. Крім цього вже в 1223 починається монгольський тиск, а дальше т. зв. “татарське лихоліття”, що завершилось упадком Києва в 1240. Все ж таки на Першому Ліонському Соборі в 1245 виступав “Петро, архиєпископ Руси”, що поінформував Отців Собору про татарську небезпеку. Був це Митрополит Київський Петро Акерович.⁵³ Князі Данило і Василько вважали, що Київсько-Галицька Церква є у повній єдності з Римом і Царгородом, а тому коронація Данила на короля Галицько-Волинської Держави у 1253 в Дорогичині за благословенням папи Іннокентія IV була з церковного боку нормальним явищем.⁵⁴ Маємо цілий ряд прикладів, що Києво-Галицька Церква не звертала уваги на схизму між греками і латинянами. Найкращий приклад це прийняття всіх рішень Флорентійського Собору з 1439 за посередництвом Митрополита Київського і Кардинала Ізидора, а найважніше це вірність тим рішенням аж до самої Берестейської Унії.⁵⁵ Теж дуже важливим є лист Митрополита Київського Мисаїла та

⁴⁹ Golubovich 464-465; *Mansi* 23:305.

⁵⁰ Golubovich 464-466; *Mansi* 23:305-307; *Roncaglia* 82-84.

⁵¹ Латинський текст ісповіді в *Mansi* 23:307-320. Golubovich 466-470 подає грецький і латинський тексти коротшої ісповіді під заголовком: “Synodica definitio verae fidei de processione Spiritus Sancti Germani Patriarchae Constantinopolitani.”

⁵² T. C. O'Brien (ed.), “Schism, East West”, *Corpus Dictionary of Western Churches* (Washington - Cleveland 1970), pp. 695-696.

⁵³ Про Митрополита Петра Акеровича див.: Mattheus Parisinus, *Chronica major*, H. R. Luard (ed.), (London 1877), Vol. IV, p. 386; S. Tomašivs'kyj, “Praecursor Isidori, sive de Petro, Aceri filio, metropolitano Rutheno hucusque fere ignoto”, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, Vol. II (Zovkva 1926), pp. 221-313; М. Чубатий, “Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії”, *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Том 123 (Львів 1917), стор. 33 і слід.

⁵⁴ Про коронацію Данила див.: Галицько-Волинський літопис під р. 1255, *Полное собрание русских летописей*, Том II (С.-Петербург 1846), стор. 2825-2828. A. G. Welykyi, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (Rome 1953), Vol. I, pp. 49-51.

⁵⁵ На цю тему дивись: Ihor Mončak, *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church* (Rome: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, 1987).

інших ієрархів і вельмож до папи Сикста IV з 1476, в якому вони звертаються до папи в перебільшених суперлятивах, з'ясовують ситуацію Київської Церкви, просять про поміч, але одночасно заявляють, що вони є під юрисдикцією царгородського патріярха.⁵⁶

Отці Берестейської Унії розуміли її як обновлення єдності церкви з підапостольських часів, як теж обновлення, поширення і уточнення рішень і практики Флорентійського Собору. Можна твердити, що від апостольських часів аж до Берестейської Унії скитсько-руська-українська церква не була у схизмі ні зі східними, ні зі західними церквами, бо не зробила якихось схизматичних матеріальних чи формальних актів. Труднощі, свари, ізольовані випади і політичні махінації не є в ніякому разі схизмою якоїсь помісної церкви у відношенні до інших церков. Теж не сміємо ізолювати Ужгородську Унію як окремий церковно-політичний акт. Та унія була нічим іншим, як прийняттям Берестейської, Флорентійської, Ліонської унії, а в дійсності лише підтвердженням існування єдиної, святої, соборної чи католицької й апостольської церкви і її православія.

Список Скорочень

- Beauduin *L'Église et les églises. Neuf siècles de douloreuse séparation entre l'Orient et l'Occident. Études et travaux sur l'unité chrétienne offertes à Dom Lambert Beauduin.* 2 vols. (Chevetogne 1954-1955).
- Beck Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munchen: C. H. Beck 1959, 2nd ed. 1977).
- ER *The Encyclopedia of Religion.* Mirecea Eliade, Editor-in-Chief (New York, London: Macmillan, 1987), 16 Vol.
- Gill Joseph Gill, S. J., *Byzantium and the Papacy 1198-1400* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1979).
- Golubovich Fr. Hieronymus Golubovich, O.F.M., "Disputatio latinorum et graecorum seu Relatio Apocrisiariorum Gregorii IX de gestis Nicaeae in Bithynia et Nymphaeae in Lydia 1234", *Archivum Franciscanum Historicum* 12(1919) 418-470.
- Hefele-Leclercq Charles-Joseph Hefele, *Histoire des conciles après les documents originaux.* Trad. et edit. Dom H. Leclercq, Vol. V/2 (Paris: Letouzey et Ané, 1913).
- LThK² *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2nd ed. Begründet von Michael Buchberger. Herausgegeben von Josef Höfer and Karl Rahner (Freiburg:

⁵⁶ Церковно-слов'янський оригінал і латинський переклад листа були оприлюднені в *Monumenta Ucrainae Historica* (Roma 1971), Vol. IX-X, pp. 5-55. Про цього листа я написав три розвідки: "Das fünfhundertjährige Jubiläum des Briefes des Kyjiver Metropoliten Misael an Papst Sixtus IV (1476-1976)", *Mitteilungen Nr. 13.* München: Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e.V., 1976, pp. 5-16; "The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael, Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (1476-1976)", *Studies in Medieval Culture* 11(1977), pp. 137-146; "A Theological Analysis of The Letter of Misael, The Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (On Its 500th Anniversary: 1476-1976)", *Proceedings of the PMR Conference. Annual Publication of the Patristic, Mediaeval and Renaissance Conference.* Augustinian Historical Institute, Villanova University, Villanova, Pa., Vol. 1(1976), pp. 137-146.

	Herder, 1957-1968) 10 vols., Register, 3 vol. Das Zweite Vatikanische Konzil.
Mansi	J. D. Mansi (cont. I. B. Martin, L. Petit), <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio...</i> , 53 vol. Florentiae - Venetiis - Parisiis - Lipsiae, 1759 ad 1927.
NCE	<i>New Catholic Encyclopedia</i> , prepared by an editorial staff at The Catholic University of America, Washington, D.C. (New York, etc.: McGraw-Hill, 1967), 10 vol. and Supplements.
Norden	Walter Norden, <i>Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)</i> (Berlin: B. Behr, 1903, repr. New York: Burt Franklin, 1958?).
PG	<i>Patrologiae cursus completus</i> , ed. J. Migne: <i>Patrologia Graeca</i> , 161 vols., Paris 1844-1866.
RGG ³	<i>Die Religion in Geschichte und Gegenwart</i> . 3. Auflage. Edit. Kurt Galling et al. (J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1957-1965, repr. 1986).
Roncaglia	P. Martiniano Roncaglia, O.F.M., <i>Les frères mineurs et l'église greque orthodoxe au XIIIe siècle (1231-1274)</i> (Le Caire: Centre d'Etudes Orientales de la Custodie Franciscaine de Terre-Sainte, Sharen el-Bendaka 12, 1954. = <i>Bibliotheca Bio- Bibliographica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano, Serie quarta: Studi</i> , Tomo II).
SM	<i>Sacramentum Mundi. Theologisches Lexikon für die Praxis</i> . Edits. K. Rahner - A. Darlap et al. (Freiburg - Basel - Wien 1967-1969), 4 vol.

НАСЛІДКИ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ З ТОЧКИ ЗОРУ ПРАВОСЛАВНОГО УКРАЇНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Берестейська Унія, 400-ліття якої припадає в цьому році (1996), з точки зору православного українця принесла щось вартісного для нас українців. Можливо дивно звучить такий вислів з уст православного українця, та ще й до того православного священика. Ми звикли не до таких висловів як з однієї, так і з другої сторони.

Перед тим, як іти далі і заспокоїти допитливість авдиторії, чому саме я зробив таке твердження, треба дещо пояснити. Перш за все, може завважили, що назва цього виступу дає змогу бути доволі суб'ективним. Це навмисно! Вона мені дозволяє повести розмову в напрямку може не так академічно-історичному, як філософському. Це може говорити, що я краще почиваюсь як священик, чим як науковець-історик.

У кожному разі сьогоднішній мій виступ можна б зарахувати, як богословсько-філософське роздумування. Здається, що в сьогоднішній програмі і така річ може бути корисною. Мені здається, що такий підхід взагалі дуже потрібний для оцінки наслідків – теперішніх і майбутніх – Берестейської унії для українського народу.

Також спішу пояснити, що це роздумування – перспектива лише одного православного українця і то не типічного. Це не вислів і не перспектива спільноти, якої я є членом – не тільки випадково, тому що в ній народився, але також з переконання. Себто моя приналежність обдумана й підтверджена цілим рядом свідомих виборів. Отож ще раз це спостереження мої – знову підкреслю – не-типічного православного українця.

Та спішу також заявити в своїй обороні, що наскільки я завважив – типічної людини немає! Типічна людина – філософська абстракція. Всі люди в багато дечому різні, а в багато дечому дуже подібні, які б не були їхні переконання. І, між іншим, застановляючись над цим питанням, я знаходжу, що подібності в перспективах між православними і греко-католицькими українцями значно ширші, чим розбіжності.

Ще хочу пояснити, чому я вживаю назву “греко-католики”. Поскільки я дотепер завважив (але я готовий від Вас навчитися щодо цього), вона найбільше подобається вірним спільноти, яка повстала внаслідок Берестейської Унії, так як найменше подобається назва “уніяти” – а мені здається, що творчій розмові між людьми сприяє готовість вживати терміни, яких уживають самі учасники, говорячи про себе.

Слід додати тут, що зі сторони греко-католиків для цієї самої цілі було б на місці перестати вживати таких термінів, як “нез’єднані” у відношенні до православних, бо ж православні так себе не окреслюють, розуміючи ідеал єдності з римським престолом у спосіб досить відмінний від того, що мають греко-католики.

До термінів, які не сприяють спільним розмовам, також слід зарахувати вживток назви “Вселенська Церква” в розумінні лише тієї церковної спільноти, яка знаходиться в юрисдикції римського Архиєрея, бо ж православні розуміють той

термін у ширшому сенсі, тобто як усю Церкву всіх місць і всіх часів. На місці було б уживати назву “Католицька Церква”. Розуміння цієї назви для обидвох сторін було б ясним. Але саме до цієї справи хоча повернутися пізніше.

Не буду дальше відмовляти задоволенню Вашої цікавості. Що могла принести вартісного для українського народу Берестейська унія з точки зору цього православного українця? Відповідь: вона відограла корисну роль у формуванні української душі. Душа людини й народу зростає, розвивається, збагачується, коли вона зустрічає різні труднощі та іспити.

Заіснування двох конфесійних спільнот серед українців змусило нас глибше задумуватися над цим, ким ми є. Воно створило умовини для зросту толеранції та думання, щоб могли мирно співжити відмінні спільноти та творчо співпрацювати для осягнення спільно-приваблюючих цілей, як державність та самобутність України, збереження та розвиток української мови та культурної спадщини тощо. І коли задумаємось над цим, то не можемо не завважити, що за деякими болючими вийнятками – які може й тривали багато років, але в загальному пляні остаються вийнятками, – історія співжиття та співпраці українців православних і українців греко-католиків – надзвичайно мирна й гармонійна.

Подібне явище важко було б знайти – мені так здається – в народах, наприклад, російському, чи сербському, чи хорватському. Відсутність потреби знаходити місце для братів і сестер відмінного переконання у своєму щоденному житті підсилило нахил до надмірної впевненості щодо власної правильності, до фанатизму, до переслідування і панування над меншинами. Цього між українцями переважно не знаходимо – хоч ми часто вболіваємо над тим, що ми поділені й тому поневолені.

Тут мушу віправити можливість непорозуміння. Я не тверджу, що повстання цього поділу між українцями на дві конфесії було так, як треба. Не менша постать, як св. п. Митрополит Андрей Шептицький говорив про Берестейську унію, що вона не осягнула своїх цілей та що вона не може служити моделем для того, як мали б християни привертати єдність між Церквами. Події навколо повстання Берестейської унії і розвиток громади, яка повстала на її основі – справа складна, а розмови про це, на жаль, сильно позначаються намаганнями здобувати перевагу для того чи іншого табору, тієї чи іншої ідеології. Це не дає багато світла для того, хто хотів би дійти до чіткішого зрозуміння феномену двох домінантних християнських конфесій між українцями.

Про це ясно свідчать такі поширені вислови, як “вороги нас поділили” та “якісь темні сили ззовні поширяють” поділ. Кожна перспектива має в собі певну долю правди, хоч часами дуже маленьку. Але поки ось такі міркування про різноманітність української релігійної думки мають перевагу, доти ми не беремо самі на себе відповідальність за те, щоб зрозуміти, що таки ми самі творимо і поділи, і злукі, ми самі маємо можливість будувати кращі умовини для розвитку держави України і всіх установ і спільнот зв’язаних з нею на рідних землях і в діяспорі.

Які основи мали б бути для того, щоб зростали процеси такого самоусвідомлення і поширення спільніх розмов та спільної праці? Як усі інші надбання людські, вони починаються у сфері мислення: тобто в ділянці філософії та богословія. Ми мусіли б твердо усвідомити, що як православна, так і греко-католицька віра, як християнські віровизнання (що мають багато більше спільногого,

чим відмінного між собою), вірять у те, що це – Божий світ, та що Бог все може, що тільки велить. Тобто все, що відбувається в світі, відбувається або тому, що Він його безпосередньо велить, або тому, що на нього дає Свою згоду.

Коли віднести цю справу до ділянки взаємовідносин між спільнотами православною і греко-католицькою, то треба зрозуміти, що Бог, хоч не велить, щоб була нез'єднаність, бо вона недобра, а все одно на неї дозволяє, бо людина створена з свободіною волею, і Бог з усіх виборів виводить обов'язково якесь добро. Так, наприклад, дозволив, як читаємо в Святому Письмі, щоб ізраїльський народ був у неволі – хоч остаточна воля Бога – свобода, дійсна свобода для всього творіння. Також дозволив, щоб були переслідування Христової громади в Єрусалимі, а вірні тоді роз'їхалися й поширили Євангелію по всьому світі. Так само дозволяє Бог, щоб були різниці і поміж вірними й громадами. Апостол Павло каже, що “мусять між вами й поділи бути, щоб відкрились між вами й досвідчені” (І Коринтян 11,19).

Заіснування громади, основаної на Берестейській унії, відкрило ширше двері й вікна для західної культури в Україну, а через Україну й далі навколо. Справа не в тому, що візантійсько-християнська культура була недобра. Але розвиток, творчість, народження нових ідей, нових життєвих процесів та сприймань походить від зустрічі між різними культурами й надбаннями. Краса – в різноманітності! А з другої сторони існування живущої православної громади допомогло українцям греко-католикам відстоювати свою ідентичність в обличчі природних асиміляційних тенденцій гігантської, систематично-зорганізованої церковної спільноти римо-католицької Церкви, яка століттями визначалася – і до меншої, але таки значної міри дальнє визначається – гоном поширювати свою віру, а також форми тієї віри по всій планеті.

Обидві громади – українська православна й українська греко-католицька – преважливі одна одній. Ми вже нерозривно поєднані спільною історією, спільним світосприйманням, спільними інтересами. Ні одна, ні друга сторона в більшості не стала вважати себе поляками чи росіянами чи національно неокресленими православними чи католиками, як сталося в балтійських країнах. Ми вже побудували основи глибокої єдності – навіть у деяких вийняткових місцях користаємося тими самими храмами, а не намагаємося відібрати один від одного.

Що ж до одностайності церковно-догматичної, то не треба нам у цій справі спішити. Власне поспіх дуже пошкодив справі церковної єдності, яку дехто з творців Берестейської унії мріяв нею осягнути. Поспішне єднання з римською Церквою – не давши ширшому загалу вірних уплинути на цей процес – привело до наслідків небажаних – до ворожнечі, яка доходила аж до пролиття крові. І одна й друга сторона мають своїх мучеників! Колись було важко осмислювати такі кроки через брак доступу до освіти більшості вірних та через повільність у комунікації та транспортації. Сьогодні ці перешкоди для такого осмислення зникають. Що нам однак перешкоджає, це наставлення наше, хоч і ця справа – складна. Ми з однієї сторони дуже спішимо, бо нам наче здається, що майбутність нашої держави, навіть нації залежить від того, щоб поєднати всі можливі сторони, навіть без огляду на те, чи хочуть вони тієї єдності чи ні. А з другої сторони зволікаємо, бо справа домовлення й розмови з людьми, які інакше думають, і про яких ти знаєш наперед, що ти їх не переконаєш – справа неприємна, болюча, справа, яка ставить тебе в важке становище, де ти або мусиш змінити свою думку, або припустити, що вона не така правильна, як тобі здавалося.

Саме такі спонуки на мою думку привели до того, що таку контроверсійну справу, як унію з Римським престолом, творці її перевели з великим поспіхом – на протязі кількох років, включаючи в той процес тільки епископат, що привело до того, що між ширшим загалом повстало й до нині продовжується недовір'я до свого проводу (це, до речі мабуть правильний підхід, бо провід мусить відчувати відповідальність перед кимсь за свої слова й дії). У Православній Церкві це виявляється у формі Братств, а в греко-католиків, наприклад, повстало Товариство сприяння Патріархату Української Греко-Католицької Церкви. Обидва явища на мою думку дуже позитивні ознаки живучості нашої спосібності думати, вживати свою уяву для створення чогось нового, в додатку до збереження того, що було. Є потенціял для створення дійсно життезадатних видів церковної й національної єдності.

Ось тут повернусь до трудної справи назви “Вселенська Церква”. Мені здається, що я розумію, чому саме українцям греко-католикам подобається ця назва. Вона має вид толерантності бо, мовляв, не підкреслюється назва “католицька”, яка декого дратує, особливо серед православних. До того ж слово “католицька” – грецького походження і має те саме значення, що українське слово “вселенська”, отож ми наче б то не тільки замінюємо не-українське та ще й з історичних причин важке слово гарнішим та ще й українським словом.

Та тут виступає справа мови. (Цієї проблеми в англійській мові немає, бо слово Catholic звучить добре по-англійському та не має такого забарвлення, що хотілося б його замінювати іншим словом так, як Universal). Для православних їхня Церква – вселенська. А Патріарх Константинопольський – перший між рівними православними Архиереями носить титул Вселенський. Отож, коли греко-католики говорять про своє бажання бути в єдиності з Вселенською Церквою, а зберігати свої особливості обрядові, мовні та канонічні (справа Патріархату), то православні чують у цих словах те, що їх насторожує. А саме, почуваються, що їх таки хочуть хитрістю затягнути під омофор Римського архиєрея, якого вони вважають не кращим від омофора патріарха московського.

Чи можливо українцям греко-католикам бути чуйнішими до цієї справи? Питання подібне до того, чи зможуть православні бути чуйнішими до того, що ними улюблене слово “уніят” переважно сприймають українці греко-католики, як принижуюче слово. Ми ще дуже емоційні в цих справах. Логіка замість того, щоб бути провідником для осягнення максимально позитивних цілей – себто мир, співжиття, стабільність, переходить у ролю слуги, знаряддя для осягнення цілей, яких бажає наш інстинкт – щоб моя отара поборола твою отару, або яких бажають наші почування, щоб ми чулися кращими, тому що наче б то “всі” так само думають (або ще інші почування, які випливають у складних людських істотах).

А запитаєте, яке наставлення доповідач хотів би, щоб у нас було? Відповідь: я дуже хотів би, щоб ми були наставлені прислухатися один до одного, щоб ми вчили себе творчо думати, не лише реагувати на спонуки пристрастів. Та такі справи, мабуть, утопійні. Ми – люди! Я сам не роблю послідовно те, що пропагую. То ж надії таки нема, щоб брати й сестри православні й греко-католики дійшли до порозуміння і єдності, хібащо якийсь могутній центральний уряд до цього заставить? (Ми про це мріємо, говорячи про “новітнього Вашингтона” не так, як собі його уявляв Шевченко,

хоч цього також дуже боїмся і цьому супротивляємося і таки будем рішуче супротивлятись!)

Я бачу надію. Надія полягає в тому, щоб ми зрозуміли важливість парадоксального думання. Що це таке? Парадокс полягає в тому, що є дві справи, які противорічать одна одній, але обидві мусять існувати, тобто їх не вирішують, а залишають у сущому стані. На ділі ми це робимо завжди. Ми часами нарікаємо на те, що хтось не послідовний, що він чи вона слабодух бо не поводиться згідно з переконаннями, але всі ми ту непослідовність практикуємо. Інакше життя перетворилося б дійсно у джунглі!

Ми ж постійно зустрічаємося, обслуговуємо і приймаємо обслугу від людей, з поглядами яких ми рішуче незгідні. Коли ми про цю незгідність не думаємо – а це досить часто – ми навіть здатні на геройські кроки допомоги такій людині. Саме це мав на увазі Ісус Христос у притці про милосердного самаряніна. Він не хотів слухачів спонукати переходити до самарянської релігії чи підчинятися їхній нації. Він показав ціну парадоксу, що людина може бути твоїм противником з точки зору приналежності до тієї чи іншої віросповідної чи політичної спільноти, але вона теж твій союзник, твій співстрадалець, твій виклик, твій рятунок, твоє спасіння!

Часто, часто ми це зустрічаємо у нашому щоденному житті між українцями. Можна б перейти до ряду цікавих анекdotів про це, але час на те не дозволить і до речі відважуюсь впевнено сказати, що шановна авдиторія добре знає, про що йде мова! І такі відношення для нас українців – не виняток, а норма! Які висновки треба робити з того? Висновок недвозначний: МИ ЗНАЄМО ЛІК НА НАШІ ПОДІЛІ І ЙОГО ПОСТІЙНО ВЖИВАЄМО! Лише треба нам привикнути думати, що це не справа самозрозуміла, над якою і не варта думати, а що це справа ключева!

Так як людський організм, так і людські спільноти так створені, що якщо їх залишити в спокою, або посприяти природним процесам, вони самі себе виліковують! Хтось може сказати, що такий підхід наївний, що він надто мало від нас вимагає! А я вважаю, що це навпаки: що нам треба свідомо, волево плекати й поширювати цей підхід парадоксального думання. Не кидаймо своїх переконань! Будьмо впевнені в тому, що ми віримо. Тільки поширімо своє світосприймання, щоб включити в нього те, що зі мною живуть, жити можуть і жити повинні ті, які так само вірять у щось інше.

А від того, спустимо межі та перегороди, яких ми ставимо одне перед одним, щоб не заразитись від іншого світогляду, щоб не втратити силу боротися проти “ворога”.

Почнемо прислухатися, почнемо придивлятися, буде далі розвиватися процес сплітання різних ниток, якими Творець (пам'ятаймо – це Божий світ) постійно, з тонким, неперевершеним мистецтвом виробляє прецінну, чудову тканину історії всесвіту. Ми з Ним – співтворці цієї чудесної картини!

З часом виклики поставлені нам сучасністю перейдуть у цікаву сторінку історії, з якої майбутні покоління будуть черпати несказане багатство – так як перед нашими очима перейшов в історію минувшини наче б то всесильний, непохитний, непобідимий “Саветський Саюс” і інші подібні явища. Повстануть нові виклики – таке життя, так воно росте, так воно розвивається!

Не біймося його! Не біймося майбутнього! Наша віра, наша надія, наши мрії – праві! Вони нас поведуть із землі до зір. Вони поєднають землю з зорями!

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ ДОГОВІР КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ З РИМСЬКОЮ

Зміст і суть Берестейських рішень і документів є тяжко зрозумілі в контексті модерної еклезіології і централізованого заряду Вселенською Церквою. Всяке відношення помісної церковної одиниці до іншої церковної інстанції розуміється тепер або як послушне підпорядкування, або як всецілій розрив, розкол. Натомість Берестейські Отці жили й діяли ще в ментальності первинної і середньовічної церковної структури. Коли ще помісні Церкви деяких народів, які були самоуправні й суверенні в людськім аспекті Церкви, себто в справах літургії, правопорядку й богословської традиції, у Божому аспекті, у справах св. Тайн, морального закону та догм віри, були вони в повній єдності з Вселенською Церквою під одним верховним проводом Римського архиерея.

1. Старовинні церковні договори

У стіжковій структурі Церкви поодинокі помісні Церкви могли колись між собою навіть гостро спорити в людських церковних справах, не нарушуочи вселенської єдності, ані не турбуючи Римського архиерея. Бувало однак, що в таких спорах вмішувано Божий елемент Церкви, закидаючи другій стороні ересь у її духовній традиції. Такі закиди випливали радше з бажання підсилити свій аргумент у спорі, як з ревности за чистоту віри. Все ж таки, в такому випадку конечна була інтервенція Римського архиерея як верховного арбітра у справах віри й моралі. Коли одна сторона не погоджувалася з його рішенням, тоді приходило до церковних розколів і до утвердження єретичних висловів. Так то ересі й роздори повставали внаслідок уже існуючих людських непорозумінь і спорів, а не щойно їх спричинювали. Без існуючих незгод було б усім легко знайти правильне визначення віри, бо з природи кожна людина шукає об'єктивної правди.

Наглядні приклади таких помісних спорів, ересей і розколів маємо в перших століттях історії Церкви, зокрема у двох великих Вселенських соборах: Ефеськім (431) і Халкедонськім (451). Підложжям цих соборів була ривалізація між двома старовинними церковними центрами різних культур: семітської Антіохії й єгипетської Александрії. Треба відмітити, що тодішні Вселенські собори займалися не лише справами віри й ересі, що ми тепер часто перенаголошуємо, але теж справами правопорядку, розподілом юрисдикції і прав поміж поодинокими помісними Церквами. На цих, як теж на інших Вселенських соборах першого тисячоліття папські делегати були верховними арбітрами над спорючими Церквами. Римський архиерей затверджував рішення Соборових Отців як гарант правовірності й справедливості, але не нав'язував згори свого рішення.

Останнім Вселенським собором, на якому вирішувався спір поміж двома помісними Церквам, був Фльорентійський собор (1438-39) під кінець середньовіччя. Вирішив він довговічну ривалізацію між помісними Церквами Константинополя і Риму, підсилену доктричним спором про походження Святого Духа. Особливістю

цього Собору було те, що Римський архиєрей був членом одної із двох спорючих Церков. Однак тоді тенденція централізації влади не завершилася ще до тої міри, щоб погляд одної помісної Церкви (хай це буде й Римська) утотожнювати з верховною вселенською владою Римського архиєрея.

Паралельне розміщення Соборових Отців по обох боках храму, рівна участь у соборовій комісії та в дискусії, а зокрема проголошення остаточного декрету іменем обох сторін виразно вказують, що це був собор двох рівноправних помісних Церков. Римському архиєреєві відведено особливе місце на Соборі та в соборовім декреті, але участь Отців Константинопольської Церкви була складовою та інтегральною у рішеннях Собору. Остаточний документ Фльорентійського собору починається таким вступом:

Євген єпископ, слуга Божих слуг, на постійну про це пам'ять; за згодою нижче підписаного найдорожчого нашого сина Йоана Палеолога, світлого імператора ромейв і заступників преподобних наших братів патріярхів та інших представників Східної Церкви.¹

Ініціатором такого поєднаного собору між Церквами Константинополя і Риму, як ним став Фльорентійський собор, була Київська Церква. Вже 1418 Київський верховний архієпископ Григорій Цамблак пропонував на Вселенськім соборі в Констанці вирішити Візантійсько-Римський спір на спільнім соборі. Його наступник на Київськім престолі, Герасим, одержав 1434 окреме запрошення від папи Євгена IV на Вселенський собор. Однак Константинопіль подбав, щоб Київська Церква не виступала на Вселенськім соборі як окрема самоуправна церковна одиниця, але в складі Константинопольської Церкви. На час Собору наставили Київським архієпископом-митрополитом грека Ізидора, який рівночасно репрезентував теж грецького патріярха Антіохії. Так то Київська Церква, яку св. Володимир зорганізував як окрему самоуправну церковну одиницю і що за збереження цієї самоуправи йшло змагання через чотири століття, на Вселенськім соборі у Фльоренції ця Церква виступала у складі іншої, Константинопольської.

Все ж таки, Київська Церква берегла й дорожила рішеннями Фльорентійського собору та церковної єдності. Це тим більше, що по упадку Константинополя 1453 Київській Церкві не загрожувала домінанція Константинопольської Церкви, але сусідньої Польської латинського обряду. Так стверджує польський історик Оскар Галецький:

Під Київським Митрополитом...ніколи не зникла традиція Фльорентійської єдності. Цю єдність ніколи там не відкинено і навіть користувалися нею як аргументом у домаганнях рівних прав для латинського і грецького духовенства ...²

¹ Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge 1969), p. 412: Eugenius episcopus, servus servorum dei, ad perpetuam rei memoriam. Consentiente ad infrascripta carissimo filio nostro Iohanne Paleologo romaeorum imperatore illustri, et locatenentibus venerabilium fratrum nostrorum patriarcharum, et caeteris orientalen ecclesiam repraesentantibus.

² Oskar Halecki, "The Ecclesiastical Separation of Kiev from Moscov in 1458", *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas*, II (Graz-Köln 1956), pp. 31-32.

Турецьке володіння приневолило Константинопольську Церкву змінити орієнтацію. Настала потреба не так рівнізувати з Римською Церквою, як радше шукати в ней піддержки. Тому тоді неодин патріарх Константинополя був би радий нав'язти зв'язки з Римським престолом на основі Фльорентійських екуменічних рішень. Однак такі прозахідні патріархи мусіли скривати свою прихильність до Риму, який у той час організував і очолював антитурецьку кампанію. Проте, патріархи такого екуменічного переконання не противилися західнім зв'язкам інших Східніх Церков з-поза турецької території, якщо ці зв'язки не були спрямовані проти авторитету Константинопольської Церкви. Це дуже складне становище тодішніх патріархів так схарактеризував історик Оскар Галецькі:

...політика патріярхату не була диктована ніякою основною ворожістю до Риму, але раціями догідності: під турецьким володінням не був можливий жадний зв'язок з Святою Столицею, але Східні Церкви у вільних католицьких краях могли робити договір з Першим Римом, не зриваючи конечно з Другим Римом...³

Знаменний тут є вислів “договір” (*an agreement*), себто юридичний акт суверенної помісної Церкви, а не “унія” у значенні сполучення підрядної адміністративної одиниці.

Зберігся навіть записаний документ, що принаймні деякі Константинопольські патріархи під турками бажали Фльорентійського екуменічного поєднання. У відповідь на запит Київського верховного архиєпископа Йосифа Болгариновича, як ставитися до Фльорентійського собору, патріарх Ніфон II у листі з 5 квітня 1498 так відповів:

Хай буде вам відомо, що той синод [Фльорентійський] був і дуже світлив і велично апробований загальним одобренням... ...Тож твоя всесесність хай ніяк забагато не противиться [латинникам], але приятно відноситься, бо й ми дозволили нашим священикам, які живуть на островах під Всесвітлим Венеціянським сенатом, відправляти з латинниками моління і святкування...

...Ми насправді, хоч якби бажали, однак ніяк не можемо робити те, що є цінним для справи...⁴

Take same бажання, а при цьому й неспроможність, з-під турецької влади, нав'язати порозуміння з Римським престолом виявив сучасник Берестейських синодів, патріарх Єремія II. Коли 1589 в часі зустрічі на Київських теренах з місцевими єпископами, ієархія Київської Церкви висловила Патріархові думку, що

...треба старатися про справжню єдність з Латинською Церквою, щоб потім мати від неї поміч відповідно до потреби, на що Патріарх відповів, що ця думка є святою та що щасливими повинні почуватися

³ Oskar Halecki, “From Florence to Brest”, *Sacrum Poloniae Millennium*, V (Rzym 1958), p. 112.

⁴ *Monumenta Ucrainae Historica* (зібрав митрополит Андрей Шептицький), I, ч. 7 (Рим 1964), ст. 6-7.

ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлеглі туркам задля різних небезпек...⁵

Отож Берестейські зв'язки з Римським престолом не були проти волі Константинопольського патріярха, але навпаки, за його згодою і благословенням. Щобільше, промотора зв'язків з Римом, Луцького єпископа Кирила Терлецького назначив Патріярх своїм Екзархом, щоб той міг користуватися патріяршим авторитетом у переговорах з Римським престолом, але без наражування безпосередньо патріяршої особи. Потім патріярх Єремія II ніколи не реагував на доноси, що його Екзарх і весь Київський єпископат зв'язується з Римським престолом, бо в тому він був заздалегідь однозігданий.

Для Київської Церкви не було жадної докладальної перепони нав'язати тісні зносини з Латинською Церквою на основі Фльорентійських рішень, включно з визнанням папської зверхності. Це неодноразово заявляли попередні Київські верховні архиєпископи, як от архиєпископ-митрополит Мисаїл у листі до папи Сикста IV, 1476:

Ми всі віруємо й ісповідуємо, що ти є всенайсвятіший і вселенський всеначальний пастир, старший над усіма священними отцями і верховний праотець для православних патріярхів... ...милостив будь нам живучим ...під уставом і порядком Східної Церкви, які придержуються сімох святих вселенських соборів, а з ними разом і восьмого Фльорентійського...⁶

Так само висловився Київський верховний архиєпископ-митрополит Йосиф Болгаринович у своїм листі з 20 серпня 1500 до папи Олександра VI:

Я вірю і визнаю, що ти є пастир усіх вірних і голова Вселенської Церкви, всіх Святих Отців і Патріярхів... ...ми держимось і виконуємо сім святих Вселенських синодів, а з ними рівно ж восьмого Фльорентійського синоду, і потверджуємо все, що лиш у них рішили Святі Отці...⁷

2. Умови Берестейського договору

Київська ієрархія Берестейських часів була готова зложить таку саму заяву вселенської зверхності Римського архиєрея, як складали Київські владики XV століття. Була лише та різниця, що в попереднім столітті ще досить збереглася була стіжкова структура Вселенської Церкви. Заява папської зверхності в такій

⁵ Це становище патріярха Єремії II записав папський легат Antonio Possevino, S.J., так як інформували його Київські владики, і подав у своїм листі до Риму. Вперше відкрив і опублікував цей документ Oskar Halecki, "Isidore's Tradition", Записки ЧСВВ, IV(X), (Рим 1963), стор. 27-43; цитата на ст. 39.

⁶ *Monumenta Ucrainae Historica [MUH]*, (зібрав митрополит Андрей Шептицький), IX-X, ч. 4 (Рим 1971), стор. 13, 15.

⁷ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* (ed. A. Theiner), II, No. 296 (Romae 1861), pp. 257-258. Julian Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, I (Wien 1878), S. 481-483.

екклезіології не загрожувала суверенності самоуправних Церков. Інакше було при кінці XVI століття. Після протестантського заколоту Тридентійський собор (1545-63) завів був строгу централізацію влади. Всі помісні Церкви ставали звичайними адміністраційними ділянками, прямо й безпосередньо залежними від одинокого Римського центру влади. У такому контексті заява зверхності Римського престолу вела до зречення помісної самоуправи.

Це особливо вірне було для Київської Церкви. По Люблинській державній унії (1569) терени Київської Церкви, всі крім білоруських, були прямо інкорпоровані в Польське королівство. У тодішніх політичних відносинах включення Київської Церкви під пряму зверхність Римської означало б її інтеграцію у Польську римо-католицьку Церкву. Так зникла б остання інституція Київської традиції, а разом з цим індивідуальність народів сучасної України і Білорусі.

Тому то польський проповідник Пйотр Скарга так наполегливо настоював у своїм творі *Про єдність Божої Церкви* на конечності беззастережно визнати папську зверхність. Його ціллю була церковна унія на взір Люблинської державної унії. Він зовсім легковажив помісну церковну владу, а літургічну зрізничкованість готовий був толерувати лише в індивідуальних випадках з конечності. У своїм творі Скарга закликав:

...руський народе, не чекаючи дбай про свою душу. Якщо твої старші духовні єдності ...не хочуть, відступи від них...

...Якщо любуєшся в грецьких церемоніях, можеш їх заховувати,
згідно з буллею папи Олександра VI, за дозволом сповідника...⁸

На це нікак не могли погодитися духовні й світські охоронці Київської спадщини. Тому Київська ієрархія узaleжнювала свою декларацію підлегlosti Римському престолові від гарантії збереження самоуправи Київської Церкви. Вже на соборі в Берестю в червні 1590 виразно узaleжнено заяву папської зверхності від гарантії самоуправи:

...хочемо одного старшого пастиря і правдивого намісника св. Петра, що є на Римськім престолі, найсв. Папу, визнавати за нашого пастиря і його мати за нашого голову, і йому підлягати, і завжди слухати...

Застерігаємо це тільки собі, щоб найсв. римський Папа не міняв нам обрядів і всіх справ, себто служби і всього церковного порядку, якого держиться віддавна наша св. Східня Церква, і щоб у цім порядку лишилися ненарушені; а Його Королівська Милість нашого милостивого пана, щоб гарантувала наші вольності привileями і затвердила артикулами, які ми подамо.⁹

⁸ Перше видання 1577: Piotr Skarga, "O jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem. Y o Greckim od tey jedności odstapieniu", *Русская историческая библиотека*, VII, (С. Петербургъ 1882), столб. 223-526. Друге видання 1590: "O rządzie y jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem. Y o Greckim y Ruskim od tey jedności odstapieniu", там же, столб. 527-612. Цитати у третьій частині, у 10 і 7 розділах.

⁹ Michael Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae* (Leopoli 1862), p. 162-163. *Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum [DUB]*, Записки ЧСВВ, No. 2 (Romae 1970), p. 8.

Отже це не була одностороння унія підлеглої церковної одиниці з верховним Римським проводом, у значенні воз'єднання місцевої Церкви з Вселенською Церквою. Київська ієрархія зразу задумала двосторонній договір і в такому змислі започаткувала переговори. Німецький історик єзуїтського чину о. Альберт Амманн стверджує це таким знаменним висловом: Переговори велися як між двома договірними сторонами.¹⁰

Вислів "унія" це дуже загальне поняття і може означати різне залежно від зasad, від договору, на основі якого здійснилося дане поєднання-унія. Може означати суверенну асоціацію, або конфедерацію чи федерацію, або беззастережну інтеграцію. Хто не бажає збереження індивідуальності Київської Церкви, той промовчує основу, договір, Берестейського поєднання і цим самим зводить його до беззастережної інтеграції Київської Церкви в лоно Римської. Як російські, так і польські діячі стараються вщепити таке поняття Берестейської беззастережної унії теж в українське середовище, бо одні й другі не бажають збереження суверенності Київської Церкви.

Тим то розуміння Берестейського договору є надзвичайно важне. У Берестейські часи одною договірною стороною була самоуправна Київська Церква в повному своїм обсягу, себто не лише ієрархія, яка очолювала Церкву, але теж усе духовенство, чернецтво й мирянство. Між мирянами особливе значення мала шляхта, зокрема князь Константин Острозький, Київський воєвода, патрон Волинського культурного центру й нащадок Київської княжої династії Ігоревичів, природний охоронець Київської княжої спадщини.

Другою договірною стороною була Латинська помісна Церква. Безпосереднє відношення мала Київська Церква з сусідньою латинською Церквою Польщі, також у повному своїм обсягу, себто не лише з ієрархією, з духовенством, але теж з мирянством, особливо зі шляхтою, яку очолювала й остаточною нею керувала Його Королівська Мілість. Однак у той час усі латинські Церкви були вже централізовані під одним Римським проводом. Отож Київська ієрархія для ефективного договору не могла обмежитися до зв'язків з сусідньою латинською Церквою Польщі, але мусіла через короля переговорювати з самим верховним Римським проводом. При цьому Римський престіл задержав ще другу роль: найвищого гаранта додержання умов між двома договірними помісними Церквами.

Предметом договору було офіційне визнання зверхності Римського престолу в заміну за збереження індивідуальності Київської Церкви, себто вольностей і привілеїв, які мали бути виложені в артикулах, які подамо. Спершу, зараз на цім же синоді 1590, відмічено окремо тільки літургічну індивідуальність: обряди і всі справи, себто службу й увесь церковний порядок. Поступово на наступних синодах уточнювано умови договору. На синоді в жовтні 1591 долучено умови юридичного характеру, зокрема найважнішу про вплив синоду на вибір єпископів та архиєпископа-митрополита. Поставлено конкретну вимогу, щоб король міг назначити нового єпископа чи митрополита тільки з чотирьох кандидатів, яких подасть синод.

¹⁰ Albert M. Ammann, S.J., *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte* (Wien 1950), Seite 212: Man führte zwar die Verhandlungen wie unter zwei vertragschliessenden Parteien. Наше підкреслення.

Однаке король і польська сторона взагалі ігнорували умови юридичної самоуправи. У березні 1592 король прийняв заяву владик з синоду 1590 як індивідуальне підпорядкування поодиноких єпископів під зверхність і благословенство папи римського, заховавши собі в цілості всі справи й порядки й церемонії в церквах Божих.¹¹ Таке трактування синодальних рішень як ініціативу поодиноких єпископів, і то лише зі збереженням літургічних особливостей, вело до цілковитої дезінтеграції Київської Церкви. Це було зовсім протилежне до Берестейських зусиль скріпiti Київську самоуправу.

На наступних синодах щораз розпрацьовувано вимоги договору. У 1594 поставлено домагання, щоб владики Київської Церкви були членами державного сенату нарівні з єпископами Латинської Церкви, або принаймні було зарезервоване одне місце для Київського верховного архиєпископа. Власне через ці юридичні умови польська сторона протягом п'яти років навіть не повідомляла Римський престіл про ініціативу Київської ієрархії. Щойно вперше у жовтні 1594 папа Климент VIII довідався через свого нунція про бажання Київської Церкви домовитися з Римською і цим він зараз живо зацікавився. Однак польська влада відмовилася далі посередничити між Київською Церквою і Римом.

3. “Артикули” Берестейського договору

У протидіянні до щораз виразніших Київських умов договору польський єпископ Луцька Бернард Мацейовскі дістав у грудні 1594 потрібний йому документ. Тоді в Торчині коло Луцька, у приватній резиденції Мацейовского, єпископ Іпатій Потій разом з Кирилом Терлецьким написав заяву, що всі ми є синами одної матері святої католицької Церкви і бажаємо єдності з Римською Церквою. Ця заява не містила нічого нового, бо подібні твердження висловлювали єпископи вже раніше. Бракувало, однак, у цьому документі належної умови про збереження індивідуальності Київської Церкви. Щойно потім, збираючи підписи владик, дописано іншою рукою досить слабе застереження:

Однак зберігаючи і в цілості виконуючи церемонії і обряди
богопочитання та святих Тайн, згідно з звичаем Східної Церкви,
справляючи лише ті артикули, які перешкоджали б самій єдності,
щоб усе відбувалося старовинним способом, як колись, коли тривала
єдність.¹²

З такою заявою могли погодитися польські церковні й державні власті і тому в наступних місяцях оживилися їх зв'язки з Київськими владиками. У міжчасі Київський верховний архиєпископ Михайло Рагоза, а потім теж п'ятичленна комісія владик, додали свої передумови: зокрема про місце в сенаті та про вибір кандидатів на нових владик синодом єпископів. Врешті на Берестейськім синоді в червні 1595 зібрано всі умови договору в “Артикули, на які потребуємо гарантії від панів Римлян

¹¹ Harasiewicz, pp. 163-165; DUB, no. 3, p. 9.

¹² Harasiewicz, p. 175; DUB, no. 17, p. 34. Що цю клявзулю про збереження літургічного обряду втиснено між текст і підписи, див. Oskar Halecki, “From Florence to Brest”, p. 275.

перше, заки приступимо до єдності з Римською Церквою".¹³ Цей документ, датований днем 1 червня 1595 (за старим календарем), підтвердили всі єпископи своїми печаттями.

Одинадцять днів пізніше, дня 12 / 22 червня 1595, всі єпископи Берестейського синоду підписали другий документ, яким уповажнили двох владик, Іпатія Потія і Кирила Терлецького, в імені всієї Київської Церкви

...зложити належну слухняність святому Престолові Петра і Вашій Святості як найвищому пастыреві Церкви Христа...якщо Ваша Святість сподобиться нам зберегти й потвердити уділювання святих тайн і обрядів та всіх церемоній Східної Церкви в цілості незмінне й у такий спосіб, як їх уживали в часі єдності...¹⁴

На жаль, у цім другім документі не згадано попередні "Артикули" як невід'ємну частину мандату і не пов'язано так оба документи в одну нерозривну цілість. Це недомагання використала потім Римська курія, щоб трактувати мандат окремо від "Артикулів", хоч у їх заголовку зазначено, що гарантія на артикули є передумовою приступлення до єдності. Щобільше, в останнім 33 заключнім артикулі щераз виразно наголошено:

...ци артикули, які вважаємо потрібними для нашої Церкви і на які потребуємо спершу запевнення від Св. Отця Папи і від Його Королівської Милости...ми подали...Отцю Іпатієві Потієві, прототронію...і Отцю Кирилові Терлецькому, Екзархові...щоб вони наперед просили, в нашему й своему імені, Святішого Отця Папу, а також Його Королівську Мілість, про підтвердження і запевнення цих усіх артикулів, які ми подали на письмі...¹⁵

Отож Берестейський синод не делегував двох своїх членів до Риму для схвалення беззастережної унії, себто просити Римського архиєрея, щоб прийняв Київську Церкву в лоно Римської Церкви. Делегацію вислано з зовсім іншим завданням, щоб на умовах артикулів укладти договір самоуправної Київської Церкви з Римською.

Ані в артикулах, ані в мандаті не було жадної доктричної трудності щодо єдності Київської Церкви з Вселенською і цим самим не було доктричної перепони для договору поміж помісними Церквами. У Берестейських документах визнається рішення Фльорентійського собору, а ще окремо признається примат Римського архиєрея. Отже предметом переговорів не були доктричні справи, себто Божий елемент Церкви, але людський елемент, справи літургії, правопорядку й богословської традиції.

У 1 артикулі застерігається, одобрений на Фльорентійськім соборі, східній традиційний вислів про походження Святого Духа: від Отця через Сина. До справ богословської традиції відноситься також 5 артикулів про чистилище. Богословське непорозуміння про чистилище почалось між римськими й константинопольськими

¹³ MUH, Vol. IX-X, No. 110, pp. 157-170; DUB, No. 41-42, pp. 61-75.

¹⁴ MUH, Vol. I, No. 166, p. 91; DUB, No. 45, pp. 80-81.

¹⁵ Див. примітка 12.

теологами щойно в XIII столітті. На Фльорентійськім соборі візантійці нерадо дискутували це питання і в остаточнім декреті визначено тільки основні принципи відносно чистилища. Тому Берестейські Отці вважали це питання відкритим: дамо себе повчити.

Більше артикулів присвячено збереженню східної літургічної традиції: артикули 2, 3, 4, 7 і 8. Зокрема застерегли собі Отці Берестейських Синодів східні богослуження й обряди, св. Причастя під двома видами, східну форму хрещення, щоб не приневолювали до латинських процесій Божого Тіла, до латинського благословення vognu на Великдень та до інших латинських церемоній. Погоджувалися вони, в разі конечності, на новий стиль григоріянського календаря (6 артикул), але зі збереженням східних свят.

В артикулах юридичного характеру застережене є збереження жонатого священства (9 артикул), визначено умови про зміну обряду та обрядово мішаних подруж (артикули 15 і 16), про зверхність епископату над чернецтвом, церковними братствами й школами (артикули 19, 26 і 27) та щоб обі Церкви Римська й Київська назавасем визнавали екскомуники негідних своїх членів (30 артикул).

Найбільш вагомими були два артикули: 10 і 11. У 10 вимагалося, щоб король міг назначити нового єпископа лише з чотирьох кандидатів, вибраних на синоді Київської Церкви. У наступнім артикулі передбачувалося, щоб нового єпископа висвячував Київський верховний архиєпископ без потреби Римського підтвердження. Тільки нововибраний Київський архиєпископ-митрополит мав би зложить заяву слухняності Римському архиєреєві, але на місці, без потреби їхати до Риму. Цими двома артикулами визначувалася внутрішня суверенність Київської Церкви, бо від свободного вибору свого проводу, своєї виконавчої влади, залежить внутрішній самоуправний розвиток Церкви. У зовнішньому церковному житті Київська самоуправна Церква була б у безпосередній слухняності й єдності з Римським архиєреєм, але не інтегрована в лоно Римської Церкви.

Цією новою безпосередністю з Римом для здійснення вселенської єдності Київська ієрархія не бажала відчужитися від ставлення Константинопольського центру. У 31 артикулі виразно зазначено, що Київська Церква бажає бути учасницею всіх майбутніх евентуальних змін візантійської літургії та уставів. Щобільше, у 13 артикулі Берестейські Отці виправдуються, що випередили в цій єдності інші візантійські Церкви, бо вони мусіли це зробити з певних і слушних причин.

Цей Берестейський артикул зовсім однозірдний з висловами в листі-мандраті, з яким Синод вислав своїх делегатів до Риму. Написано там, що Київські владики очікували, чи пастирі Східної Церкви часом не схочуть

...серйозно подумати й дбайливо зайнятися справою й турботою про нав'язання єдності й згоди, про яку щодня благають у богослуженнях Бога. Та ми побачили, що дармо на щось таке надіятися від них, не так може через їх злу волю або неспособність, як тому що вони самі, страждаючи під дуже тяжким ярмом неволі жорстокого тирана і ворога християнської релігії, таке пробувати, хоч якби дуже хотіли, в жаден спосіб не можуть.¹⁶

¹⁶ Див. примітка 13.

Таке саме твердження знаходиться в документі списанім у Торчині в грудні попереднього 1594, а саме, що владики підготовляли свої старання про поєднання

...споглядаючи завжди на наших старших та вичікуючи, чи не зачнуть старатися про цю саме єдність. Справді, коли наші сподівання в цій справі, щоб можна було здійснити це їх старанням і запалом, щодня маліли, не з іншої причини, але що вони гноблені неволею поган, хоч би навіть хотіли, не можуть ...¹⁷

Ці вислови Київської ієрархії підтверджують вірогідність вищеподаної заяви патріярха Єремії II з 1589, що справа поєднання з Латинською Церквою є святою та що щасливими повинні почуватися ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлеглі туркам, задля різних небезпек...¹⁸ Тобто, Константинопольський патріярх був однозгідний з Київською ієрархією у її зв'язках з Римським престолом: Берестейські рішення не були проти волі патріярха, але за його згодою.

Тож зовсім вірно схарактеризував польський історик Оскар Галецькі це складне становище патріярха, який під турецьким володінням не міг мати зв'язків з Римом, але Східні Церкви у вільних католицьких краях могли робити договір з Першим Римом, не зриваючи конечно з Другим Римом...¹⁹ Таким договором з Першим Римським престолом, без конечного зірвання з східньою традицією Другого Риму, були власне артикули й рішення Берестейських синодів. Крім вищенаведених артикулів, всі інші відносилися до польської духовної і світської влади, бо Київська ієрархія потребувала в першу чергу договоритися з місцевою Латинською Церквою, з її духовенством та з її державним протектором. Практично найбільше значення мало місцеве договорення, а щойно в дальшім гльобальнім порядку був договір з Вселенським проводом Церкви. У ті часи в Польщі церковна й світська влада були так тісно пов'язані, що договір з Польською помісною Церквою включав теж королівську й шляхетську владу, себто Церкву в повнім обсягу: духовенство й мирянство.

У цих так званих королівських (*regia*) артикулах Київська ієрархія домагалася зрівняння її в правах з латинським духовенством, зокрема місця в сенаті для всіх східніх владик, участі східного духовенства в державному трибуналі та звільнення його від данин (артикули 12, 20 і 21). Вимагали теж захорони церковного майна (артикули 17, 18 і 25), свободи публічного богоочітання (артикули 22, 23 і 24) і державної захорони від безправ'я та безпорядків (артикули 28, 29, 14 і 32).

У практичнім житті найбільш ефектовне значення мало б допущення Київських владик до сенату, до найвищої законодатної влади Польщі, де вони могли б захищати права своєї Церкви. Папа Климент VIII у п'ятнадцяти своїх листах, датованих днем 7 лютого 1596 до короля Зигмунта й до визначніших осіб польсько-литовської державної й духовної влади, у кожному поручав виконання "королівських" артикулів, зокрема наголошуючи справу сенаторських місць. Однак ці "королівські" артикули не були в безпосередній компетенції папи, але короля. У

¹⁷ Див. примітка 11.

¹⁸ Див. примітка 5.

¹⁹ Див. примітка 3.

висліді ця справа залишилась мертвою буквою на папері, і владик Київської Церкви ніколи не допущено до сенату.

Це вже папський нунцій у своїм листі з 1 серпня 1595 відмітив, що папа може тільки поручити королеві виконати “королівські” артикули. Тоді ствердив він теж, що з догматичного боку в артикулах немає нічого противного правдам віри. Відносно артикулів у справах людського церковного елементу нунцій висловив у тому листі своє переконання, що Папа їх прийме.²⁰

4. Становище Римського престола

Римський архиєрей одержав Берестейські артикули вже при кінці серпня 1595 і передав їх Конгрегації для справ віри (*Santo Officio*) до провірки. Конгрегація кардиналів мала видати свій осуд, очікувала спершу прибуття Київських владик.

Тимчасом польська влада старалася всяким способом стимати Берестейську делегацію від поїздки до папи. Замість їзди до Риму пропонували скликати загальний синод латинської ієрархії Польщі, на якім інкорпорували б у нього єпископів і рутенське духовенство.²¹ Себто пропонували без договору з Римським престолом, просто включити Київську Церкву в Польську латинську, пропонували беззастережну унію. Тільки завдяки наполегливості владик та особистій жертвенності Кирила Терлецького вдалося їм при кінці вересня виїхати на зустріч і переговори з Римським престолом.

Київські делегати приїхали до Риму 15 листопада 1595, але вже три дні раніше, 12 листопада був у Папи на авдієнції польський єпископ. Мабуть не припадково саме в цей самий час прибув до Риму впливовий на польськім королівськім дворі єпископ Адальберт Бараповський. Заприязнився він з папою Климентом VIII ще в тих часах, коли майбутній папа був ще тільки папським легатом у Польщі. Тепер Климент VIII прийняв свого давнього приятеля Бараповського надзвичайно ввічливо на тригодинній авдієнції і взагалі виявляв йому велику прихильність.²²

Після прибуття Київських владик Римська Конгрегація передала Берестейські артикули теологам-експертам для розгляду. Ця комісія західних експертів висловила свою грунтовну критику Берестейських артикулів під кожним оглядом: теологічним, юридичним і літургічним. Практично вимагали вони цілковитого узгодження східної Київської традиції з латинською, себто латинізації Київської Церкви. У висліді прийшло до того, що єзуїтський історик Адальберт Амманн характеризує наступними словами:

Переговори велися як між двома договірними сторонами; але завершення їх сталося не так, як у Фльоренції двостороннім актом.

Римський папа прийняв, досі відокремлену від Риму литовсько-руську Митрополію, в лоно Вселенської Церкви радше

²⁰ MUH, Vol. IX-X, No. 114, pp. 173-174; DUB, No. 62, pp. 112-113.

²¹ MUH, Vol. IX-X, No. 118, p. 176; DUB, No. 95, p. 150.

²² Oskar Halecki, “From Florence to Brest”, pp. 316-320.

односторонньо. Сталось це на торжественній церемонії 23 грудня 1595 у Климентійській залі у Ватикані.²³

На торжестві 23 грудня 1595 зачитано тільки два документи Київської Церкви: Торчинський документ і мандат Берестейського синоду з дня 12 червня 1595 для Потія і Терлецького. Артикули, на які треба було гарантії перше, заки приступити до єдності, взагалі зігноровано. До цього ще оба владики-делегати мусіли зложити й підписати католицьке ісповідання віри, уложене папою Григорієм XIII (1572-85). Включало воно рішення Тридентійського собору та вислови західної римської теології.

Непрямою відповіддю на Київські артикули була видана того дня папська булля “Великий Господь” (“Magnus Dominus”). У цьому документі папа Климент VIII заявляв, що Київську Церкву приймаємо, з'єднуємо, дополучуємо, приєднуємо й втілюємо в лоно Католицької Церкви і в єдність Святої Римської Церкви, а на всі східні літургічні обряди дозволяємо, погоджуємося, допускаємо.²⁴ Ця булля не давала жадних гарантій збереження не то юридичної, але навіть літургічної індивідуальності Київської Церкви. Папа тільки дозволяв на східній обряд, на те, що вже з самої природи без дозволу належиться кожній помісній Церкві. Крім цього, те що один папа дозволив, інший може заборонити. Це зовсім вірно відмітило середовище чуйного дипломата князя Константина Острозького в полемічнім творі “Апокрисис”.²⁵ Очевидно, що Київські делегати не могли погодитися на таку односторонню унію, тим більше, що не мали вони мандату приступати до єдності з Римською Церквою без уваги на артикули, на які спершу потребували гарантії від панів Римлян. Отож унія на основі тільки буллі “Великий Господь” була недійсною.

Настигли два місяці інтенсивних інтервенцій Київських делегатів у Римського архиєрея. Тим часом від 16 січня до 17 лютого 1596 перебував у Римі на авдієнціях у Папи інший польський єпископ Вавжинець (Лаврентій) Гембіцькі.²⁶ Тоді саме папа Климент VIII написав 7 лютого 1596 листа до Києво-галицького верховного архієпископа Михайла Рагози та до всіх інших єпископів Київської Церкви з дорученням скликати синод, на якому всі єпископи зложили б католицьке визнання віри і зобов'язалися до послуху Римському престолові. У цьому ж листі та в трьох інших окремих листах він поручив трьом латинським єпископам Львова, Луцька і Холму взяти участь у синоді Київської Церкви.²⁷ Потім ці три польські владики на останнім Берестейськім синоді у жовтні 1596 уважалися репрезентантами Папи для Київської ієрархії. На цих листах і дорученнях мали б закінчитися переговори Київських делегатів з Римським престолом. Вже 10 лютого 1596 говорилось у Римі, що рутенські єпископи скоро собі поїдуть, бо всі їх справи вже полагоджено в повному задоволенні.²⁸

²³ Ammann, Seite 212.

²⁴ MUH, Vol. IX-X, No. 124, p. 190; DUB, No. 145, p. 225.

²⁵ Апокрисъ, Русская историческая библиотека, XIX (С. Петербургъ 1878-1903), столб. 1164.

²⁶ Halecki, pp. 335-337.

²⁷ MUH, Vol. IX-X, No. 129-144, pp. 193-217; DUB, Nos. 171-186, pp. 264-289.

²⁸ DUB, No. 189, p. 290.

Насправді Київські делегати задержалися в Римі ще цілий місяць, бо ніяк не були задоволені таким полагодженням справи. Щойно по від'їзді з Риму єпископа Гембіцького вони спромоглися дістати від папи Климента VIII дня 23 лютого 1596 новий документ “Годиться Римському архиєреєві” (“Decet Romanum Pontificem”), який став наріжним каменем самоуправи Київської Церкви аж до наших часів. Щоправда, цей новий папський декрет не був формальним прийняттям Берестейських артикулів у формі двостороннього договору, але цим документом Римський архиєрей підтвердив два головні елементи Київської самоуправи, а саме: свободій вибір єпископів без потреби папської інтервенції і свободій вибір Київського верховного архиєпископа-митрополита, який однак потребував підтвердження папи.²⁹

Для такої незвичної уступки Римського престола переконливою спонукою був мабуть добре знаний у Римі факт, що два єпископи, Львівський Гедеон Балабан і Перемиський Михайло Копистинський, відкликали свою згоду на Берестейські рішення, аж доки два делегати в Римі не вирішать позитивно справу Київської самоуправи. Крім цього, у тому XVI віці протестантських заколотів папа потребував скріплення свого авторитету, а неуспіх у переговорах з Київською Церквою був би тільки дальшим його послабленням. До такої невдачі ніяк не міг тоді допустити Римський престіл і мабуть тому був схильний до значних уступок, незважаючи на польську опозицію.

Подібна ситуація була в часі Фльорентійського собору. У тому часі зібрались були в Базилії єпископи на своїм соборі і голосили про зверхність собору над папою. Для поборення цієї ідеї та для скріплення свого авторитету папа потребував тоді світлого завершення переговорів з Церквою Константинополя. Була однак різниця між становищем Східніх Церков у Фльоренції і в Берестю, бо у Фльоренції східня єпархія мала державну піддержку імператора, а в часах Берестя ситуація була зовсім противна. Польська держава робила всякі перешкоди Київській єпархії в її переговорах з Римом.

Все ж таки, ці Берестейські переговори, що велися як між двома договірними сторонами, остаточно завершилися не односторонньо, але двома паралельними актами: Київськими артикулами і папським декретом. Затвердження двох ключевих елементів самоуправи домагалася Київська єпархія в 10 та 11 артикулі, з тією лиш різницею, щоб єпископ, вибраний на Київського верховного архиєпископа, не потребував папського підтвердження, а тільки щоб на місці зложив заяву послуху Римському архиєреєві.

5. Доля Берестейського договору

Основні два елементи Київської самоуправи, підтвердженні декретом “Годиться Римському архиєреєві”, стали головним аргументом для визнання в 1963 рівнопатріярших прав Львівського верховного архиєпископа, спадкоємця Київських прав.³⁰ Отож наша Києво-галицька Церква дотепер має підтверджене Римом право свободійного вибору єпископів без потреби звертатися з цим до Римського престолу.

²⁹ MUH, Vol. IX-X, No. 145, pp. 218-219; DUB, No. 193, pp. 293-294. Ширше про це у творі:

³⁰ Ігор Мончак, *Самоуправна Київська Церква* (Львів 1994), стор. 29 і далі.

Про це ширше у цім же творі І. Мончака, стор. 123-125.

Цю прерогативу закріпив у 1990 новий Кодекс канонів Східніх Церков, у кан. 182.³¹ Право свободно наставляти єпископів є найбільш знаменним виявом внутрішньої суверенності, бо від особового складу єпископату залежить, у якому напрямі буде розвиватися дана Церква. Тим то затвердження Київської самоуправи декретом “Годиться Римському архиєреєві” – це кульмінаційна точка Берестейських синодів. День 23 лютого 1596, разом з місяцем червнем 1595, коли Київська Церква оформила свою самоуправу в 33 Берестейських артикулах, це найсвітліші дати цілої модерної історії нашої Церкви.

Крім двох ключевих артикулів, 10 й 11, теж інші артикули прийняв був Римський престіл, але радше мовчки в практиці, себто без письмового підтвердження їх папським декретом, але теж без письмового колинебудь розпорядження, прямо противного артикулам. Коли Римська курія бажала змін у Київській Церкві, незгідних з Берестейськими артикулами, тоді радше неофіційно спонукувала до цього Київських ієархів і очікувала, щоб вони самі завели такі зміни.

Так от, у Римі дуже очікували, щоб у 1891 Львівський собор завів безженнє священство. Коли однак до цього не прийшло, то Римський престіл ніколи не завів целібату на Київських теренах своїм авторитетом, хоч як його постійно й наполегливо піддержує. Подібно є зі збереженням юліанського календаря, хоч Київська ієархія сама передбачувала в артикулах можливість заведення григорянського стилю.

Багато відхилень від Берестейських артикулів завів Замойський синод 1720 року. Прийнято тоді латинський вислів про походження Святого Духа “від Отця і Сина”, латинське свято Божого Тіла, узaleжнено від Римської апробації нове видання літургічних книг, як теж вибір чернечогоproto-архімандрита, вибір єпископів з світського духовенства, а навіть адміністратора для не зайнятого митрополичого престолу.³² Очевидно, що всі ці зміни, які завела Київська ієархія, наче з власної ініціативи відступаючи від Берестейських принципів, потім радо затвердив Римський престіл.

До обмеження Київської самоуправи привели теж різні персональні привілеї, якими обдаровувано поодиноких осіб. Так то вже три дні по виданні декрету “Годиться Римському архаєреєві” оба єпископи делегати Потій і Терлецький та всі наслідники на обох їхніх єпископських престолах дістали папський привілей уживати саккосу, літургічної ризи, якою відзначувано до того часу тільки голову самоуправної Церкви. Для закріplення цього привілею папа обдарував їх новими ризами, включно з омофором.³³ Ясно, що коли три з вісімох єпископів уживали відзнаки Київського архиєпископа, то його вирізnenня затиралося. Це спричинило, що потім усі єпископи почали вживати саккосу.

У Берестейських артикулах владики вимагали гарантій адміністраційної самоуправи, але не було належного застереження про збереження законодавчої самоуправи, себто про свободні синоди і собори. Вже синоди в роках 1592-94 натрапляли на великі перешкоди. Ще більші перешкоди настали зараз по цім синоді в червні 1595, на якому ухвалено артикули. Як Потій, так і князь Константин

³¹ Там же, стор. 117-125.

³² Юрій Федорів, “Замойський синод 1720 р.”, *Богословія XXV* (Рим 1971), стор. 5-71.

³³ DUB, Nos. 194, 195, pp. 294-297.

Острозький вимагали, щоб делегати перед виїздом на переговори до Риму одержали мандат від собору цілої Київської Церкви. Однак польський король ніяк не дав дозволу на собор. По завершенні переговорів з папою і по повороті делегації з Риму ще тяжче було одержати королівську згоду на скликання собору Церкви, а навіть на відповідний синод єпископів.

Брак застереження в артикулах про собори й синоди уможливлював польському королеві, а також Римській курії впливати, а то й маніпулювати цими законодавчими органами Київської Церкви. Коли король врешті погодився на скликання синоду Київської єпархії в жовтні 1596 для ратифікації Берестейського договору, то Київські владики не мали можливості ефективно керувати цим своїм синодом. Практично найбільше значення мали три латинські шляхтичі, королівські репрезентанти, хоч вони й не були членами синоду. Був у Польщі в той час спеціальний папський легат Енріко Кастані (Henricus Caietanus). Він зустрічався з Київськими владиками перед і після синоду, але особисто не був присутній на останнім Берестейськім синоді. Не було там також папського нунція Германіка Маляспіни (Germanicus Malaspina), хоч раніше він посередничив між Київською єпархією і Римським престолом. Римську Церкву репрезентували на цім синоді ці три польські єпископи з Київських теренів, яким ще 7 лютого 1596 папа Климент VIII доручив брати участь у синоді Київської Церкви. Зокрема першим між ними був Львівський польський єпископ Ян Соліковські, який вже 1583 старався силою приневолити східних вірних святкувати Різдво за григоріянським календарем. За це єпископ Гедеон Балабан викликав тоді Соліковського до світського суду, а тепер на руки цього Соліковського Балабан мав би зложити заяву послуху Римському архиереєві.

Тож зрозуміло, що Гедеон Балабан, а за ним теж Перемиський єпископ Михайло Копистинський, здержувалися від участі в такому синоді. Довкруги цих двох владик згуртувалася ціла опозиційна група. Був у ній ще Києво-печерський архимандрит Никифор Тур, князь Острозький та інші світські люди, але керував нею чужинець з Туреччини, грек Никифор, наміри якого були дуже підозрілі. Він наполегливо намагався не допустити до поєднання опозиційної групи з синодом Київської єпархії. З другого боку, польські керманичі синоду також не старалися про порозуміння з опозиційними владиками, а лише вимагали від усіх єпископів заяви послуху Римському архиереєві. Так то за всіх п'ять днів синоду не було жадної зустрічі всього Київського єпископату разом, не було жадних справжніх синодальних нарад. Отож не диво, що такий розбитий синод закінчився взаємною екскомунікацією опозиційної групи й синоду та підписанням такого ратифікаційного документу, якого бажали польські керманичі.

У ратифікаційнім документі Київської єпархії широко описані Константинопольсько-Римські роздори і Фльорентійський собор, у якому брав участь всієї Русі архиєпископ митрополит Ізidor. Натомість коротко й загально сказано в документі про делегацію Потія і Терлецького до Папи, щоб нас до своєї послушності прийняв...заховуючи нам обряди й церемонії Східних Церков грецьких і руських, а ніякої зміни в Церквах наших не чинячи, тільки по переданню святих грецьких вічно нас залишив.³⁴ Врешті написано, що згідно з волею папи Клиmenta

³⁴ MUH, Vol. I, No. 235, p. 169; DUB, No. 235, p. 361.

VIII зійшлися владики на синод зложити визнання святої віри і послухності Римській столиці святого Петра. Ця коротка клявзуля: “заховуючи нам обряди й церемонії Східних Церков”, хоч як вона слаба й загальникова, все ж таки, вказує, що це був договір під умовами, а не беззастережна унія. Вона включала умовини всіх 33 артикулів у всьому їх обсязі.

Цією ратифікацією був остаточно схвалений двосторонній договір Київської Церкви з Латинською. Однак зараз від початку одна сторона старалась Київську самоуправу звести до мертвової букви на письмі, а друга сторона мусіла цю самоуправу постійно обороняти. Найгірше в цьому відчувався брак спільноговідстоювання на синодах і соборах гарантованих папськими декретами прав. Синоди й собори майже не відбувалися, або були такі, як Замойський, яким офіційно проводив нунцій Еронім Грімальдо (*Hieronimus Grimaldus*), як виразно написано в наголовку постанов Синоду.³⁵

Брак регулярних синодів унеможливлював теж вибір кандидатів на єпископів і Київського архиєпископа, так як передбачено в Берестейськім договорі. Це ключевий елемент адміністраційної самоуправи. Зараз 1599, коли тільки помер Київський верховний архиєпископ Михайло Рагоза, король без синоду назначив його наслідником Іпатія Потія, а наступного року Римський архиєрей це назначення потвердив.³⁶ Відтоді застережений в артикулах синодальний вибір кандидатів на Київського архиєпископа-митрополита та на інших єпископів залишився мертвим запевненням на папері.

Не диво, що така наглядна розбіжність між договірними гарантіями і практичною дійсністю зараз від початку викликала сильну опозицію до ратифікації Берестейського договору. Це не була опозиція до самого договору з Римським престолом. Наглядне це з того, що на синоді в Новгородку в січні 1596, коли Потій і Терлецький були ще в Римі, ані присутній на цім синоді Львівський єпископ Балабан, ані ніхто інший не оспорювали виїзду делегації до Риму. Щойно по їх повороті, коли почалась маніпуляція у практиці цим договором, почалась опозиція внутрі Київської Церкви.

Опозиція до останнього Берестейського синоду та ратифікованого на нім договору не означала заперечення всякого поєднання з Римським престолом. Видно це з листа Іпатія Потія до князя Константина Острозького з 3 червня 1598 та з обміну листами князя Острозького з папою Клементом VIII в роках 1604-1605,³⁷ вкоротці перед смертю того папи в цьому ж 1605 і князя Острозького в 1608.

Пізніше в 1620 ця внутрішня опозиція оформилася у зовнішню з започаткуванням нової окремої Церкви під патронатом козаків. Ієрархія цієї нової “козацької” Церкви шукала спільно з ієрархією Берестейської традиції нового оформлення Берестейського договору. Основою і запорукою цієї нової форми самоуправи мало бути створення одного спільноговідстоювання Київського патріярату в єдності

³⁵ Юрій Федорів, “Замойський синод 1720 р.”, *Богословія XXV* (Рим 1971), стор. 26: *Decreta Synodi Provincialis Provinciae Russiae, Ritus Graeci uniti; Praesidente Illmo ac Rmo D. D. Hieronymo Grimaldo Aepro Edesseno Nuntio Apostolico in Regna Poloniae, a SS D. N. Clemente PP XI necnon sacra Congregatione de Propaganda Fide specialiter deputato.*

³⁶ MUH, Vol. I, No. 283, p. 194; MUH, Vol. IX-X, No. 171, p. 244; DUB, Nos. 326, 330, 333, 348, 350, pp. 483, 488, 492-493, 505, 506-509.

³⁷ MUH, Vol. IX-X, No. 223, pp. 287-288.

з Римським престолом. Новий Київський патріярхат мав об'єднати “Берестейську” ієрархію з опозиційною “козацькою” в одну Київську Церкву. Дуже близько було до здійснення цього проекту на спільнім соборі, наміченім на жовтень 1629. Хоч на жаль цей світливий проект не завершився тоді успіхом, однак старання про поєднання двох Церков в одному Київському патріярхаті продовжувалися так довго, доки існувала “козацька” Церква.

У принципі “козацька” Церква від початку була державною Церквою Гетьманщини, подібно як Московська Церква була державною Церквою царя. Тож зовсім логічно й послідовно державна Церква Гетьманщини поділила долю Гетьманської держави. Коли за гетьмана Івана Самойловича (1672-87) козацька держава схилилася під Московський протекторат, тоді теж митрополит “козацької” Церкви Гедеон Четвертинський підкорився Московському патріярхові. До того часу зовсім окремішня “козацька” Церква ввійшла тоді без жадного договору й умовин у беззастережну унію з Московською, і так то 1685 закінчилося її 65-річне існування. Вкоротці потім митрополит цієї колись зовсім відробної Церкви втратив навіть зовнішні ознаки своєї індивідуальності, а вся колишня “козацька” Церква стала інтегральною частиною чужої російської.

Церква Берестейської традиції опинилася тоді осамітнена на перехресті двостороннього наступу проти її самобутності. Затяжіло на ній нелегке завдання самотужки обороняти залишки самоуправи Берестейського договору. З більшою або меншою свідомістю вагомости цього завдання та із змінною ревністю й успіхом виконує вона це історичне завдання вже через кілька останніх століть.

РОЗВИТОК ІДЕЇ ПОМІСНОСТИ В БЕРЕСТЕЙСЬКИХ ЧАСАХ

1. Проблема помісності у Фльоренції і в Бересті

Постанови Берестейських Синодів основуються на рішеннях Фльорентійського Собору і багато в дечому до них подібні, хоч і немало від і них різнятися. Як Фльорентійський Собор, так і Берестейські Синоди велися у формі договору між двома партнерами – двома помісними Церквами: Константинопольською і Римською у Фльоренції, а Київською і Римською у Бересті. Рішення основувалися на принципі узгодження спірних питань, а не на навертанні одних “неправовірних” на правовірія інших.

Головним спірним питанням, особливо на Берестейських Синодах, не була зверхність Римського архиєрея над помісними Церквами. Приймалося її як уже вирішенну справу, а публічне визнання тої зверхності ставало немов виявом і завершенням взаємної згоди. Подібно як у сучасних нам відносинах між Католицькою і Православною Церквами не заперечується навзакін важності Пресвятої Євхаристії, але спільна участь у Євхаристійній Жертві має бути щойно виявом і завершенням взаємного поєднання. Тому в Берестейських часах Київська єпархія здергувалася від публічного визнання зверхності Римського архиєрея, аж доки не будуть полагоджені спірні питання. Тим більше, що це був найсильніший аргумент, щоб добитися позитивного для себе вирішення спірних проблем.

Справжньою ключовою проблемою, як у Фльоренції, так і в Бересті було збереження індивідуальності помісних Церков Константинополя чи Києва під спільним верховним проводом Римського архиєрея.

У Фльоренції Візантійські Отці Собору найбільше турбувалися теологічним аспектом своєї індивідуальності, щоб не накидати візантійцям західної сколястичної богословії про походження Святого Духа та про інші правди віри. На сторожі юридичної і літургічної помісності Константинопольської Церкви стояв тоді ще досить авторитетний і сильний Візантійський імператор.

Інакше було в Бересті, півтора століття пізніше. Теологічні проблеми, якими зрештою Київська Церква ніколи дуже не займалася, були вже вирішенні у Фльоренції. Натомість життєвим питанням було збереження юридичної і літургічної індивідуальності Київської Церкви, головно тому, що вона не могла числити на жадну державну захорону. Це й спонукувало Київську Церкву запопадливо зберігати своє традиційне пов'язання з Константинопольським патріярхом як одинокою опорою перед наступом латинсько-польського централізму і уніформізму.

Зв'язки Київської Церкви з Константинополем не були ніяким запереченням найвищої зверхності Римського архиєрея над цілою Вселенською Церквою, у тому й над помісною Київською. Під турецьким володінням неодин Константинопольський патріярх візнявав зверхність Римського архиєрея згідно з Фльорентійським рішенням, хоч не міг цього публічно виявити папі, який очолював християнський антитурецький фронт. Такі патріярхи не противилися, але навіть заохочували, щоб

помісні Церкви поза Турецькою імперією вдержували приязні зв'язки з Римською, зберігаючи однак свою помісну індивідуальність. Це виразно написав Константинопольський патріярх Ніфон II 1498 року Київському Верховному архиєпископові Йосифові Болгариновичеві:

Хай буде вам відомо, що цей Синод [Фльорентійський] був і дуже світливий, і велично апробований загальним одобренням ... Ale твоя світлість матиме немалій привід і вимівку, якщо скаже, що без Константинопольської згоди, себто твого патріярха, не може нічого діяти...

...Тож твоя всечесність хай ніяк забагато не противиться, але приязно відноситься, бо й ми дозволили священикам, які живуть на островах під Все світлим Венеціянським сенатом, відправляти з латинниками моління і святкування...

...Ми насправді, хоч якби бажали, однак ніяк не можемо робити те, що є цінним для справи...¹

2. Помісність і духовний рівень

Чим довше закріплювалася Турецька імперія на руїнах Візантійської, тим щораз слабшою опорою ставав відклик до Константинопольського патріярха. Зокрема коли по Тридентійськім Соборі (1545-63) внутрішньо скріплена Римська Церква почала поширювати ідею строго централізованого проводу на весь християнський світ. Ключовою справою цього централістичного процесу була вимога, щоб Римський престіл рішав про кожну єпископську номінацію.

Іншим практичним вивтом Римського централізму були папські нунції, які в другій половині XVI століття з'явилися у всіх католицьких державах і старалися про прямий контакт між місцевими Церквами і Римським центром. Тоді кожна помісна Церква була приневолена виразно определити своє відношення до Римського верховного проводу. Відклик до посереднього свого зверхника-патріярха тратив змісл, тим більше, що саме значення патріярха у Вселенській Церкві щораз підупадало.

Однак у цьому зближенні і оформленні свого відношення до центрального проводу крилася небезпека затратити свою індивідуальність і перемінитися в безпідметний адміністративний сектор одної уніформної Церкви. Чим слабша була помісна індивідуальність, чим нижчий її духовний рівень, тим грізніша небезпека цю індивідуальність затратити у вселенській єдності. Подібно як тим легше ставали заморські країни колоніями європейських імперій, чим нижчий був їх культурний рівень.

Для збереження помісної індивідуальності Київської Церкви конечно було скріпити її духовну вартість. Індивідуальною не могла залишитися духовна порожнеча чи руїна, спричинена моральним занепадом і протестантською революцією XVI століття. З другого боку, годі в ізоляції подбати про підвищення духовності. Для

¹ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae* (Leopoli 1862), pp. 149-155. *Monumenta Ucrainae Historica* [MUH] (collegit A. Šeptyckyj), Vol. I (Romae 1964), No. 7, pp. 6-7.

цього потрібно було помочі інших сильніших помісних Церков, між якими найсильнішою була помісна Римська Церква, оживлена й скріплена Тридентійським Собором.

Так то в другій половині XVI століття Київська Церква стояла перед життєвою дилемою. З одного боку вона була приневолена визначити своє відношення до центрального Римського проводу і централізованої Римської Церкви, що крило в собі небезпеку затратити свою індивідуальність. З другого боку Київська Церква потребувала зближення і помочі Римського проводу й Церкви для скріplення своєї духовості і цим самим для утвердження своєї індивідуальності.

3. Зусилля мирян підняти Київську індивідуальність

Духовний рівень Київської Церкви, зокрема її священства та ієрархії, був у другій половині XVI століття такий низький, що Київський церковний провід не був здатний зайнятися скріпленням духовості своєї Церкви. Ініціативу перебрало зорганізоване у братства мирянство, а також ця шляхта, що ще залишилася при традиції Київської Русі. Зокрема найвищий світський авторитет тодішньої Русі, нащадок Київської династії Ігоревичів, воєвода столичного міста Києва і князь тодішнього культурного центру в Острозі на Волині – Константин Острозький передував у піднесенні освіти, духовости, а з цим і розуміння суверенної помісності Церкви у Київській Русі.

Як справжній державницький муж, Острозький розумів, що для здійснення духовного підйому потрібно співпраці з іншими культурними й церковними центрами, особливо з обновленим західнім. Тож звернувся він перший за поміччю до Заходу, запрошуучи ще 1567 до зустрічі й співпраці представників Римської Церкви: одного з Домініканського чину професійних теологів, а другого світського каноніка і визначного львівського проповідника Пйотра Павензкого, прозваного Скаргою.

Та звідси помочі Острозький не одержав, а Скарга запрошення навіть не прийняв. Щобільше, коли два роки пізніше він вступив до Чину Ісусовців (Єзуїтів) то працював не на скріплення Київської Церкви, а на абсорбовання її польсько-латинською. У своїй книжці *O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem*, написаній 1574, він просто закликав вірних Київської покидати свій церковний провід і включатися в Римську Церкву:

...руський народе, не чекаючи дбай про свою душу. Якщо твої старші духовні єдності ... не хочуть, відступи від них ...²

Цей виступ на послаблення помісної самоуправи Київської Церкви був зовсім протилежним до ідеї і зусиль князя Острозького.

² “O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem. Y o Greckim od tey jedności odstąpieniu”, *Русская историческая библиотека VII* (С.-Петербургъ 1882), столб. 223-526. 3 частина, 10 розділ.

4. Завершення Московської помісності патріярхатом

У той час, коли Київська Церква у Польсько-литовській державі мусіла стерегтися, щоб не втратити своєї помісності зовсім, у сусідній Московщині державна Московська Церква здійснювала свої найвищі церковні амбіції. Римський престіл був готовий піти назустріч московським стремлінням під умовою, щоб Московська Церква приєдналась до Римської, а головно якщо Московщина вступила б до антитурецької ліги держав, що її так наполегливо збирали й очолювали Римські папи.

Тодішній московський цар Іван IV Грозний, фактичний голова Московської Церкви, не бажав ані вступати в антитурецьку війну, а ще менше, щоб його державна Церква узалежнювалася від Римського папи. Про це добре переконався, а при цьому й розчарувався Москвою папський легат Антоніо Поссевіно, який у роках 1581-82 іздив з такою пропозицією до Москви.

У тому ж часі Константинопольський патріярх Єремія II попав у турецьку неласку, і 1584 турки його ув'язнили. Римські дипломати добавчували в скрутному положенні патріярха Єремії добру нагоду зреалізувати свої нереальні комбінації про втягнення Москви в антитурецьку лігу, зовсім не затурбовані недавною невдачею місії Поссевіна. Виринула була тоді думка, щоб звільнити патріярха Єремію і поселити його в Москві. Таким чином задоволено б московські амбіції на патріярше завершення Московської Церкви, а при цьому через протитурецького патріярха пов'язано б північно-східню Європу в антитурецький фронт.

Поссевіно, який у поворотній дорозі з неуспішної своєї місії до Москви зустрічався був 1583 з князем Острозьким, краще розумів московський абсолютизм, а цим самим утопійність римських комбінацій. Він ніяк не вважав Москву за відповідне місце на осідок звільненого грецького патріярха, а пропонував радше Київ. Тодішній папський нунцій у Польщі Альберто Больонетті вказував на Львів або Вильно як екзильний осідок Константинопольського патріярха.

У 1586 турки під тиском опінії врешті звільнили Єремію, але не регабілітували його на патріярший престіл. Так то державно не признаний Константинопольський патріярх вибрався 1588 шукати собі нового притулку в Східній Європі. Польський канцлер Ян Замойські дораджував йому осісти в Польсько-литовській державі, але патріярх побоювався польської домінації. У липні того ж року поїхав він до Москви, щоб осісти там як екзильний Константинопольський, або як новий Московський, патріярх.

Однак Іван Грозний не бажав у Москві грецького патріярха, ані з Константинопольським, ані з Московським титулом. Цар хотів мати собі підчиненого москвича за патріярха і тому Московський синод у січні 1589 проголосив місцевого митрополита Йова (1586-1605) патріярхом Москви. Чотири місяці пізніше Єремія рад-не-рад це проголошення потвердив і так державна церква Московщини зрівнялася в титулі з Константинопольською і від неї зовсім унезалежнилася.³

³ Римські комбінації з'єднати московського царя Івана IV до проти-турецької ліги описані, на основі тогочасних документів, у творі: О. Halecki, "From Florence to Brest", *Sacrum Poloniae Millennium* (Rzym 1958), стор. 193 і даліші, а про плян поселення патріярха Єремії II в Москві на стор. 216.

Зногоу боку турецький султан у липні 1589 повернув Єремії патріярший престол Константинополя, і регабілітований патріярх вибрався у поворотну дорогу домів.

5. Авторитет патріярха для Київського ієрарха

Безперечно, що всі ці комбінації з перенесенням Візантійського патріяршого осідку на територію Київської Церкви, як рівно ж фактичне створення нового патріярхату в Москві мали вплив на розвиток світогляду Київської ієрархії. Правда, вона ніяк не думала наслідувати Москву. Перш усього, не було в ній для цього своєї державної влади, яка могла б і хотіла б поставити Константинопольського патріярха перед доконаний факт. Та важніше, що для Києва була чужа ідея державної Церкви. Збереглася ще давня традиція Княжої Русі не ізоляватися, а шукати співживиття з іншими народами, жити в злуці з іншими християнами, входити в склад Вселенської Церкви. У Польсько-литовській державі долувавався до того ще тактичний мотив: можливість відклику до авторитету Константинопольського патріярха як на опору проти латинсько-польського наступу.

Це все однак не виключало потреби скріпити свій суверений авторитет для переведення внутрішніх реформ, а ще більше для наладнання відносин з Римським престолом. Щоб у відносинах з Римським центром Київську Церкву не трактували як безавторитетну масу індивідуальних християн, мало помагав відклик на далекий Константинопіль. Перебуваючи в турецькій державі, не лише Єремія, але кожний Константинопольський патріярх не смів виявити навіть найменшого натяку, що він сприяє якісь співпраці східних християн з Римським папою. Всякі проримські симпатії кваліфікували турки як противництво з антитурецьким фронтом.

Тож коли в часі I Берестейського синоду, у серпні 1589, Київська ієрархія звернулася до патріярха Єремії II з заявою, що

...треба старатися про справжню єдність з Латинською Церквою, щоб потім мати від неї поміч відповідно до потреби, на що патріярх відповів, що ця думка є святою та що щасливими повинні почуватися ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлеглі туркам, задля різних небезпек...⁴

Цей вислів дуже добре ілюструє загальне наставлення Константинопольських патріярхів під турецьким володінням, зовсім відмінне від попереднього у Візантійській імперії. Це нове наставлення Константинопольських патріярхів охопив польський історик Оскар Галецький таким твердженням:

...політика патріярхату не була диктована ніякою основною ворожістю до Риму, але раціями догідності: під турецьким

⁴ "...si doueuua tentare una uera unione con la Chiesa Latina per hauer poi aiuti da quella secondo il bisogno, al che il Patriarca replicò il pensiero esser santiss(im)o, et che felici doueuano reputarsi quelli, à chi non era uietato l'esseguirlo, ma che non era licito di farlo à chi stava soggetto à Turchi per uarij pericoli..." Це становище патріярха Єремії II записав папський легат А. Possevino так як подали йому Київські владики. Вперше відкрив цю записку О. Halecki, "Isidore's Tradition", *Analecia OSBM IV(X)* (Rome 1963), p. 39.

володінням не був можливий жадний зв'язок з Святою Столицею, але Східні Церкви у вільних католицьких краях могли робити договір з Першим Римом, не зриваючи конечно з Другим Римом ...⁵

Така свобода “робити договір з Першим Римом” була з одного боку дуже догідною для помісної Київської Церкви, але з другого боку позбавляла її можливості покликуватися на патріярший авторитет. Брак опертя на авторитет патріярха, так дуже потрібний у договорах між партнерами, дуже послаблював поняття індивідуальності Київської Церкви супроти Латинської. Щогірше, що без відклику на патріярший авторитет у тому XVI столітті можна було легко посуджувати Київську єпархію в якісь антипатріяршій револті, чи взагалі в церковній революції, що на жаль потім і закидали Київським владикам.

З цього скрутного положення патріярх Єремія II знайшов такий вихід, що Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького, промотора зв'язків з Римським престолом, назначив патріяршим екзархом. Так то патріяршим авторитетом можна було наладнювати відносини з верховним Римським престолом, не наражуючи цим самим особу самого патріярха на репресії в турецькій державі.

При цьому авторитет голови Київської помісної Церкви, Київського верховного архиєпископа і митрополита залишався збоку, щоб відразу не ангажуватись усім авторитетом безборонної Київської Церкви в ці складні й небезпечні пертрактації між двома помісними Церквами.

6. Перша Берестейська ініціатива

Київська Церква, наділена авторитетом патріяршого екзарха, як помісна перебрала свою долю в свої руки. Треба справді подивляти відвагу і рішучість цих кількох владик, а було тоді всього вісім єпископів у просторії Київської Церкви двох народів: українського і білоруського, у двох сфедерованих державах: Литовській і Польській. У часи потридентійського централізму, коли ще ані тоді, ані до сьогодні належно не уточнено відношення між поодинокими помісними Церквами та верховним Римським проводом, цих кількох єпископів приступило до переговорів з Польсько-литовською державою і з Римським престолом як представники помісної суверенної Церкви. Цим відважним актом вони довели до розуміння Вселенської Церкви не як уніформної, але як екуменічно зложеної з помісних.

Головну працю пророблювано на комісії чотирьох владик, очолюваній екзархом Терлецьким. Заключення комісії приймали і потверджували всі єпископи на пленарній сесії щорічного Синоду в Бересті під проводом Київського верховного архиєпископа-митрополита.

Вперше ця єпископська комісія зібралася на початку 1590 в Белзі. Постанови цієї комісії підтверджено синодально в червні того ж року в Бересті словами:

А що які постанови вчинили і списали єпископи деякі з нас у Белзі в теперішнім році тисяча п'ятсот дев'ятдесятім, це постановлення

⁵ O. Halecki, “From Florence to Brest”, p. 112.

залишаємо в повній силі і цим листом нашим стверджуємо цим способом...⁶

У відношенні до Вселенської Церкви застерігали собі владики в цім першім Берестейськім документі лише літургічний аспект помісності Київської Церкви. У дійсності тодішніх відносин Польсько-литовської держави не так важним було легальне застереження помісних прав, як радше певність, що державна влада буде цю помісну індивідуальність респектувати і охороняти. Тому вже в цім першім прелімінарнім документі синодальної комісії передбачується подати потім артикули для уточнення потрібної державної гарантії.

Застерігаємо собі тільки, щоб найсв. римський Папа не міняв нам обрядів і всіх справ, себто служби і всього церковного порядку, якого держиться віддавна, наша св. східня Церква, і в цім порядку щоб лишилися ненарушені; а Його Королівська Милість нашого милостивого пана, щоб загарантювала наші вольності привілеями та затвердила артикулами, які ми подамо.⁷

Юридичний аспект помісності тут лише загально заторкнено висловом про “вольності” і “привілеї”. Більше юридичним аспектом займався Синод 1590 лише у внутрішнім відношенні поміж поодинокими єпархіями і монастирями.

Вже перші вступні праці синодальної комісії для скріплення помісності Київської Церкви насторожили ідеолога уніформізму Пйотра Скаргу. Ще перед початком червневого Синоду видав він друге видання свого твору *O жондзе і односьці косьцьола Божего под единим пастежем*, присвячуячи його просто королеві. Церковне поєднання “під одним пастирем” розумів він як обрядове навернення східних вірних на латинський обряд, хоч усвідомляв собі, що обрядово перетягнути вірних до іншої помісної Церкви є тяжче, як віросповідно навернути протестантів латинського обряду до Римо-католицької Церкви.

7. Оформлювання юридичної помісності

У наступнім 1591 році щойно в жовтні зібралися в Бересті Київські єпископи, разом з деякими священиками та визначнішими мирянами, між якими був також князь Константин Острозький. Так то цей III Берестейський синод можна звати, згідно з модерним розрізнюванням термінів, собором духовенства з участю мирянства.

Мабуть участі Острозького треба завдячувати, що собор 1591 багато залежав від розробленням юридичного аспекту помісності і то не лише у внутрішньому, але й у зовнішньому житті Київської Церкви. Зокрема Собор постановив, що для королівської номінації на митрополита та єпископів Синод має подавати чотирьох

⁶ Акты относящиеся к истории Западной России IV (Санктпетербургъ 1851), No. 25, стор. 35. *Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum* (collegit A. Welykyj) (Romae 1970), No. 1, p. 6.

⁷ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 162-163. *Русская историческая библиотека XIX* (С. Петербургъ 1903), столб. 619. *Documenta unionis Berestensis*, No. 2, p. 8.

гідних кандидатів. Ніхто з-поза синодальної кандидатури не має права обіймати владичого престолу.

Та чим виразніше єпископат оформлював помісність Київської Церкви, тим більше уряд це оформлення ігнорував. У лютім наступного 1592 на опорожнений Погоцький архієпископський престіл король номінував, без порозуміння з Київським єпископатом, зовсім недуховну особу: Богота Сілецького “в літах уже подошлого – за вірну службу як ротмістр”.⁸

У березні 1592 король відповів на перший начерк церковного поєднання синодальної комісії ще з 1590, але прийняв його як індивідуальне навернення чотирьох підписаних владик, а не як настанову єпископату помісної Церкви. Щобільше, на випадок, якщо Київський митрополит не був би згідний з цими чотирьома єпископами, то король виймав їх з-під зверхності митрополита і патріярха. Безперечно, що такого розчленування помісної Київської Церкви ніхто з владик не бажав.

Коли в січні 1593 звільнилося місце Володимира-Берестейського єпископа, то князь Острозький уже заздалегідь запобігав, щоб також цей престіл не дав король невідповідній особі за військові чи державні заслуги. За старанням Острозького цим новим волинським єпископом став Адам Потій. Хоч до того часу був він світською людиною, вдівцем, все ж таки це був чесний оборонець релігійної духовості і церковної помісності. Ахіллевою його п'ятою було лише те, що він, як конвертит з кальвінізму сильно наголошуючи віросповідну правовірність, ставав необережним у справах збереження помісної суверенності Київської Церкви. Ще перед першим Берестейським синодом 1589 Потій переговорював про церковну єдність, але з латинським єпископом Луцька Бернардом Мацейовським.

Тож сам князь Острозький зараз у червні 1593, у своїм листі до новоставленого єпископа Іпатія Потія, старався запобігти цій слабій сторінці свого друга. Ставив Потієві справу церковного поєднання радше в широкій інституціональній площині, ніж у формі приватних переговорів. Заохочував Потія до тісної співпраці з Київським єпископатом, а навіть з іншими східними помісними Церквами. Щоб запевнити державну захорону для Київської Церкви, Острозький вперше у цьому листі висунув вимогу місця в сенаті для всіх Київських єпископів нарівні з латинськими.

8. Сокальське відновлення Берестейської ініціативи

В наслідок державної холодної постави до Берестейської ініціативи 1590-91 рр., наступила в двох наступних роках стагнація у реформаторській діяльності Київської Церкви. У 1592 взагалі не було синоду, а черговий IV Синод у червні 1593 не вініс нічого нового.

Щойно нові збори комісії під проводом екзарха Терлецького у березні 1594 в Сокалі оживили діяльність єпископату. Комісія відновила свої постанови з 1590, зроблені в Белзі, додаючи вимогу щонайменше одного місця в сенаті для Київського

⁸ Акты относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи I (Санктпетербургъ 1863), No. 201, стор. 238.

митрополита. Під цими Сокальськими постановами позирав екзарх Терлецький підписи інших владик, нечленів комісії.

Черговий V Берестейський собор зібрався в червні 1594 в неповнім складі єпископату. Примас Польщі старався взагалі не допустити до цього собору під претекстом, що король уже від дев'яти місяців перебував за кордонами Польщі.

Все ж таки, на цьому обмеженому Соборі 1594 екзарх Терлецький дістав уповноваження переговорювати з польським канцлером Яном Замойським про наладнання відносин між Київською Церквою і Римською. Через канцлера Замойського Сокальські постанови дісталися до нунція Германіка Маляспіні, а цей у жовтні 1594 позвітував про них ділово до Риму. Так то щойно на п'ятім році берестейська ініціатива дійшла до відома завжди чуйного і бистро інформованого Риму, хоч велася в тому часі дуже часта кореспонденція з нунціятурою в Польщі.

Папа Климентій VIII зараз вимагав від свого нунція точніших інформацій про цю нову для нього перспективу широкого церковного поєднання. Однак Замойські відмовився дальше цією справою займатися, і Берестейська ініціатива знов застягла на мертвій точці.

Зрушилася справа аж із списанням нового документу в грудні 1594, який міг був стати катастрофальним для Київської Церкви, але насправді став каталізатором для завершення задавленого діла.

Це польський єпископ Луцька Бернард Мацейовський гостив на початку грудня 1594 в своїй приватній резиденції у Торчині коло Луцька нового Володимира-Берестейського єпископа Іпатія Потія, а з ним також екзарха Кирила Терлецького, ієрапха Луцька й Острогу. Там Потій списав у трьох примірниках нову заяву, якої текст властиво нічого нового не додавав до попередніх синодальних заяв. Натомість бракувало в тому новому тексті виразного застереження помісної індивідуальності Київської Церкви, так дбайливо відмічуваної у кожнім синодальнім документі. Такий дефективний текст заяви про верховну владу Римського архиєрея могли уніформісти легко використати для зігнорування, а навіть для заперечення Київської помісності у вселенській церковній єдності.

Правда, поміж оригінальний текст заяви та підписи владик втиснено дрібнішим письмом ще таку замітку:

Однак зберігаючи і в цілості виконуючи церемонії і обряди
богопочитання та святих Тайн, згідно з звичаєм Східної Церкви,
справляючи лише ті артикули, які перешкоджали б самій єдності,
щоб усе відбувалося старовинним способом як колись, коли тривала
єдність.⁹

Ця загальникова замітка лише про літургічний аспект помісності, ще й послаблена неспрецизованою клязвулою про зміну того, що перешкоджало б єдності, ніяк не могла б стримати цілковитої інтеграції Київської Церкви в уніформовану латинську систему Римської Церкви.

⁹ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 172-175. G. Hofmann, *Die Wiedervereinigung der Ruthenen mit Rom, Orientalia christiana* III, 2 (Roma 1925), pp. 138-139. *Documenta unionis Berestensis*, No. 17, p. 34. Про це, що цю замітку втиснено пізніше між текст і підписи, див.: O. Halecki, "From Florence to Brest", p. 275.

9. Державна реакція

Коли Бернард Мацейовський одержав одну з трьох, польську копію Торчинського документу, зараз заворушилася державна й церковна влада в Кракові. Терлецького покликано до короля і до нунція. Нунцій доручив провірити становище Київських єпископів польському єпископові Львова Яну Соліковському, якому король ще додав Луцького єпископа Мацейовського і литовського канцлера Льва Сапегу.

У лютому 1595 нунцій двічі звітував до Риму про київських владик, а папа у березні принаглював нунція діяти і прислати єпископа Терлецького до Риму.

Така нагла зміна у відношенні державного і церковного проводу Польщі до київських владик насторожила дипломатично досвідченого і чуйного князя Острозького. У березні прийшло до гострої листовної виміні між князем і Потієм. Тоді почало захитуватися довір'я і співпраця між сторожем київської княжої спадщини, ініціатором церковного зближення з Заходом і київськими владиками, які своєю необережністю виставили Київську Церкву на небезпеку бути предметом, а не підметом у цім зближенні з Заходом і затратити спадщину київської індивідуальності. Та не лише князя Острозького спонукав Торчинський документ до скорої акції. Сам Київський верховний архієпископ Михайло Рагоза був приневолений особисто перебрати ініціативу Берестейської акції в свої руки. Зараз же в грудні 1594 Рагоза, доповнюючи браки Торчинського документу, списав у своїй інструкції для екзарха Терлецького умовини публічного визнання папської зверхності. Це було збереження літургічної і юридичної індивідуальності Київської Церкви та запевнення хоч одного місяця в сенаті.

Ще обширніше списала в 10 точках, у тому ж місяці грудні, свої умовини комісія п'яти владик, до якої входив екзарх Терлецький і єпископ Потій. Між точками юридичної помісності є вимога, щоб єпископів назначених королем святив незалежно від Римської Церкви Київський архиєпископ, а Київського митрополита всі єпископи за благословенням Римського архиєрея. Є там також вимога місць у сенаті для всіх Київських владик.

Таке виразне окреслення літургічної і юридичної помісності Київської Церкви охолодило краківську латинську метушню і всю справу відложену аж до червня.

Відсунення справи лише допомогло Київській єпархії ще краще спрекізувати вимоги своєї помісності. На початку червня зібралася комісія чотирьох владик під проводом самого Київського архиєпископа Рагози і оформила у знаменних 33 артикулах синодальні вимоги Київської помісності. Вся Київська єпархія одноголосно підтвердила своїми підписами на передостаннім Берестейським синоді в червні 1595 цих 33 артикулів, “на які потребуємо гарантії від панів Римлян перше, заки приступимо до єдності з Римською Церквою”.¹⁰

¹⁰ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 178-181. G. Hofmann, *op. cit.*, pp. 142, 150. *Monumenta Ucrainae Historica (collegit A. Šeptyckyj) IX-X (Romae 1971)*, No. 110, pp. 157, 163. *Documenta unionis Berestensis*, Nos. 41-42, pp. 61, 68.

10. Берестейські артикули Київської помісності

В остаточних рішеннях Берестейського синоду 1595 приймається верховну зверхність Римського архиєрея як самозрозумілу річ. Однак перед публічним її визнанням вимагається від Римського архиєрея і від короля, як від найвищих суверенів Вселенської і Римської помісної Церкви та Польсько-литовської держави, прийняти 33 артикули Київської помісності. Ці артикули мали б нормувати відношення між помісною Київською Церквою з одного боку і Римським верховним проводом, Польсько-латинською помісною Церквою і Польсько-литовською державою, з другого боку. Практичний прецеденс для свого роду “помісного конкордату” і для теоретичного оформлення еклезіології помісних Церков, який щотільки почався на II Ватиканськім соборі.

Догматичні справи в постановах Берестейського синоду не становлять жадної проблеми, їх приймається на базі Фльорентійських рішень. У більшості Берестейських артикулів єпископат турбується забезпеченням літургічної і юридичної помісності та державним запевненням, що в цій помісності можна буде розвивати життя Київської Церкви.

З юридичних частин документу найбільш вагомим є 11 артикул, де вимагається, щоб новоіменованих єпископів висвячувано без інтервенції Римського престолу, а тільки Київський митрополит повинен складати заяву послуху Римському архиєреєві. Це основний елемент рівно-патріярших прав помісної Київської Церкви.

Знаменним є застереження в артикулах 13 і 31, щоб Берестейські рішення не інтерпретувати як вияв неприхильності до Візантійської Церкви і на майбутнє не віддалюватися від неї літургічно.

Ці теоретичні определення Київської помісності потребували ще практичного її вияву на загальнім соборі Київської Церкви. Собор ієрархії, священства, монашества і мирян заманіфестував би загальне суспільне рішення жити згідно з артикулами помісності Київської Церкви в єдинстві з Вселенською Церквою під верховним проводом Римського архиєрея. Собор цілої помісної Київської Церкви був би таким могутнім виявом помісної суверенності, що з ним мусили б у майбутньому числитися і польсько-литовська влада, і польсько-латинська ієрархія. Рішення загального собору було б тяжко потім нагинати та інтерпретувати на свій лад.

Тож як Острозький, так і Потій бачили конечність зовнішнього соборового утвердження Київської помісності саме в час цих історичних рішень. Тому від початку 1595 домагалися вони королівського дозволу на скликання собору. Однак по схваленні Берестейських артикулів у червні того ж року король категорично відмовив права скликати загальний собор. Щобільше, почали тоді навіть здергувати єпископів-делегатів від виїзду до Риму.

Лише завдяки наполегливості і матеріяльній жертвенності Терлецького вся Берестейська ініціатива знов не застрягла на мертвій точці. При кінці вересня 1595 делегати Київської ієрархії Терлецький і Потій добилися державного дозволу виїхати до Риму.

11. Незавидна доля Берестейських рішень

У Римі владики-делегати зустріли нові труднощі. За порадою комісії п'ятьох кардиналів з доданням деяких теологів, рішено Берестейські артикули зігнорувати. Римське торжество 23 грудня 1595 відбулося на основі Торчинського документу і синодального супровідного листа до артикулів, у якому визнавалося папську зверхність. Літургічну індивідуальність Київської Церкви потрактовано у папській буллі “Магнус Домінус” з тієї ж дати як папський дозвіл, а не як невід'ємну природну характеристику помісної Церкви.¹¹

Можна собі уявити, в якому прикому почутті відповідальності за долю помісності Київської Церкви опинилися тоді ці два владики-делегати. Треба подивляти їх рішучість і наполегливість, що в тому чужому римському середовищі, коли саме тоді приїхали до Риму один по одному два латинські єпископи з Польщі, Терлецький і Потій по двох місяцях таки добилися нового папського документу “Децит Романум Понтіфіцем”. Не було й це прямим і повним прийняттям Берестейських артикулів. Все ж таки, містився в ньому основний елемент рівнопатріярших прав Київської помісності.

Київський верховний архиєпископ-митрополит мав право наставляти нових єпископів без папської інтервенції і тільки новопоставлений Київський митрополит потребував підтвердження Римського престолу.¹²

Так то в лютому 1596 Київська Церква добилася в Римі найвищого авторитетного визнання своєї помісності. Однак зовсім противна доля судилася Берестейській помісності на місці в польській державі. Коли врешті прийшов державний дозвіл на скликання собору, чи радше лише синоду, на жовтень того ж 1596 року, то по думці польської влади цей синод мав стати тільки торжеством проголошення папської зверхності, а не найвищою збірною інстанцією Київської помісності.

Справжніми господарями на цьому останньому Берестейському синоді були три світські урядовці латинського обряду, а папу репрезентували там три латинські єпископи з українських міст Львова, Луцька і Холму. Головну промову на заключнім торжестві виголосив ідеолог включення Київських християн у Латинсько-польську Церкву, Пйотр Скарга.

Таке завершення Берестейських синодів було приниженням для всієї Київської Церкви, але іншої альтернативи Київська ієрархія в тодішніх відносинах не бачила. Тому більшість духовенства погодилася з фактом, що це вдалось хоч теоретично зберегти Київську помісність, і на цьому факті почала обновлювати Київську Церкву.

Однак головний сторож Володимирової княжої спадщини, Константин Острозький, і владики двох найбільш західніх єпархій Перемишля і Львова, виставлені на найсильніший тиск польсько-латинського колоніялізму, таки не могли погодитися з тим фактом. У висліді витворилася внутрі Київської Церкви сильна опозиція до останнього Берестейського синоду. Це ще більше ослабило Київську

¹¹ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 202-214. *Monumenta Ukrainae Historica IX-X*, No. 124, p. 190. *Documenta unionis Berestensis*, No. 145, p. 225.

¹² M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 219-222. *Monumenta Ukrainae Historica IX-X*, No. 145, pp. 218-219. *Documenta unionis Berestensis*, No. 193, pp. 293-294.

Церкву. Через кілька дальших десятиліть ієрархія старалася опанувати цю внутрішню опозицію, але ніколи того не здолала.

12. Спроба завершити Київську помісність патріярхатом

Чверть століття, одне покоління, пізніше внутрішня церковна опозиція оформилася 1620 в окремий відлам Київської Церкви з зовсім новою ієрархією, під козацькою зверхністю. Було це до деякої міри перешепленням Московської ідеї державної Церкви на українсько-козацький ґрунт.

Треба однак признати, що серед ієрархії та мирянства козацької Церкви було багато шляхетних патріотичних осіб. Власне один мирянин, шляхтич тої Церкви, Адам Кисіль, висунув у 1623 проект поєднання “Руси з Руссю”, себто обох Церков Київської спадщини. Поєднання мало б здійснитися на одному спільному соборі для вибору одного спільногого Київського патріярха в єдності з Римським престолом. Константинопольський патріярхат опинився був тоді в такій духовній кризі, що відклик до нього спричинював би радше замішання, ніж опору.

Утворення нового Київського патріярхату насправді зводилося до надання патріяршого титулу вже існуючим патріяршим правам Київської Церкви. Зовсім влучно записав у своїх нотатках з 1629 секретар Римської Конгрегації Поширення Віри, монс. Франческо Інголі:

Ця гідність не додасть митрополитові, хіба ім'я, бо він вже має право висвячувати єпископів у своїй області і в цьому головно полягає і по суті патріярхальне право, як видно з 6 канону першого Нікейського Собору.¹³

В історичній площині це було б світлим завершенням Берестейської ініціативи помісності. Для майбутності це було б створення суверенного християнського центру на Сході Європи з високим патріяршим титулом, який змінив би хід історії в далеко кращому напрямі. Та на превелику шкоду для всього християнства і для Вселенської Церкви до поєднання “Руси з Руссю” у Київському патріярхаті не дійшло.

Собор у серпні 1628 в Київській Печерській Лаврі силою зірвали козаки. Світські патрони козацької Церкви не дали своїй ієрархії свободно вирішувати церковні справи.

На жовтень наступного 1629 був заповіджений спільнний собор обох Церков у Львові. Цим разом трудність виринула з іншого боку. Дня 6 липня 1629, точно в 190 роковини світлого завершення Фльорентійського собору, Римська Конгрегація Поширення Віри в довгій інструкції для нунція у Варшаві так звеліла:

Якщо Ваша Достойність довідається, що рутенці схизматики хочуть розглядати на такім спільнім синоді способи й умовини, за якими думають зробити єдність, то також у такому випадку ви повинні спротивитися скликанню такого синоду...¹⁴

¹³ D. Tanczuk, *Quaestio Patriarchatus Kiovensis tempore conatinum Unionis Ruthenorum (1582-1623)*, *Analecta OSBM I(VII)* (Romae 1949), pp. 128-144.

¹⁴ *Monumenta Ucrainae Historica IX-X*, No. 612, p. 719.

Так і залишилася Київська Церква ослабленою і розбитою. Її новостворений і козаками контролюваний відлам з упадком козаччини скилився до сильнішої державної Церкви Москви і там затратив всякий слід київської помісності.

Натомість друга традиційна частина Київської Церкви, що втішається неперерваною ієрархічною лінією спадщини ще від Володимирових часів, мусила через цілі дальші три століття терпіти постійну ерозію своїх помісних прав і своєї літургічної ідентичності.

Щойно у цьому, ХХ столітті верховний Києво-галицький архиєпископ і митрополит Андрей Шептицький своїм великим духом і далекозорістю завернув це скочування вниз. Почалося усвідомлювання і відбудовування з руїн індивідуальної літургічної характеристики і помісних юридичних прав Києво-галицької Церкви. Віримо, що цей новітній процес світло завершить Берестейську ініціативу відновленням повної, ще Володимирової, суверенності одної об'єднаної Київської Церкви.

Для здійснення цього потрібно в першу чергу ясного усвідомлення, що Берестейські синоди не означали жадної ані віросповідної, ані обрядової, ані юридичної зміни. Це був виключно змаг Київської ієрархії за утвердження помісних прав Київської Церкви, яким вони залишили наступним поколінням до завершення.

УЖГОРОДСЬКА УНІЯ З 1646 РОКУ

Ужгородська Унія як така не постала сама від себе, але була підготована ідеями Берестейської Унії. Русько-Українське Закарпаття церковно і релігійно цілій час тяготіло до свого материка і всі ідеї та змагання Київської митрополії мали значне ехо в духовості закарпатської церкви.

Всі важливіші історичні твори попередніх століть, як також і всі старші документи уважали “рутенів” по обох боках Карпат одним народом, а їхні релігійні спільноти одною церквою. На Закарпатті спочатку існувало певне староруське автохтонне населення, яке прибуло сюди ще перед постанням Київської Русі, але воно було дуже знищено за часів татарської навали.¹ Тому від XIII століття мадярські королі старалися знову заселявати і скольонізувати спустошене Закарпаття. Тими кольонізаторами стали русичі-українці з Галичини, які від XIII до XV століття цілими селами переселявалися на Закарпаття і там злилися з залишками автохтонного населення.² Таким чином 80 відсотків нового закарпатського населення творили галицькі поселенці, які церковно надалі залишилися підданими галицьких єпископів. У 1443 король Мадярщини і Польщі Володислав II (Уласло) спільно згадує “рутенів” обох королівств, які належали до єпископів Польщі і користались такими самими церковними привileями.³

Наприкінці XV століття в Мукачівському монастирі св. Миколая вже знаходимо окремого єпископа для русинів-українців на Закарпатті. Його ім'я – Іван, і від нього починається родовід “мукачівських єпископів”, які були направлені на Закарпаття з Київської митрополії, призначенні і висвячені на мукачівську катедру.⁴ Їхнє єпископство у XV столітті визнали і мадярські королі, і семигородські князі, й ніхто не заперечував їхню залежність від Київської митрополії.⁵ Тому, як настали унійні ідеї в згаданій митрополії, то мусіли мати певний вплив також і на Закарпатті. Хоч ті унійні ідеї вже доходили на Закарпаття при кінці XVI століття, але вони ще не могли притягнути Мукачівське єпископство на сторону Берестейської Унії, бо політичні відносини на Закарпатті на це не дозволили.

Після Могацької поразки (1526) і частинної турецької окупації Мадярщини решта королівства у XVI столітті поділилася на дві частини. Західня частина об'єдналася з габсбурзькою імперією, де католицька релігія розпочала свою динамічну контраперформацію, а східня частина перемінилася у самостійне Семигородське князівство, де протестантський кальвінізм став державною релігією.

¹ Я. Н. Стрипський, *Гді документа старшої історії Подк. Русі?* (Львов: ЗНТШ), стор. 6-18; О. Пріцак, “Хто такіАвтохтони Карпатської України”, *Нова Зоря* (Станиславів) (7 січня 1939), стор. 15-16.

² A. Hodinka, *A munkácsi görög kathólikus püspökséq története* (Budapest: MTA, 1909), pp. 75-77; A. Hodinka, *A kárpataljai Ruthének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk* (Budapest 1923), pp. 13-15.

³ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae* (Leopolis 1862), pp. 78-80.

⁴ A. Baran, *Metropolia Kiovensis et Eparchia Mukacoviensis* (Roma: AOSBM, 1960), pp. 26-27; A. Hodinka, *A munkácsi görög kathólikus püspökséq története* (Ungyar: Unio, 1911), p. 5.

⁵ Baran, *Metr.*, pp. 26-28.

Границя між тими двома Мадярщинами переходила точно в середині Закарпаття. Так західня частина Закарпаття належала до Габсбурзького королівства, а східня до Семигородського князівства. Крім того, Мукачівська домінія була приватною власністю семигородських князів, тому ці князі могли свавільно диспонувати долею Мукачівського єпископства.⁶

Переходом Київської митрополії на унію, тобто заключенням Берестейської Унії, протестантські семигородські князі, боячись унійних впливів на Закарпатті, наставили на мукачівський престіл єпископа румуна, Сергія (1600-1616), і примушували всіх мукачівських єпископів, щоб святилися не в Київського митрополита, а в румунського митрополита Молдавії.⁷

Кандидат Київського митрополита єпископ Петроній був віддалений з Мукачева і відсланий до Галичини, де горстка Василіян під проводом єпископа Крупницького старалася впровадити унію до деяких ізольованих парафій Перемиської єпархії.⁸

В 1614 еп. А. Крупецький приїхав також і на Закарпаття і з поміччю графа Юрія Гомонаї-Другета хотів впровадити унію в новозбудований василіянський монастир Красноброду, але цей експеримент не вдався, бо клири і вірні були ще віддані мукачівському православному єпископові.⁹ Тільки після смерті єпископа Сергія можна було плянувати запровадити унійного духа до Мукачівської єпархії. В першій мірі василіянська група унійних монахів переконала закарпатський клир, щоб врешті прийняли відстороненого еп. Петронія на мукачівський престіл, а опісля за поміччю Петронія старалися відновити унійні ідеї в Мукачівській єпархії.¹⁰ Петроній (1623-26) перед своєю смертю перебув на своєму відновленому престолі тільки три роки, яких не вистачало на запровадження унії, і Петроній навіть не міг переконати свій клир, що такої унії потрібно на Закарпатті. Зрештою, в тому часі на терені Середньої Європи проходила друга фаза тридцятьлітньої війни, яка, базуючись на релігійній ненависті, викоренила всі католицькі впливи в посіlostях Семигородського князя.¹¹ Та мимо того ідеї Петронія не загинули. Їх підтримували його наслідники.

В повороті на Закарпаття Петронієві товаришили два інші галицькі монахи: Іван Григорович і Василій Тарасович, які цілий час старалися пропагувати унійні ідеї єпископа в народі й помагали йому в адміністрації єпархії. Самозрозумілим є, що Петроній іх назначив своїми наслідниками. Первішим наслідником еп. Петронія став еп. Іван Григорович (1927-33), який не тільки пропагував унію, але нав'язав тайні зносини з Київським з'єдненним митрополитом Веляміном Рутським, визнав йому своє тайне католицтво і заповів йому майбутню унію цілого Закарпаття.¹² Григорович також не міг довго управлюти своєю єпархією, але так само, як Петроній, залишив єпископство своєму собратові, він передав свій владичий престіл третьому

⁶ M. Lacko, *Unio Uzhorodiensis* (Roma: Inst. Orientalium, 1955), pp. 2-14.

⁷ Ibidem, pp. 34-40.

⁸ A. Пекар, *Нариси Історії Церкви Закарпаття* (Рим: ЗЧСВВ, 1967), стор. 26.

⁹ Lacko, *Unio*, pp. 46-51.

¹⁰ Пекар, *Нариси*, стор. 25-26.

¹¹ G. Gajecky and A. Baran, *The Cossacks in the Thirty Years War I* (Rome: AOSBM, 1969), pp. 79-88.

¹² Lacko, *Unio*, pp. 54-57; Пекар, *Нариси*, стор. 26-27.

монахові з їхньої унійної групи, Василієві Тарасовичеві.¹³ Єпископ Тарасович (1633-51) вже не хотів бути тільки тайним “уніятом”, але старався про офіційне поєднання своєї епархії з Апостольським Престолом. З поміччю еп. Атанасія Крупецького та мукачівського епархіяльного клиру випрацював конкретні пляни унії всієї української церкви на Закарпатті. Ті пляни виглядали ось так: 1) Об’єднати всю епархію під проводом еп. Тарасовича, 2) Здобути повне довір’я клиру, 3) Освободитись від контролі семигородської протестантської шляхти, 4) На синоді всього клиру проголосити “унію”.¹⁴

Плян був дуже добрий, але міжтим князь Семигороду, Юрій Ракоці I (1630-48), який успадкував також як приватну власність Мукачівську домінію, в ролі мукачівського пана забрав всі посілості мукачівського єпископства для себе й залишив Тарасовича без жадної дотації на існування.¹⁵ Хоч Тарасович вже з’єднав собі все закарпатське духовенство, то перед тим, ніж мав проголосити загальну унію, мусів відзискати єпископські добра. В тому часі це можна було осягнути тільки з габсбурзькою поміччю. Тому Тарасович рішив поїхати до Відня, перед католицьким примасом Мадярщини зложить “Ісповід” віри й просити імператора, щоб боронив його як католицького єпископа перед семигородським князем.¹⁶ Але коли він приготовлявся в дорогу, начальник Мукачівського замку довідався про його наміри й 12 грудня 1640 заарештував еп. Тарасовича і запроторив його в тюрму.¹⁷ В обороні владики інтервенював сам імператор, але князь Ракоцій, який підготовляв нову війну проти імперської “Католицької Ліги”, зігнорував апель цісаря й випустив Тарасовича з тюрем тільки тоді, як цей підписав, “що в усьому підчиниться волі семигородського князя”.¹⁸

Після випущення на волю Тарасович написав до Відня, до Апостольського нунція про свої унійні інтенції та про тимчасову прикуру ситуацію, але його листа перехоплено і його поставлено перед суд за порушення своєї “заяви”. Суд позбавив єпископа управи епархії, сконфіскував всі його посілості і вигнав його в екзиль на королівські землі Угорщини.¹⁹

Тарасович вийшов до Відня й звідтам просив матеріальної підтримки від Римського Апостольського Престолу. Та на жаль, Апостольський Престол відповів, що не може дати йому жадної матеріальної підтримки, а радить йому повернутись до своєї епархії й там працювати для унії.²⁰

Таке негативне ставлення Апостольського Престолу могло бути великим ударом для відважного борця за унію, але Тарасович тим не зразився, в травні 1642 зложив визнання католицької віри на руки Апостольського нунція, а від імператора одержав помешкання у містечку Надь Калло і 200 золотих річно на своє утримання. З

¹³ А. Пекар, *Ужгородська Унія та її творці* (Рим: ЗЧСВВ, 1996), стор. 257.

¹⁴ Lacko, *Unio*, pp. 202-207.

¹⁵ Пекар, *Нариси*, стор. 28.

¹⁶ Тарасович спершу поїхав до князя Ракоція і від нього просив повернення маєтків, але нічого не отримав і після того думав звертатися до імператора. Lacko, *Unio*, pp. 65-66.

¹⁷ Hodinka, *Oktániytár*, pp. 101-103.

¹⁸ Ibidem, pp. 110-112.

¹⁹ Ibidem, p. 133.

²⁰ Lacko, *Unio*, pp. 202-207.

цього містечка він став управляти західною частиною єпархії, яка була під контролем католицької шляхти.²¹

Імператор Фердинанд III хотів ще більше помогти Тарасовичові й просив князя Ракоція, щоб цей віддав всі посілості мукачівському єпископові, але князь замість послухати імператора розпочав війну проти нього з початком 1643.²²

Під час цієї війни гайдуки Ракоція в часі одного західного рейду напали на Надь Калло, схопили єпископа Тарасовича та завезли його до Мукачева. А тут примусили його, щоб підписав нову заяву, в якій відречеться унії й знову підчиниться волі семигородського князя. Підписавши цю заяву, він відзискав свої посілості й міг виконувати свою владу в цілій єпархії. Тарасович цим вдаваним відступством хотів забезпечити мукачівський престіл для західної групи Василіян, з якими він співпрацював в Надь Калло.²³

До західної унійної групи Василіян належали два дуже активні монахи, які перебували в монастирі Красного Броду. Один з них, Партеній Петрович був сербського походження. Його батьки були втікачами перед турками, а він народився у містечку Комарно над Дунаєм. Другий був Гавриїл Косовицький, родом з Галичини, який щойно покінчив теологічні студії у Відні.²⁴

Партеній якийсь час перебував з Тарасовичем у Надь Каллові й вони рішили здійснити унію у західній частині Закарпаття. Але коли Тарасовича знову арештовано, всю унійну відповідальність перебрав на себе о. Партеній Петрович, Він переконав мадярську римо-католицьку ієрархію для переведення акту унії, що відбулося 24 квітня 1646 в каплиці ужгородського замку. Того дня під проводом Партенія 63 закарпатські православні священики зложили на руки ягерського римо-католицького єпископа Юрія Якушіча “Ісповідь католицької віри”. Цей акт в історії зазначенений як “Ужгородська Унія”.²⁵

Ця “Ужгородська Унія” була затверджена 14 травня 1648 примасом Угорщини, архиєпископом Юрієм Ліппаєм,²⁶ а восени того самого року у Трнаві цілим синодом угорських єпископів.²⁷

Міжтим умираючий сп. Тарасович назначив на свого наслідника о. Партенія Петровича, щоб цей міг запровадити унію на східній частині Закарпаття.²⁸ Отець Партеній також зрозумів вагу того назначення, і щоб князь Юрій Ракоцій II (1648-57) не назначив якогось ворога унії на мукачівський престіл, скоро висвятився у православного єпископа Семигороду й поїхав до Мукачева.²⁹ Але тут його не прийняли, вдова по Юрію Ракоцієві I (Сузанна Лорантфі) та її син Юрій Ракоцій II знали про “Уніятство” Партенія й підозрівали його, що він схоче цілу єпархію перетягнути на унію. Вони назначили на нового мукачівського єпископа одного

²¹ Hodinka, *Oktámytár*, pp. 143-144.

²² Пекар, *Нариси*, стор. 29.

²³ Hodinka, *Oktámytár*, p. 158; Lacko, *Unio*, pp. 83-86.

²⁴ Lacko, *Unio*, p. 103; Пекар, *Нариси*, стор. 30.

²⁵ Ibidem, pp. 97-105.

²⁶ Hodinka, *Oktámytár*, pp. 154-155.

²⁷ Lacko, *Unio*, pp. 105-109.

²⁸ Hodinka, *Oktámytár*, p. 158.

²⁹ Ibidem, pp. 158-159.

імстичівського шляхтича Йоанікія Зейканя.³⁰ Зейкань перебув у Мукачеві до 1660 і управляв українцями чотирьох комітатів, тобто Берег, Угоча, Сатмар і Мараморош. Але в 1660 прийшло до категоричної зміни. Вдова по князеві Юрію Ракоцієві II, Софія Баторі, із своїм сином Франціском Ракоцієм I перейшла, на католицтво і вигнала єпископа Й. Зейканя з Мукачева.³¹

Виглядало, що прийшов час на Партенія Петровича, з яким симпатизувало все закарпатське духовенство. Софія Баторі однаке думала інакше. Вона не хотіла мати королем назначеного мукачівського єпископа, а старалася знайти такого, який далі буде підданим тільки княжої родини Ракоців. Але щоб переконати латинську єпархію про правильність свого старання, сказала, що еп. Партеній не є досить вчений, щоб був єпископом. Таким то чином в шуканні своего кандидата звернулася до Київського з'єдиненого митрополита Гавриїла Коленди, щоб він вислав гідного кандидата на мукачівського єпископа.³² Цей акт однаке противився королівській владі, яка мала право назначувати всіх католицьких єпископів Угорщини, а саме звернення до київського митрополита також противилося владі мадярського примаса, який від століть мав юрисдикцію над всією католицькою єпархією в Угорщині. Від цього звернення розпочалась завзята боротьба за приналежність Мукачівської єпархії між королем (імператором) і примасом, з одної сторони, семигородським князем та київським митрополитом, з другої.³³ Єпископа Партенія забули в тій боротьбі, й він залишився надалі в західному монастирі Красного Борду.

За Партенієм була тільки Апостольська Столиця, яка визнала його єпископство і в 1655 апробувала його юрисдикцію “в околицях Мукачева та над всіма рутенами Угорщині”.³⁴

Навіть сама княгиня Баторі, коли бачила, що її звернення до київського митрополита спричинило трирічну боротьбу, яка ніяк не помагала дальшому розвиткові унії, в 1664 закликала єпископа Партенія Петровича до Мукачева й передала йому Свят-Миколаївський монастир як єпископську резиденцію Мукачівської єпархії.³⁵

Єпископ Петрович старався зреорганізувати всю східню частину своєї єпархії. Йому вдалося це осягнути в комітатах Берег, Угоча і Сатмар, але цілій Марамороський комітат, який далі перебував у руках мадярської протестантської шляхти, залишився православним під управою Йоанікія Зейканя.³⁶

Єпископ Партеній помер в 1665,³⁷ і його смертю довершилось діло “Ужгородської Унії”. Хоч ця унія мала від початку багато ворогів, які нищили і утискали її всіма способами, але вона перетривала до сьогодні. Нарід і клир її любив і визнавав часто до мученичої смерті.

³⁰ Пекар, *Нариси*, стор. 31.

³¹ Baran, *Metr.*, p. 65.

³² Ibidem, pp. 66-67.

³³ Ibidem, pp. 67-69.

³⁴ A. Baran, “Documenta inedita de Confirmatione Parthenii Petrovyc, episcopi Mukacoviensis”, in *ANALECTA OSBM*, Ser. II, sec. II, pp. 440-448; Lacko, *Unio*, pp. 121-136.

³⁵ Lacko, *Unio*, p. 148.

³⁶ A. Baran, *Eparchia Maramorošiensis eiusque Unio* (Roma: AOSBM, 1962), pp. 14-15.

³⁷ Lacko, *Unio*, pp. 148-150.

Слід нам ще згадати про документ “Ужгородської Унії”. Цей документ не був виготовлений і підписаний під час унійного акту в Ужгороді, але шість років після самої унії. Він був написаний церковнослов'янською мовою правдоподібно отцями Партенієм Петровичем та Гаврийлом Косовицьким й тільки на синод латинських єпископів Угорщини, який відбувався в Трнаві 1652, був перекладений на латину і підписаний всіма деканами західної частини Мукачівської єпархії.³⁸ Цей латинський переклад знаходиться до сьогодні в архіві Ягерського архиєпископства, а оригінальний документ, який знаходився в посіданні єпископа Партенія, після його смерті пропав. Сьогодні існує тільки цей вільний латинський переклад, який на нашу думку не віддзеркалює духа церковнослов'янської мови. Тому ми старались зі слов'янщини цей документ у нашему вільному українському перекладі. Треба нам ще сказати, що хоч цей документ був заадресований до Римського Вселенського Архиєрея, але він ніколи не був висланий до Риму. В Римі перший раз побачили цей документ, коли Ягерський латинський єпископ у боротьбі проти Мукачівської єпархії долучив його до свого обchorнюючого листа в 1767 році.³⁹

Ось наш український переклад цього документу:

Благословенням Ісуса Христа Вселенський і Святіший Патріарше. Ми священики грецького обряду, жителі Апостольського і шляхетського Короліства Мадярщини, перебуваючи в округах, які подаємо разом з нашими підписами, усвідомляємо собі, що тайна короля має бути захована, але тайни, які говорять про Божі діла, мають бути об'явлені і мають світити ясніше ніж сонце, бо знаємо, що через них вся невимовна доброта і милосердя предоброго Бога супроти нас раціональних істот має показатися. На основі цієї правди і на основі цього ангельського закону ми оголошуємо Вашій Святості, ми проповідуємо, ми підносимо нашим голосом похвалу словами найвищого звеличення на цілий світ. – Що оголошуємо? – Що Божа і Христова ласка вільно охопила нас і через неї ми відчули якнайсильніше спасення нашої душі, й ми, викинувши з наших сердець грецьку схизму, повернулися і з'єдналися з Римською Церквою, тобто церквою Пречистої Діви і Її Єдинородного Сина, яку ми колись опрокинули й ненавиділи без жадної причини. Це наше повернення відбулося 24 квітня 1646, коли наш імператор Фердинанд III був на троні. І це відбулося у латинській церкві Ужгородського замку, який (замок) знаходиться в посілості славного графа Юрія (Другета) з Гуменного. Сама Унія відбулася так: Мукачівський єпископ Василій Тарасович, який вже сьогодні не є між живими, піддаючися схизматичній і еретичній владі (Ракоців), відкинув унію і офіційно залишив Католицьку церкву. Преподобний батько в Христі Ягерський єпископ Юрій Якушич, що сьогодні з Богом спочиває, запросив на нараду отців Василіян, тобто нашого

³⁸ Історія і детальна аналіза цього документу подана професором М. Лацком в його праці про “Ужгородську Унію”. Lacko, *Unio*, pp. 97-105.

³⁹ Lacko, *Unio*, p. 94.

теперішнього єпископа Партенія Петровича і Гавриїла Косовицького, а нас також запросив листовно до Ужгороду і там в промовах з нашими отцями (Василіянами) про Святу Єдність з поміччю Святого Духа приготовив нас і запросив нас, щоб ми зробили в день Св. Юрія Мученика визнання (католицької) віри. – Того дня ми, разом 63 священики на поклик Ягерського єпископа ввійшли в згадану церкву, там відправили безкровну жертву в рутенській мові і після покутничої спонуки ми проказали голосно визнання віри за наказаною формулою: – Ми віримо все те, що Свята Римська церква вимагає, щоб ми вірили. Ми признаємо, що Святіший Отець Інокентій Х є вселенський пастор Христової Церкви і наш Пастор, і з нашими наслідниками ми хочемо підлягати йому в усьому, крім тих трьох кондицій: 1) Щоб нам було позволено задержати наш Грецький Обряд; 2) Щоб ми могли вибирати нашого єпископа, який опісля мав би бути одобрений Римським Престолом; 3) Щоб ми могли мати всі церковні імунітети. Преосвящений єпископ (Ягерський) пристав на ці умови без жадних труднощів. Це все апробував і наступний Ягерський єпископ Венедикт Кішді зі своїм генеральним вікарієм, Томою Ясберині в 1648. Це також одобрив примас Мадярщини, архиєпископ Естергонський Юрій Ліппаї, і т. п. Подасно Вашій Святості все до відома і покірно просимо Вашого батьківського благословення як апробату на наше прохання. Отець Петро Партеній, вибраний єпископ. – В Ужгороді, 15 січня 1652. – Алексій Ладомирський, архидиякон Маковицький, Степан Андреїв, архидиякон Спішський, Григорій Гостовицький, архидиякон Гуменський, Стефан, архидиякон Середнянський, Даниїл Іванович, архидиякон Ужський, Алексій Филипович, архидиякон Стропківський.⁴⁰

На закінчення нашої праці треба сказати, що акт самої “Ужгородської Унії” був дуже скромний. Тільки 63 священики колишньої Мукачівської єпархії зложили в каплиці Ужгородського замку визнання католицької віри в 1646. Але вже за вісімнадцять років, в часі смерти єпископа Партенія, число греко-католицьких священиків перевищало 360 з 312 парафіями. Ця унія була опрокинена протестантською шляхтою Семигороду та великою частиною угорських землевласників. Але жертвенна праця унійного клиру та єпархії принесла свої овочі. Єпархія піднеслася духово і в 1721 навернула також і українців Марамороського комітату. Щодо приготування Ужгородської Унії, то мусимо дати велике признання трьом галицьким монахам і єпископам-місіонарям: Петронієві, Івану Григоровичеві та Василієві Тарасовичеві. А щодо самого акту унії, то на найбільше признання заслуговує єпископ Партеній Петрович і монах Гавриїл Косовицький, які в часі воєнних міжусобиць здолали привести весь закарпатський клир до єдності.

⁴⁰ Ibidem, pp. 98-100.

ПОЛЯКИ Й УКРАЇНЦІ 1939-1947

В 1994 у Польщі у варшавському Науковому Видавництві з'явилася нова праця відомого дослідника польсько-української проблематики Риشارда Тожецького *Поляки й українці; українське питання в часі Другої Світової війни на теренах II-ої Речі Посполитої*. Праця ця нараховує 348 сторін і поділяється на шість розділів, крім вступної статті та закінчення.

Перший розділ п. н. “Довкола вересня” присвячений короткій німецько-польській війні та участь у ній українців, як громадян Польщі, її окупації Західної України Советським Союзом. Обговорюючи участь українців у цій трагічній для Польщі (і для українців) війні, автор доходить до висновку, що незалежно від усіх тих сумних досвідів польського панування на західно-українських землях, українці, як громадяни Польщі, на загал повелися досить лояльно, як ті, що були мобілізовані, так і цивільні громадяни. Хоча траплялися випадки ворожої і неприхильної постави цивільного населення супроти розбитих військових частин, як це мало місце коло Щирця, Миколаєва і Стрия, але то ніяк не мало характеру загального повстання. Згідно з обчисленням автора поверх 100 тисяч українців – вояків польської армії попало в німецький полон, з яких більшість у скорому часі звільнено. А в поверх 200 тисяч польської армії, яку совети інтернували, знаходилося 20 до 25 тисяч українців. Багато з них загинуло в советських тaborах, але кілька тисяч пізніше перешло до армії генерала Андерса.

Невзажаючи на страти українців в італійській кампанії, під кінець війни в ІІ Корпусі Андерса нараховано коло 5 тисяч українців. Після деяких перебільшених оцінок під кінець війни в Польських Збройних Силах на заході мало б бути коло 17 тисяч українців, але тої цифри ще й досі не перевірено (стор. 29).

Другий розділ, під назвою “Українці у советській смузі та під німецькою окупацією до інвазії Німеччини на СССР” присвячений обставинам, які заіснували після окупації Червоною Армією Західної України, та німцями – земель на захід від Сяну і Бугу. Тут автор обговорює розлам в ОУН, її підпільну роботу під советською окупацією та ворожнечу між обома відламами ОУН, як також намагання організувати культурно-національне життя на українських землях під німецькою окупацією й німецькі намагання використати український націоналістичний рух для своїх імперіялістичних цілей. Тут автор слушно стверджує, “мельниківці не розраховували на західних альянтів в яких не знаходили зацікавлення українським питанням” як це сьогодні відомо, пише Тожецький. Англія вже в серпні-жовтні 1940 вислала була до Москви С. Кріпса з інформаціями, що вона готова погодитися на західній советський кордон по лінії Керзона. З того ясно, що українці не мали вибору з ким іти, щоб позбутися советської неволі.

Третій розділ “Стосунки між поляками й українцями перед німецькою агресією на СССР” складається з двох підрозділів, 1. “Поляки в Західній Україні” і 2. “Польсько-українські контакти на фоні українського питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля 1939-1941”. В першій частині автор говорить про військових поляків інтернованих советами, яких він нараховує бл. 200 тисяч, в тому 9

тисяч офіцерів із 12 генералами чинної служби і згадує про долю тих, яких совети постріляли в Катинському лісі. Усіх переміщених осіб – громадян Польщі він нараховує 1,200 тисяч депортованих і арештованих, в тому окото 700 до 750 тисяч поляків, а з Західної України вивезено понад 700 тисяч (стор. 73). Правда, він твердить, що то цифри здогадливі. Тут він наводить цікаві ствердження польського письменника Олександра Шата про поставу українців супроти поляків в тюрмах і таборах примусової праці: “Серед українців нижчий відносився з пошаною до вищого, але з такою пошаною в якій не було нічого вислужницького чи льокайського. Ми є ворогами, але не тут, говорили вони. Тут маємо спільногого ворога. Стосунок був холодний але неймовірно чемний. На загал, полякам не довіряли” (стор. 82). Автор твердить, що з тою лояльністю було різно, але він не каже, як поляки відносилися до українців.

Як видно із дослідів Тожецького, то в Західній Україні проходила підпільна робота з одного боку українських націоналістів, яких він називає бандерівцями. Ця робота проходила під кличем української самостійної і соборної української держави. Одночасно поляки продовжали свою підпільну роботу з метою відновлення Польщі у передвоєнних кордонах. Він також наводить приклади намагань з обох боків дійти до порозуміння вже під кінець листопада 1939 і на початку 1940. І тоді, як частина поляків доходила до висновку, що в інтересах Польщі є, щоб Україна була самостійною державою та що майбутня відроджена Польща повинна піти на деякі зміни кордону в користь України, то інші польські діячі висунули ствердження, що незалежна Україна була б більш небезпечним сусідом як Росія та що східні кордони Польщі, так як існували на початку 1939, не можуть підлягати жадній дискусії (стор. 102-103).

Польський політичний діяч, Ольгерд Гродзіцький ставився критично до таких напрямних польської політики супроти українців, і твердив, що офіційні дані про кількість поляків і українців з перепису населення в Галичині в 1931 були “призначенні на експорт, на самообман, як аргумент, щоб вияснити нашу роль господаря і наше право до тої землі. Дійсність представлялася зовсім інакше, і тому ті цифри є вислідком фальшивства адміністраційної влади та комісарів, які переводили перепис” (стор. 103). Це своє ствердження Гродзіцький підтверджив низкою прикладів, яких йому не бракувало із власного досвіду, бо ж сам він був родом з Галичини.

Четвертий розділ “У світі злуди і на шляху до програної (від червня 1941 до жовтня 1942)” обговорює намагання українців, зокрема з рядів ОУН дійти до порозуміння з німцями, щоб прихилити їх до створення української держави. Тут заторкнене питання формалії Дружин Українських Націоналістів (ДУН), тобто двох легіонів, які виступали під назвою «Нахтігаль» (Соловейко) та «Ролянд», які бажали стати поряд з німецькою армією до боротьби з большевизмом за відновлення української державності. Він заторкує також питання проголошення української державності 30 червня 1941 і переслідування українських націоналістів і до кінця 1942 80% провідного активу ОУН(р) знаходилося вже в тюрмах та концентраційних таборах. Тожецький підкреслює, що переслідуючи скрайніх націоналістів, німці йшли на уступки Українському Центральному Комітетові на чолі з проф. В. Кубійовичем і дозволили на обмежену розбудову українського шкільництва, чого не мали поляки у своїх дистриктах, ані українці у Райхскомісаріяті України.

Згідно з напівурядовою статистикою опублікованою в жовтні 1942 в дискрикті Галичина нараховано 4,528 тисяч мешканців, в тому українців 3,247 тис. (71.7%), поляків коло 900 тис. (21%), жидів 278 тис. (6,1%) і бл. 43 тисячі німців. Це вказувало, що число поляків зменшилося на 900 тисяч в порівнянні з переписом 1939, українців збільшилося на 525 тисяч, а жидів зменшилося на 260 тисяч (стор. 134). Негативну роль в польсько-українських стосунках відіграво двох підпільних польських діячів з львівської округи, д-р Владислав Свірський (псевдонім Ришард) та д-р Болеслав Стаконь (псевдо Рудавський), які намагалися продовжати політику Ст. Грабського у стосунку до українців.

П'ятий розділ “В колі ідеї” складається з трьох частин присвячених аналізі політичної думки двох сусідніх народів, українського і польського. Перший підрозділ це “Українська політична думка в Західній Україні в часі війни” і тут обговорюється питання української державності різних політичних партій а зокрема ОУН, яка стала на становищі незалежної української держави на всіх теренах українського етносу, тобто соборної України. Другий підрозділ “Польська політична думка відносно українського питання в часі Другої Світової війни (в краю і на еміграції)”. Поляки навіть і ввиду трагічних подій, які нанесли стільки горя польському народові, не могли позбутися своїх імперіалістичних зазіхань і в жадному випадку не хотіли поступитися кордонами з перед 1939, ба навіть не допускали можливості ширшої автономії для українців. І це відносилося не тільки до скрайніх польських націоналістів, але навіть і до лівого крила польських соціялістів. Так звані соціялісти-народовці у своїх “добросусідських” порадах писали, що “нарід український мусить розігнати своїх дотеперішніх політичних провідників”, бо “перед українським народом стоїть історична дорога”, якої тодішні провідники мабуть не могли забагнути, а далі заявляли, що “Співпраця українського народу з польським можлива тільки на підставі: а) визнання суверенності Польського Народу у Східній Малопольщі, б) східні землі Речі Посполитої ніколи не будуть Україною, але інтегральною частиною Польщі” (стор. 211). Це цікава аналіза двох політичних протилежних груп, які себе взаємно виключали. “Демократична концепція повного урівноправлення остаточно перемогла, – каже автор, – але зродилася вона не в міжвоєнному часі, а в кінцевих роках війни, коли було вже зовсім ясно, що комуністи об’єднають Україну в УРСР та що альянти зовсім не будуть їм у тому перешкоджати” (стор. 223). Отже не здоровий глузд, але тверді життєві факти перемогли. Але чи переконали?

Шостий розділ “Воєнна трагедія” присвячена українським збройним силам у часі війни, а саме а) Українській Повстанській Армії, та б) Українській Дивізії «Галичина». Перший підрозділ це немов продовження розділу 5 як виконного чинника політичної теорії українського націоналізму. Перше і головне завдання УПА було поборювання советської партизанки на Волині й Поліссі. Але там діяло також і польське підпілля, яке співпрацювало з советськими партизанськими частинами, і змагало також до привернення польських кордонів з 1939. Автор подає вірну генезу УПА, доволі докладний опис її організаційної структури та інформації про командний склад. Характеризуючи УПА, Тожецький твердить на базі деяких документів, що “то не був рух проти гітлерівського окупанта, який організовано в часі II Світової війни, то був збройний рух який мав на меті створення Великої України як держави не пов’язаної з жодною іншою (державою)... Для УПА ворогом

число один був Советський Союз, ворогом ч. 2 була Польща, а противником ч. 3, була Гітлерівська Німеччина, її адміністраційна влада, поліція, а вкінці вермахт, з яким велася боротьба і (обостороння) співпраця в “конечних розмірах” (стор. 243).

Доволі вірно описує Тожецький формування та взагалі історію української дивізії «Галичина». Його найбільше цікавлять стосунки дивізії з поляками і тій темі він присвячує найбільшу увагу. В наслідок того він запевняє читача, що “Дивізія як цілість не провадила боротьби з польськими силами чи з польським підпіллям. Поліційні одиниці для пакифікаційних цілей німці творили самі без узгіднення з Військовою Управою, яка вимагала повернення поліційних полків як також і Бойової Групи Баєрдорфа до Дивізії, щоб вона в повному складі вступила до боротьби з Советською Армією” (стор. 252). “Дещо інакше виглядала справа поліційних полків на Тернопільщині, – твердить Тожецький, – бо тут німці вирішали, де які частини мали воювати. І тут доходило до зударів також з польським підпіллям Армії Крайової, яка згідно з пляном “Бужа” мала співпрацювати з советськими частинами... Атаки на Гуту Пеняцьку і багато інших місцевостей переводжено при співучасті поліційних частин дивізії СС «Галичина». В тому часі весь тягар головної пакифікації спочивав на відділах з набору до дивізії СС «Галичина»” (стор. 253). Але з тим твердженням Тожецького ми не можемо погодитися, бо поза Гутою Пеняцькою, в якій допоміжну ролю в початковій стадії відіграла 5 сотня 4 поліційного полку, про інші випадки немає даних.

Однак, говорячи про Гуту Пеняцьку, Тожецький не згадує про дуже важливий факт, а саме, що “самооборона, створена в Гуті Пеняцькій восени і взимку 1943-44, відбила кілька наступів сильних банд українських націоналістів”. І до речі, ця самооборона діставала зброю й амуніцію від німців, які переконавшись, що Гута Пеняцька тісно співпрацювала з советськими партизанськими відділами і перетворилася в антінімецький збройний пункт, вирішили його зліkvідувати.

Не відповідає дійсності і те, що в тому часі німці переводили такі акції при співпраці поліційного полка. Поліційні полки не мали своїх українських не тільки старшин, але навіть і підстаршин, як це було в дивізії “Галичина”, і самостійно ніколи не діяли і виконували тільки допоміжну роль. Він також зовсім слушно твердить, що: Варшаві в повстанні не було жадних суцільних частин дивізії СС «Галичина» (стор. 253).

Обговорюючи цілі і завдання дивізії «Галичина» автор правильно стверджує, що “Хоча ініціатива вийшла від Вехтера, частика українського суспільства поставилася до тої пропозиції позитивно тому, що з тим пов’язувано політичні надії. Сподівалися, що то буде початок збройної сили і кращий старт (ніж лісові відділи УПА) у боротьбі за спрагнену незалежність. То мали бути дві рівнобіжні дороги. Рахуючись з різними несподіванками УПА делегувала там людей зі своїх резервів, бо хотіла мати можливості впливу на хід майбутніх подій” (стор. 254).

Найцікавіший період настав в останній стадії війни на українських землях. На початку 1944 Німецька Армія від Сталінграду докотилася Західньої України, за яку розгорілася чотирогранна війна, совети проти німців і поляки проти українців. Так поляки як і українці сподівалися, що західні альянти випередять большевиків і захопивши Берлін, не допустяТЬ їх до Центральної Європи. До того власне готувалося як польське так і українське підпілля. Українці хотіли вірити, що такий військовий уклад дозволить їм відновити українську державність, твердить

Тожецький. Поляки очевидно мріяли про відбудову Польщі у довоєнних кордонах. На жаль, як це слушно завважує Тожецький, ані польське підпілля, а тим більше українське не мало належної розвідки, щоб довідатися дещо з позакулісової політики великих потуг. Тоді як на заході поляки готувалися до загального повстання, польське командування уважало, що “на південно-східніх землях повстання не слід організувати, тому що німці готові узброїти українців й на очах світу дійде до трагічних наслідків, відкритої польсько-української війни” (стор. 256).

Зовсім зрозуміло, що обговорюючи польсько-українські стосунки в часі другої Світової війни, Тожецький не міг поминути трагічних подій на Волині, для яких останнім акордом була співпраця поляків з советською партизанкою. Однак, він зовсім слушно підкresлює, що “джерел того курсу треба шукати в попередніх віках, головно у ХХ столітті”, а зокрема “ворохую польською політикою супроти українців на окупованих Польщею українських теренах у роках 1918-1939” (стор. 266).

Це саме можна сказати і про Галичину, де жахіття, почавши з другої половини 1943 нічим не уступали Волині, твердить Тожецький. Устійнити число жертв українського терору надзвичайно трудно, але опираючись на звідомленнях польської делегації та Армії Крайової, вони виносили на Волині і в Галичині по “ок. 30-40 тисяч осіб, на всіх інших теренах (Полісся і Холмщина) з рук українців загинуло 10-20 тисяч осіб. Отже разом польські втрати становили б максимально 80-100 тисяч осіб, а не 300-500 тисяч, як це подають польські націоналісти” (стор. 267).

Тожецький стверджує, що й українці мали свої вимордовані і спалені цілі села німцями при допомозі польських поліційних відділів. Він також підкresлює, що в цих взаємних вбивствах не малу ролю відіграво Й НКВД якого агенти інспірювали та провокували напади українців на поляків і поляків на українців, але цифри помордованіх українців він не подає. Він, між іншим, робить цікаве ствердження, що “українці в Галичині в засаді не робили доносів на польське підпілля” (стор. 256). На жаль, поляки, так як і большевики, не гидували навіть і провокаціями. Бойовики польського підпілля в Чорткові, переодягнені за українців, застрілили 21 лютого 1944 шефа кримінальної поліції Ізельта, який перед смертю встиг лише сказати, що “впав від рук вишиваних сорочок”. І за це німці розстріляли 27 заручників, 25 українців і двох поляків (див. *Тернове поле* (Тернопіль), № 6, 1996).

Зокрема цікавий є останній розділ “Закінчення”, в якому автор розглядає кінцеві події на українських землях очевидно по війні, а в тому і т. зв. Акцію «Віслі». Він твердить, що діяльність УПА в межах нової Польщі з одного боку та підтримка її з боку українського населення з другого, змусили польський уряд діяти. І так, ради “якнайскорішого запровадження порядку на тих теренах рішено переселити українське населення з тих місцевостей на ново-набуті західні терени”, від Німеччини. В наслідок того, польська Державна Комісія Безпеки в порозумінні з НКВД переселила в 1947 від 150-200 тисяч осіб українців, а 2,181 українця відправлено до концентраційного табору в Явожні. В ході переселення військові частини забили коло 1,510 осіб з рядів УПА, які ставали в обороні переселенців, і що становило 75% бойових груп УПА (стор. 303).

Ця саморобна трагедія вимагала б дещо докладнішого розгляду над доцільністю ведення безвиглядної збройної боротьби після Потсдамської Конференції (липень 1945), коли доля Європи вже була припечатана.

Тожецький, закінчує свою працю стверженням, що українці, “розконспірувавшись, не мали іншого виходу, як продовжати боротьбу, але не повинні були воювати з усіма, удаочись до кровавого терору. Не можна однак не признати того, що в українському суспільстві залишилася легенда боротьби за незалежність” (309).

Політичний провід кожного народу намагається з усіх катаклізмів, а війна – це катаклізм для всіх її учасників, вийти з якнайменшими стратами. На жаль цього не видно було в українських провідних політиків-революціонерів. Вони замість керуватися засадою – пережити з якнайменшими жертвами, тих які це робили називали, якщо не зрадниками-колаборантами то в найкращому випадку опортуністами. В наслідок того, за “легенду боротьби за незалежність” український нарід заплатив дуже високу ціну, не десятки, а сотки тисяч жертв найбільш національно свідомого елементу, одних у рядах УПА, інших, їхніх родин, жертв большевицького терору. Очевидно, відповідальність за ці велики страти несе не вояк УПА, але політичний провід, який після поновної окупації України большевиками під кінець 1944, або п'ять років після зlossenасної Конференції переможців у Потсдамі (липень 1945), не маючи тоді найменших можливостей на здобуття української державності, все ще провадив геройчу боротьбу. І власне завдяки цій геройчній боротьбі два роки після закінчення війни український нарід мабуть навіки стратив свої західні окраїни за Сяном і Бугом, які він століттями так успішно обороняв перед польським наступом.

Крім основного тексту, праця має також дуже цінні бібліографічні примітки, біографії 22 визначних українських діячів того часу та покажчик імен. Праця *Поляки й українці* Р. Тожецького це цінний вклад в історію обидвох народів і вияснює багато чого, зокрема для польського читача, якого в повоєнному часі годовано скрайньо-шовіністичними антиукраїнськими пропагандивними творами. Тожецький намагається бути якомога об'єктивним і трактує обидва народи так, якби вони мали однакове природне право до тих земель. Він на жаль не звернув уваги на те, що боротьба проводилася на споконвіку українських землях, на яких українці були автохтонами й обороноялися перед агресією польського імперіалізму, перед загарбниками. Він рішуче замало присвятив уваги подіям на Холмщині і Підляшші, де ворожі виступи поляків проти українців передували подіям на Волині. В дійсності українці не починали боротьби з поляками, їм ту боротьбу накинула ворожа імперіалістична політика й вони обороноялися перед поляками, німцями і москалями. З тої боротьби найбільше користав російський імперіалізм, бо остаточно захопив він не тільки українські землі, але також і цілу Польщу, яку перетворив на свого сателіта.

У воєнному часі ми мали до діла з українським підпільним рухом, який став в обороні прав свого народу перед окупантами. В тому часі було чимало такого, що в нормальніх умовах уважається злочином. Зрештою, український підпільний рух усе був в оборонній позиції, а не в наступальній. Натомість польський підпільний рух завжди розчисляв на зовнішню поміч, російську, альянтську, а то й німецьку, коли йшлося про боротьбу з українцями. Але в повоєнних роках злочини супроти автохтонів у нових межах польської держави виконувалися вже під кормою державних чинників, яких діяльність була звернена на геноцид українського населення.

Сьогодні, Україна і Польща стали незалежними державами і для добра майбутньої добросусідської співпраці обох народів праця Тожецького є дуже на часі, бо вносить дещо світла для зrozуміння трагічних подій з часів II Світової війни і повинна б причинитися до покращання взаємовідносин поляків з українцями. Це твір якого не може поминути жаден історик, який студіюватиме польсько-українські стосунки середини двадцятого століття.

---

* Ryszard Torzecki, *Polacy i ukraińcy; sprawa ukraińska w czasie II Wojny Światowej na terenie II Rzeczypospolitej* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993), 348 стор.

ЧИ СКВУ/СКУ ОПРАВДАВ ПОКЛАДЕНІ НА НЬОГО УКРАЇНСЬКОЮ СПІЛЬНОТОЮ ЗАВДАННЯ ?

*“Бо не герої ми і не багатирі,
Ми рабами волі стали на шляху поступу.”
“Каменярі”, Іван Франко.*

Замість вступу

Коли д-р Василь Верига, перший заступник голови СКУ, рівночасно імпрезовий референт НТШ, своїм листом із 22.2.1997 попросив мене приготувати доповідь на тему “Чи СКВУ/СКУ оправдав покладені на нього українською спільнотою завдання?”, я не знову зразу що відповісти. Чи це ще не заскора? І чи не завелика це тема на одну доповідь? І, врешті, чому я? Аж три питання нараз промайнули крізь мою голову. Живуть прецінь в Онтаріо два колишні президенти СКВУ, Юрій Шимко, а зокрема Микола Плав’юк, не згадуючи вже д-ра Дмитра Ціпівника, теперішнього президента. Але поговоривши з д-ром Веригою і добре роздумавши, я остаточно його пропозицію прийняв.

Чи це ще не заскора відповідати на таке питання? Думаю, що ні. Колись, в минулих століттях, 30 років було мабуть не багато. Не було тоді ні радіо, ні телебачення, ні комп’ютерів, згадати б лише технологію, і темпо життя було назагал повільніше. У наші однак часи ~~30~~ 30 років це багато, зокрема у міжнародних відносинах. За цей короткий, здавалося б, час, як відомо, впала “берлінська стіна”, розпалася російська комуністична імперія, впала, скупавшись в крові, також Югославія, стався Чорнобильський вибух, а війна у Чечні і геноцид у Руванді, чи вкінці ізраїльський конфлікт із арабами доводять, що народам ще далеко до мирного цивілізованого співжиття. Коли ж ідеться про українців, то цих останніх 30 років були для них ще більш вагомими, дійсно історичними: мов фенікс з попелу з'явилася на картах світу незалежна Україна, визволення якої було одним з двох головних завдань СКВУ. Чи СКВУ її у її відродженні допоміг? А якщо так, то хто скаже, чим і в який спосіб, як не його творці?

Хто занотує їхню цікаву, я б сказав навіть, неповторну історію? Історики мусять чайже завжди на чомусь базуватись, бо історії без людей нема. Готуючись до доповіді, я переглядав 5 збірників *Матеріалів СКВУ* (а я був у редакційній колегії 4 із них) і мое серце за кожним разом стискалося з болю, коли натрапляв на прізвища організаторів СКВУ, що відійшли у засвіти. Нема вже між живими, напр., таких світлих діячів, як д-р Дмитро Галичин і Василь Мудрий, президент і адміністративний директор УККА, а зокрема о. д-ра Василя Кушніра і Володимира Кохана, президента і екзекутивного директора КУК, які властиво почали організовувати СКВУ. Як цікаво було б сьогодні почути їхні відповіді на це питання, їхні думки про СКВУ, переіменоване на СКУ. На маргінесі занотую, що Кохан зорганізував був мене, тоді голову едмонтонського відділу КУК, готовити на Конгрес у Нью-Йорку доповідь на тему “Методи збереження української національної

субстанції українців в країнах їхнього поселення”, але не стало місця у програмі і я виголосив її щойно на Другому СКВУ, у Торонті.

Не живе головний редактор збірника *Перший Світовий Конгрес Вільних Українців*. *Матеріали* Іван Сирник, що на Першому СКВУ дав чудове “кредо українця в діяспорі”, як і редактор Михайло Сосновський, який описав різні заходи українців після I Світової війни об’єднатися. Відійшли по свою нагороду в небі, крім першого президента СКВУ о. д-ра Василя Кушніра, президент мгр. Іван Базарко і діючий президент мгр. Антін Мельник. Як цікаво було б сьогодні від них почути, з якими труднощами зустрічався СКВУ за їхніх каденцій. Відійшли у вічність врешті поголовно всі члени почесної президії Першого СКВУ в Нью-Йорку, ієрархи українських церков та провідники українських політичних партій в діяспорі, як також колишній прем'єр міністер Канади Джан Діфенбейкер, що був головним промовцем на конгресовім бенкеті.

Що вони сказали б на те, що СКВУ витримав 30 років і не розпався, як це деякі пессимісти йому пророкували. Отож не заскоро, і є вже потрібна перспектива часу, а зокрема не заскоро, якщо хочеться ще почути думку про СКВУ тих, що ще живуть, а котрі його організували чи в нім працювали, а то й досі працють.

На питання “чому я?” я собі відповів питанням славнозвісного єврейського філософа: “якщо не я – то хто? А якщо не тепер – то коли?” Так точно, як в 1983, коли я зголосився очолити СКВУ.

Найбільшу трудність я мав з питанням, чи не завелика це тема для мене, та й чи братися до неї взагалі, коли мені призначено 20-30 хвилин. Але знову, подумавши, я сказав собі: безперечно, що завелика, тим більше, що я не історик, але хто сказав, що я маю сказати все, що треба чи можна сказати? Скажу те, що зможу, принаймні за себе і від себе, а там хай другі говорять. Хтось мусить почати. Щоб відповісти на поставлене мені питання, так багато є фактажу, що треба б писати цілу книжку. Як я вже згадав маємо п’ять видань *Матеріалів СКВУ*(а шосте має появитися на Конгресі 1998), а є також чимало інших публікацій і джерельних матеріалів: проклямації, заклики, резолюції, газетні дописи, не згадуючи вже величезної кореспонденція членів Президії і Секретаріату. Є теж чимало коментарів на діяльність СКВУ з-поза “залізної куртини” різних пропагандистів російської комуністичної імперії, про які окремо скажу пізніше.

Зацікавлених працею СКВУ прошу заглянути зокрема до *Матеріалів СКВУ*, бо в них є безліч різних звітів членів Президії чи Секретаріату, чи різних Голів Рад і Комісій СКВУ, включно з промовами та доповідями на Конгресах, та й деякими моїми промовами з різних нагод, які найкраще віддзеркалюють працю СКВУ.

На цім місці тільки скажу, що буду говорити радше тематично, концентруючись на праці за нашої каденції, чим портретне, про всіх, за хронологічним порядком. Іншими словами, буду відповідати на свої власні питання, які, на мою думку, дадуть бодай частинний образ СКВУ і його діяльності за весь час.

1. Які були спроби скликати Світовий Конгрес Українців (СКУ) перед 1967 роком?

Ті, що зацікавлені більше дізнатися про різні спроби скликання СКУ, повинні прочитати цікаву статтю редактора Михайла Сосновського “Шляхами

реалізації концепції всеукраїнської єдності” в збірнику *Перший Світовий Конгрес Вільних Українців. Матеріали*.Хоча всі вони остаточно не мали успіху, набутий досвід ніколи не йде намарно. Вони багато чого доброго зробили для української справи. Для вашої інформації тут я попробую тільки деякі важніші з них згадати. І так, після неуспішних визвольних змагань, скликати СКУ пробували: Ініціативний Комітет в Женеві-Відні, Республікансько-Демократичний Клуб у Празі, Всеукраїнське Політичне Об'єднання у Празі, Український Допомоговий Комітет у Румунії, Головна Українська Еміграційна Рада, Європейське Об'єднання Українських Організацій на Чужині, Народний З'їзд Холмщини, Об'єднання Українських Організацій в Америці, Ініціативна Комісія у Празі і Українська Парляментарна Репрезентація. Підготовчий комітет “Всеукраїнського Національного Конгресу”, напр., згідно з рішенням Ініціативної Комісії у Празі в 1934, яку очолював Віктор Приходько, був вже навіть схвалив платформу, опрацював статут і маніфест, намітив теми доповідей і покликав ряд конгресових комісій, але й з його почину нічого не вийшло, бо проти тоді виступили українські націоналістичні партії, а далі вибухла II Світова війна.

2. В яких цілях різні українські діячі та організації хотіли скликати СКУ?

Відповідь ясна і коротка: щоб вибрати один провід і почати діяти об'єднано і скоординовано. Але даймо деяким з них слово. Симон Петлюра: “Всі завдання, які стоять перед українською еміграцією в праці її закордоном для добра батьківщини, можуть бути успішно доконані тоді, коли ми будемо організовану, а не розорошену масу з себе уявляти”. Олександер Шульгин: “Нація потребує проводу. Хто ж дасть цей провід українській нації?” Ген. Михайло Омелянович-Павленко: “Рухові за Конгрес я надаю величезного значення. Концентрація сил нації, єдиний сильний і авторитетний провід – це ж те, чого собі бажає кожна здорованація і держава”. Софія Русова: “Треба гуртом, спільно, всім... обмірювати шляхи та засоби, якими можна найкраще боротися проти національних, економічних і соціальних утисків”. Дмитро Левицький: “Зродилася думка скликання всеукраїнського національного Конгресу, на якому б зійшлися всі досі розсварені політичні партії та поодинокі діячі з усіх частин світу, де живуть у більших масах українці...щоб обговорити теперішнє положення та вказати шлях, яким має йти цілий український народ, без огляду на кордони, щоб здійснити своє національне і політичне право”. б Конгрес Об'єднання Українських Організацій Америки: “Складання всеукраїнського національного Конгресу, як теж установлення одного всеукраїнського проводу, умандатованого заступати українську справу на міжнародній полі, вважаємо справами важними і можливими до здійснення... Політично-голодовий морд українського населення та екстермінаційна політика... вимагають саме тепер найбільшого скupчення українських сил, збудування якнайсильнішого авторитетного репрезентативного українського центру”.

3. Чому різні українські діячі та організації вважали єдність і один провід такими важливими?

Відповідь також ясна і коротка. Бо має рацио старе римське правило: “дівіде ет імпера”. Як і правду каже старе, українське прислів'я: “згода буде, а незгода руйнує”. Відоме, врешті, є також гасло, під яким об'єдналися американські стейти і створили наймогутнішу державу світу – “екс плюрібус унум”. Український народ пізнав правдивість цих гасел, так би сказати, на власній шкірі, і то впродовж цілої своєї історії. Але знати гасло-правду одна річ, а досягти його у практиці – інша. Через брак єдності впала українська держава княжих часів, через брак єдності Україна програла історичну битву під Полтавою і не змогла закріпити своєї державності під час Визвольних змагань у І Світовій війні. Важності єдності, у значенні одного проводу на верхах, в історії народів не можна перебільшити, і це чудово знають наші вороги. Інакше чому б тоді вони вбивали Симона Петлюру, Євгена Коновальця, Лева Ребета і Степана Бандеру, згадати б тільки цих чотирьох з наших визначних провідників у цьому столітті. І чому такі довгі століття стогнала Україна в ярмі у сусідів, як не через брак єдності? Врешті, не лише Україна страждала через брак єдності. Кажуть філологи, що є в світі 5 до 7,000 різних мов і діялектів. Сама Біблія перекладена на приблизно 1,500 мов. А раз є мови, можна б думати, то й мусіло б бути тисячі окремих народів. Але коли поглянемо на політичну карту світу, то побачимо на ній всього яких 225 самостійних держав. Де решта? Де тисячі інших народів і чому вони не мають своїх незалежних держав? Коли пишу ці рядки, газети подають, що прем'єр Зайру Мобуту пішов в екзиль, повстанці захопили столицю і їх провідник Кабіла проголосився президентом. Населення Зайре (тепер Конга) – біля 45 мільйонів, етнічних груп – понад 250. Від етнічної групи до народу, до нації, до держави – далеко, а то й задалеко, коли нема єдності. І тому на питання “а де решта?” не треба відповідати, бо відповідь ми всі знаємо. Тільки з'єднані і сильні лишаються на поверхні життя, а розбиті і слабкі, зацитую Кордубу – “під колесами історії”, чи як писав Іван Франко: “тяглом у поїздах їх бистроїзних”. Людство наразі ще живе за “законами Дарвіна”, а не по-брادرськи, справедливо і мирно.

4. Яка генеза Першого СКВУ в Нью-Йорку 1967 ?

Всі спроби скликати СКУ до 1967, не мали успіху, помимо того, що всі наші політичні і громадські провідники, як говорив у 1957 полковник Андрій Мельник, мали “велику візію об'єднання всього українства у вільному світі без огляду на державну принадлежність, шляхом світового Конгресу українців, для створення світового союзу українців”. Аж доки з конкретною пропозицією не виступив у 1959 б Конгрес Українів Канади (КУК), резолюція якого звучала так:

Добро української справи вимагає об'єднання всіх українських національних громадських організацій у всіх країнах для досягнення координації праці її збереження духово-культурної і національної єдності. Тому, в умовах назріваючих подій 6-тий Конгрес КУК вважає необхідним скликати СКУ і створити світовий союз українців. 6-тий Конгрес КУК доручає Президії КУК негайно порозумітися з Президією Українського Конгресового Комітету

Америки (УККА) й скликати в найближчому часі Пан-Американську Українську Конференцію (ПАУК) для оформлення підготовчого комітету для скликання СКУ.

І так воно й сталося. В днях 29/30 жовтня 1960, на 6 сесії ПАУК, справді був покликаний до життя Підготовчий Комітет ПАУК для скликання СКУ з двома комісіями: Програмовою під проводом президента ПАУК і КУК о. д-ра Василя Кушніра та Організаційною під проводом президента УККА д-ра Дмитра Галичина. Тоді також устійнено: що Конгрес має відбуватися в Нью-Йорку, що він буде Конгресом тільки вільних українців, а учасниками будуть представники українських центральних репрезентацій, церковних ієрархій, крайових громадських організацій, наукових установ та різних станових організацій. ПАУК теж вирішив запросити, але тільки як почесних гостей, провідників українських політичних середовищ і організацій. Було теж узгіднено справи, які розгляне Конгрес, а це: а) стан українських поселень у країнах західного світу, б) стан українців на Україні і як ім допомогти у їхній визвольній боротьбі, і в) стан нашої політики в країнах нашого поселення.

5. Що дозволило на успішне скликання Першого СКВУ?

Як відомо, успіх чи неуспіх різних починів залежить не лише від людей, але й від обставин, внутрішніх і зовнішніх. Взагаді, всяка “ідея” для свого “втілення” потребує “мозку”, тобто групи людей, які б в ній твердо вірили, доброго пляну, потрібних засобів і впертої, постійної дії, акції в напрямі її “реалізації”. Успішне скликання СКВУ в Нью-Йорку треба завдячувати багатьом сприяючим обставинам, а саме: а) За його організацію взялися емігранти з України з-перед і після II Світової війни, так звана “політична еміграція”, більш освічена і більш національно свідома, як попередні еміграції, б) Співпраця з цією “політичною еміграцією” попередніх еміграцій, що в той час вже були досить добре закріпилися і розбудували своє суспільно-громадське життя, не втрачаючи при цьому почуття принадлежності до українського народу, в) Факт, що більшість українських емігрантів поселилися в англомовних країнах, далеко від німецько-російської орбіти, ментальності і впливів, які саме за Україну й вели боротьбу, г) Посилення геноциду, русифікації і терору російською комуністичною імперією на українських землях, з метою зовсім знищити український народ, фізично чи через асиміляцію, д) Поява на Україні резистансу молодої української інтелігенції, т. зв. шестидесятників, які засумнівалися у проводі і всесильності комуністичної партії, таких як: Симоненко, Дзюба, Костенко, Драч, Сверстюк, Гуцало, Світличний, Коцюбинська, Вінграновський, Стус, е) Звільнення зі заслання і виступ на Ватиканському Соборі Митрополита Йосифа Сліпого, що звернуло увагу світу на знущання над віруючими в ССР, і спонукало ієрархів українських церков у діяспорі піддержати ідею СКУ, е) Наукова і культурно-освітня діяльність різних українських науковців, професорів і діячів, яка вказувала політикам західного світу на російсько-комуністичну загрозу для світу, ж) Підтримка різних українських партій та політичних середовищ, які не бачили можливості політичного об'єднання, але добре розуміли значення об'єднання на суспільно-громадському полі.

Фактори, які я вирахував, були внутрішні, але були ще й всякі зовнішні, кілька з яких також хочу згадати, а це: мадярське повстання і т. зв. “празька весна”, які показали вільному світові правдиве обличчя СССР і спровокували у висліді т. зв. “холодну війну”. Президент Реген багато пізніше пішов аж так далеко, що назвав ССРР “злющою імперією”. В кожнім разі, в атмосфері тої холодної війни, західний світ став уважніше прислухуватися до того, що кажуть колишні громадяни ССРР і його сателітів, що не захотіли повернутися “на родіну”.

6. Які завдання для СКВУ передбачували його організатори й сучасники ?

В 30-річчя СКВУ/СКУ хочу пригадати, які завдання передбачували для СКВУ його організатори і сучасники, бо це дасть нам також відповідь на питання, чи він і наскільки ті завдання виконував. Ось Вам думки церковних ієрархів. Верховний Архиєпископ Кардинал Йосиф (листовно): “Найголовніша ціль цього нашого світового конгресу засвідчити перед Богом і перед світом українську нероздільну національну єдність, нашу найтіснішу лучність і такий сильний братній зв'язок з українським народом на Батьківщині, якого ніякі граници перервати не можуть”. Архиєпископ Михаїл: “Конгрес повинен рішуче запротестувати проти переслідування релігії і церкви в Україні...домагатися для українського народу повної свободи віри й церкви, мови й культури”. Митрополит Мстислав: “Ми зібрались, щоб дійти до об'єднання на загально-громадській основі. Щоб зібрати всі наші сили, щоб довести до того, щоб усі частини нашого національного організму поза батьківчиною діяли скоординовано та, головне, творчо і доцільно”. Жабко-Потапович: “Консолідація всіх українських сил, координація їхніх дій, оборона прав нашого поневоленого народу та успішна репрезентація його визвольних змагань у вільному світі – це найвищий наказ сучасної хвилі”.

Та найкраще про завдання СКВУ говорить “Маніфест”, де кажеться: “Перше завдання СКВУ – розглянути сучасну ситуацію в Україні та поза нею і обміркувати способи й засоби для всебічної допомоги визвольній справі України. Друге завдання Конгресу – узгіднити діяльність української громадськості в кожній країні цих континентів для того, щоб не лише зберегти національну субстанцію українства, але й розвинути кожну громаду в цих країнах у всіх ділянках життя до найвищого ступня... Ми, учасники СКВУ, заявляймо перед цілим світом, що українська національна спільнота у вільному світі допомагатиме своєму народові у його боротьбі доти, доки він остаточно не побудує незалежну суверенну і соборну державу. На першому місці, в нас стоїть ширення правди про Україну, її історію, визвольну боротьбу, культуру. В цій ділянці ми вже багато робили нашими багатомовними виданнями, радіомовленням, доповідями на наукових з'їздах, працею в університетах тощо. Ми постійно даємо відсіч протиукраїнській пропаганді... За одне з наших найважливіших завдань ми вважаємо втримання національної субстанції українства в країнах нашого поселення”... А звертаючись до українського народу в Україні, “Маніфест” каже: “Ми подивляємо твою витривалість у боротьбі за збереження та розвиток духових та матеріяльних цінностей України, що перекреслили пляни ворога, спрямовані на знищення і асиміляцію українського народу... Твоя героїчна постава викликає подив свободолюбного людства... Ми

ніколи не спочинемо, поки ти, з Божою допомогою, не здобудеш утрачену волю і самостійність”.

Я зумисне так багато процитував із “Маніфесту” СКВУ, щоб ви відчули увесь “патос” його, але не цитую зовсім “Меморандум” СКВУ до Генерального Секретаря ООН У Танта, який ще краще представляє стан України, бо немає місця. Про завдання СКВУ можна також прекрасно довідатися з доповідей на Конгресі: Івана Сирника, Лева Добрянського, Григорія Васьковича, Юрія Бойка, привітів речників крайових делегацій, провідників українських політичних партій, різних світських, культурно-освітніх, наукових, чи молодечих організацій, церковних ієрархів, ветеранських, мистецьких, і т. п. товариств, кооперативних установ, чи з промов на маніфестації чи бенкеті. Микола Лівицький, Президент УНР в Екзилі, в своїй промові на маніфестації зокрема закликав “Виконати покладену на нас історичною долею відповіальну і святу ролю – бути речниками українських самостійницько-державницьких прагнень і допомагати визвольній боротьбі незламного українського Народу”. В тім самім “тоні” промовляли голова ЗЧ ОУН Степан Ленкавський, Голова Проводу УН Олег Штуль, і репрезентант Гетьманії Микола Гадзінський.

Параграф ч. 2 Статуту СКВУ про завдання СКВУкаже коротко таке: а) Давати всю можливу допомогу українському народові в його змаганнях до волі й державної незалежності, і б) Координувати діяльність своїх членів згідно з постановами й резолюціями першого і чергових Конгресів”.

7. СКВУ і шестидесятники в Україні

Я вже згадував про шестидесятників в Україні, але тепер хочу над ними окремо зупинитися, бо вони з'явилися в Україні в 1960 рр., коли якраз організувався СКВУ, і впливали на організацію СКВУ, а зокрема пізніше на його працю. З доповідей на Першому СКВУ пп. Васьковича, Боцюркова і Бойка ясно, що провідні кадри діаспори були прекрасно поінформовані про те, що діється в Україні. Сміливі виступи дисидентів, навіть на закритих судах, публікуються на заході, і то різними мовами. На титульний сторінці роману Олеся Гончара *Собор* з запертим віддихом діаспора читає: “Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі і жадання краси. Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки!” Відомі теж слова Ліни Костенко “А я не хочу пошепки! А я не хочу крізь грата!”.

Цитую з доповіді Григорія Васьковича про пробудження в Україні: “Всякі легальні опозиційні до режиму організації й товариства заборонені конституцією, а спроби унезалежнитися з-під окупаційної влади переслідаються і караються. Про це також свідчать відважні виступи Івана Дзюби, лист українських в'язнів з мордовського концтабору та відкритий лист підсовєтських українських журналістів Чорновола, Шеремет'євої і Скочка”. А тепер цитую Юрія Бойка: “Вже після появи перших свіжих творів шестидесятників, усіх молодих письменників штурмували вислужники, донощики, комуністичні догматики. Велика частина старших письменників не захотіла брати участі у цьому цькуванні. Деято з олімпійців пробував зм'якшити ситуацію. Молоді письменники мали на своїй стороні читацьку публіку. Окупант заарештував Світличного та ряд молодих людей, що пробували самотужки, без партійно-урядової опіки, думати про сучасну дійсність. Відсунено

від літературно-критичної праці І. Дзюбу. Змушена була замовкнути незламна Ліна Костенко. Вінграновський склав покаянну заяву.”

А накінець цитую Богдана Боцюркова: “З підриванням міту партійної непомильності і всесильності, вивірюванням жаху перед КГБ, при зростаючих ідейних та культурних впливах з-закордону, на поверхні радянського життя стали заявлятись критичні, а то й опозиційні настрої й течії, зокрема серед творчої інтелігенції та студентів... Спільного знаменника в опозиційно настроєних колах української інтелігенції треба шукати в елементарному, стихійному українському патріотизмі, інтенсивному почутті відповідальності за долю української культури й національності, ображеному почутті особистої і національної гідності та обуренні шовіністичним курсом сучасної радянської національної політики... У писаннях шестидесятників не відчувається шовінізму, ненависті до всіх росіян... їхні атаки спрямовані радше проти імперіялістів, шовіністів та “обrusителів” серед росіян, проти вивищування російської мови й культури понад українську, проти насаджування росіян на Україні. ...Зате з особливою гостротою вдаряють вони по рідних “русотяпах”, “призренних малоросах”, “холуях”, “підніжках, грязі Москви”... Центральний момент у мисленні Дзюби, Симоненка, Чорновола й інших – це мотив “національного сорому”, “непомірного сорому й болю за всіх українських рабів невільників”... Боцюрків кінчав свою доповідь ось так: “Що може зробити українська політична еміграція? Всіма можливими засобами доводити до відома й сумління світу про фактичний стан в Україні, здирати маску з червоного російського шовінізму і тоталітаризму, виявляти його противоріччя між офіційною теорією й практикою більшовицького режиму в Україні, між конституцією й законом та беззаконням партії і КГБ, розмасковуючи його облуду, служити рупором для українського резистансу в УРСР, сприяти його найширшим розголосуванням у світі (включно з УРСР і рештою ССР) його протестів та даних про переслідування його речників, оприлюдненням прізвищ великих і малих опричників та яничар, що беруть участь у нагінці проти української культурної еліти, залученням до акції протестів впливових людей доброї волі і сумління серед чужинців, інформування про події в УРСР не лише державних чинників і публічної опінії в західних державах, але й по всьому світу, включно з комуністичними країнами, закордонними компартіями т. зв. “прогресивними”, лівими кругами в країнах світу”.

Всі ці речі, які згадує проф. Боцюрків, СКВУ і патріотична еліта діяспори робили, як і де тільки могли. А раз я при цій темі – СКВУ і Україна – то дозволю собі засчитувати дещо з моєї промови на Святі Державності (22 січня) в Торонті в 1984, в якій я, відкликаючись до моєї промови на Святі Державності в тім же Торонті 7 літ перед тим, казав: “Тоді, 7 літ тому, я пояснив, що ми зійшлися вшанувати безсмертних творців безсмертних актів. Я ствердив, що ніхто й ніколи не зможе вбити в народі людського духа, його прагнення свободи, припинити його боротьбу за повні людські, національні, політичні, соціальні і економічні права на рідних етнографічних територіях. Ці слова я повторюю і сьогодні, бо я далі вірю в них і ніколи не перестану в них вірити. Я тоді казав, що ситуація на рідних землях не змінилася, що з імперії приходять дедалі страшніші вістки, вичисляв багатьох засланців, а між ними: Чорновола, Осадчого, Шумука, Лук'яненка, Калинців, Руденка, Сороку, Сверстюка, Шухевича, Шабатуру, Бердника, і їм же немає кінця, яких далі переслідують. Що ж, вони і багато більше їх і тепер страждають, їх ще

жорстокіше переслідують. Сім років тому я цитував Симоненків заклик “Україно, Ти моя молитва”, і Морозове “Сидіти за гратахами нікому не легко, але не поважати себе ще тяжче”, згадував про сусідні народи, мадярів, поляків, румунів, які теж, як писав колись Шевченко, вже п’ють “з московської чаши московську отруту”, просив не зневірюватись, а звертаючись до наших братів і сестер за залізною заслоною, я кликав: честь вам і слава! Честь вам і слава за те, що далі шукаєте чарівної червоної рути волі. Шукайте і знайдете! Сьогодні я так же само кличу.”

8. Діячі української культури й патріоти України у вільному світі на російсько-комуністичному жаргоні

Мабуть найкращим показником, як дивилися російські імперські пропагандисти на працю культурно-освітніх і політичних діячів діаспори, є советська преса, всякі журнали, брошури, а то й книжки. Іронія однак була в тім, що для багатьох наївних громадян вільних західних держав все, що писали совети, була правда, і тільки ті, що читали 1984 і *Колгосп тварин* Джорджа Орвела, розуміли, що в советській термінології “війна” означай “мир”, а “мир” – “війна”, що окупація означає “звільнення”, що “свобода” це поневолення і що “братерство” означає знищення або асиміляцію. Але послухаймо д-ра Романа Смаль-Стоцького, який виголосив був в Нью-Йорку доповідь на тему “Правдиве значення советського терміну Україна”.

Він власне говорить про обманливу советську семантику і про те, як цей семантичний хаос стає зброяю в політичній пропаганді. Наводячи приклад советського улесливого звернення до української еміграції в ЗСА “дорогі земляки – діячі української культури”, Смаль-Стоцький перестерігає громаду квестіонувати щирість цих слів, коли ті самі совети в різних своїх виданнях називають нас ось як: “лайдаки, вбивці, націоналістичне сміття, холуї, виповзки із самостійної дірки, покидьки людства, зрадники українського народу, наймити американського капіталізму, безпашпортні націоналістичні каналії, мерзенні запроданці, стерв'ятники, лакеї, скажені собаки, пси, підляки, виродки, злочинці, охвістя фашизму, гітлерівські людоїди, Шептицького мрякобісся, кати-горлорізи, людожери, людоненависники, упірі, байстрюки, юди, безбатченки, яничари, акули волстріту” і т. д. А комсомольський орган *Молодь України* з дня 26 грудня 1964 навіть погрозив: “Тремтіть, кати, не сковаєтесь ні за якими морями і океанами”.

9. Про СКВУ в чотирьох советських брошурах

З якою люттю і ненавистю дивилася імперія на СКВУ, хай посвідчать 4 советські брошури, які поширювали по Канаді “прогресивні” книгарні, а советські пропагандисти висилали своїм симпатикам по Канаді поштою. Послухаймо дещо з першої, написаної якимсь Всеволодом Бувалим (напевно псевдо), п. з. “А галасу було” (40 стор.) про Перший і Другий СКВУ. Ось передмова до неї: “У цій брошурі йдеться про подію, якій зарубіжна українська реакційна пропаганда дала претензійну назву – СКВУ. Другий СКВУ – став черговим доказом підлої і підступної антинародної політики українських буржуазних націоналістів, їх лакейського служіння ворогам миру і соціалізму. Підгодовані антikомуністичною реакцією,

бандерівці, мельниківці, петлюрівці різних мастей та інші українські емігрантські безбатченки збіглися на конгрес, аби у котрий вже раз здійнятися пропагандистський галас про “долю” України, “визволення українського народу”. Конгрес, крім того, відзначався ще й запеклою взаємною боротьбою всіх його учасників, бо ж кожному було ясно: хто запопадливіше догоджатиме грошовитому босу, той одержить і більшу подачку від нього. Однак, незважаючи на внутрішні чвари, притаманні націоналістичному емігрантському середовищу, організації націоналістів завжди єдині, коли виступають проти радянського союзу. Саме ненависть до нового життя, що його будують народи ССРС, в тому числі й український, єднає верховодів контрреволюційної еміграції. Так званий другий СКВУ, котрий відбувся у листопаді минулого року у Торонто (Канада), зайвий раз підтверджив, що український буржуазний націоналізм ніколи не був ані самостійним, ані вільним у своїх гаслах і діях...Націоналістична преса галасливо розпинається про патріотичний характер згаданого форуму, про його “право” говорити в імені українського народу” і т. д.

Попалося в тій брошуру о. д-рові Василеві Кушнірові і М. Плав'юкові, М. Сосновському, М. Лівицькому, Я. Стецькові, І. Білинському, Л. Мельникові, С. Фостунові, Д. Квітковському, І. Вовчукові і навіть “улюбленцеві українських націоналістів” Дж. Діфенбейкерові, “який щось із годину переливав з порожнього в пусте антирадянщину”. Попалося в брошуру і мені. Цитую: “Третього листопада адвокат Петро Саварин з Едмонтону виголосив промову на тему “Методи збереження української національної субстанції”, де виступив проти “мішаних подруж”. Він відмітив: Мішані подружжя – наша загибель. Мені бракує слів, щоб висловити весь трагізм ситуації, в якій знайдемося поза межами України, якщо не зупинмо або хоч не сповільнимо мішаних подруж. Саварин, бачите, агітує за чистоту української крові, бо не хоче допустити, щоб усі ті українці, які одружується з особами інших національностей, втопилися, так би мовити, в чужому морі. Наслухавшись і начитавшись цього расистського белькотіння, якась Анастазія Гнатюк у газеті *Америка* запропонувала створити при СКВУ окрему комісію” і т. д.

Згадаю ще, що на обкладинках цієї брошури є оголошення про інші брошури, напр. В. Чумака, французькою мовою, п. з. “Банкроти без маски”, О. Тимошенка “Під чужими порогами” (про братів Плав'юків) та М. Варварцева “Рупори холодної війни”, яку Товариство “Україна” оголошує так: “На отруйній ниві антикомунізму різні організації. Серед них – антирадянські центри, що прикриваються “українськими” вивісками. Деякі друковані органи, які видаються у Мюнхені, Лондоні, Парижі, Нью-Йорку, ллють бруд на Радянський Союз, Радянську Україну, фальсифікують сучасність та історичне минуле українського народу. У брошури “Рупори холодної війни” викривається антинародна, антигуманна діяльність цих органів, показується їх справжнє мерзенне обличчя”.

У другій брошури “Конгрес невільників” авторства Е. Котлярчука, виданій 1978 Товариством “Україна” (64 сторінки) вже попалося таким “жовтоблакитникам” як Йосип Лисогір, Лев Добрянський, “уніяцький священик Максим Германюк”, а зокрема “ватажок т. зв. УАПЦ Мстислав (Степан Скрипник)”, “племінник і ад'ютант ганебної пам'яті Симона Петлюри”, “агент та інформатор дефензиви пілсудчиків”, що видавав “профашистську газету” та “за згодою гестапо відновив на Україні УАПЦ, за що на весні 1942 з рук гітлерівців отримав сан єпископа”. Котлярчук пише, що “СКВУ створений за вказівкою таємних служб заходу, а “жовтоблакитні

візвольники” виступають нині за нейтронну зброю, цей найжорстокіший вид зброї масового знищенння людей”. Не щадить автор і колишнього в'язня совєтських концтаборів, Верховного Архиєпископа Кир Йосифа, якого називає “гітлерівським прислужником”.

Третя брошура п. з. “Хто є хто у СКВУ” (64 сторінки) авторства Віктора Чумака, видана в Києві 1984, вже написана англійською мовою, хоча Чумак подає в ній, що понад 85% українців народилися поза Україною, але лає і називає зрадниками українського народу всіх. Та найбільше попадається знову “зрадникам, що служили нацистам, службовцям нацистських каральних відділів, бандитам т. зв. УПА, агентам абверу і гестапа, які доконали злочинів проти українського народу на землі, яка дала їм життя”. СКВУ змальовує автор найчорнішими кольорами: “подавляюча більшість делегатів СКВУ-1 були контрреволюціонерами, німецькими нацистськими колаборантами, агентами Гестапо і абверу, поліцаями, бандитами УПА і терористами служби безпеки, чи вояками СС Дивізії «Галичина», сформованої між націоналістичною західно-українською молоддю. А писали перед СКВУ-1, що Конгрес буде займатися проблемою “збереження української культури” в капіталістичних країнах. Та займаються “політикою, визвольною боротьбою українського народу” і вичисляють: Василя Кушніра, Йосифа Лисогора, Миколу Плав'юка, Святомира Фостуна, Івана Базарка з українців, а Браєна Малруні, провідника Прогресивної Консервативної Партії Канади і Марка Мекгвігена, ліберального міністра Канади з політиків Канади, і Стефана Терлецького, посла до Британського Парламенту, з англійських політиків.

Мені віддав Чумак також чимало місця, мовляв, плянус відвідувати різні українські поселення, замість “познайомитись” з життям українців на Україні, яких хоче “візволити”. Жалкує Чумак, що Конгрес коштував в Торонті біля одного мільйона, бо за ті гроші можна було б видати чимало шкільних підручників, вишколити учителів. А згадуючи голодомор, штучно зорганізований Москвою, приписує його труднощам в зв'язку з “побудовою нового суспільства”, браку реманенту, підривній акції “кулаків”. Навіть з українською мовою у нього все гаразд, “націоналісти брешуть”, та й церкви функціонують нормально.

Президент Реген, який прийняв на візиту Стецька, зокрема денервує автора брошури, а американські імперіялісти все, що роблять, то підкопують СССР, бо й Віце-Президент Буш такий самий, а з ним і Амбасадор до ООН Кірк Петрик. “Конгреси вільних українців, однак, хоча зорганізовані і заохочувані у високих урядових інстанціях всякими підривними агентурами ЗСА, не можуть змінити курсу історії. Вони тільки служать цілям холодної війни, небезпечним конфронтаціям та інтернаціональній напрузи”, реасумує автор. “Навіть кардинал Йосиф Сліпій, визнаний верховний ієрарх уніатської церкви підливав оліви до вогню воєнної гістерії в ЗСА...що колись благословив убивців з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», УПА, СС Дивізію «Галичина» та інші націоналістичні частини, які воювали і вбивали своїх братів, як наємники нацистів. То з благословення Йосифа Сліпого ці націоналістичні наємники багнетами, сокирами та іншим вбивали жінок, дітей і старців”, веде далі автор. Як звичайно, автор приписує фінансування СКВУ “імперіялістичним силам”, бо “хто би повірив, що СКВУ міг би існувати і організувати такі галасливі антисовєтські демонстрації чи оплачувати поїздки своїх

функціонерів з мізерних датків своїх земляків...Український народ раз і назавжди обрав свій історичний шлях 67 років тому”, фантазує Чумак.

Четверту брошуру, теж англійською мовою (60 сторінок), вже написав якийсь Микола Денисів, а видало Видавництво “Каменяр” у Львові в 1988 п. з. “Проти народних інтересів” (“In Spite of Community Interests”). В ній він подає історію СКВУ, який так і зорганізований був на те, щоб продовжати холодну війну, змальовуючи Росію як ворога “вільного світу”. Згадуючи мене, цитує мою промову з 29 травня 1986 на бенкеті УНС-у, в якій я говорив про “советську загрозу” і 1,000-ліття Хрищення України. “Ми використаємо цю подію, щоб довести до відома вільних країн світу а зокрема англомовних країн, в яких ми проживаємо, що Москва представляє величезну загрозу всім вільним країнам, і наведемо приклади народів, які вона загарбала і тримає в неволі...Ми мусимо до цього приєднати наших сусідів – поляків, білорусів, балтійські народи, мадярів, чехів, словаків, румунів, грузинів, вірменів та інших...доводячи до відома ЗСА та інших англомовних країн факт, що народи, які стогнуть під ярмом російської комуністичної партії є їхніми найкращими союзниками”, цитує мене Денисів. (Мій переклад з англійського не зврений з моєю промовою.) Цю мою промову Денисів називає бомбастичною, вповні в дусі бандерівців і всяких інших буржуазних націоналістів, зазначуючи при тім, що я не належу до жадної української партії, що його дивує. Бо як же це так, що президент СКВУ непартійний, а з ним працюють колишні нацистські колаборанти, такі як Р. Дражньовський, І. Білинський, С. Мудрик і т. д. Тут вже є згадка про українські визвольні змагання і про Чорнобиль, мовляв, Москва за нього ніяк не винувата, а СКВУ смів проголосити 1987 рік “роком Чорнобильських жертв Москви”. Випадок Марти Коломиець на Бориспільському летовищі, коли від неї відібрали касетку зі записом її розмови з Чорноволом і Горинем Денисів також наскільку як “доливання оліви до вогню антисоветській кампанії...націоналістичну пропаганду” якою захід хоче зірвати “гласність і демократизацію в СССР”. Автор ганить СКВУ за фільм “Жнива розпачу” і за плянування другого фільму “Україна в II Світовій Війні”, і за Міжнародній Голодовий Трибунал. Далі Денисів сварить мене за мою промову у Чікаго 1 грудня 1986, картає за гроші витрачені на Конгрес, замість на підручники для дітей Бразилії, за гроші витрачені на працю Комісії Людських Прав, замість на боротьбу з асиміляцією. Як і його попередники, яких я цитував, Денисів обвинувачує СКВУ у “спорудженні штучної стіни між етнічними українцями і землею їх праобразів, яка обертає нашадків емігрантів у ворогів України”.

Ці чотири брошури, як і безліч подібних публікацій і писань у пресі УРСР і ССР впродовж існування СКВУ/СКУ, на мою думку доказують, що він щось робив таке, що тривожило, а не тільки злило імперію.

10. Завдання СКВУ у моїх промовах

За мою каденцію, 5 років, я багато подорожував і багато промовляв. І за кожним разом, самозрозуміле, говорив про СКВУ і його завдання в світі. Тут я буду цитувати, що я говорив про завдання СКВУ, прямо для прикладу, бо й інші президенти, чи члени Президії і Секретаріату, також подорожували і промовляти подібно. От послухайте, що я говорив 1.12.1986 в Чікаго: “Тему ‘Україна і ми’ мені запропонували мої господари. Я погодився на неї, бо навіть коли буду говорити про

СКВУ, то все одно закінчу темою ‘Україна і ми’. Ця тема вічна, і не оминути її ні не обійти як долю всім, в кого ще українське серце, хто ще живе і боліє українською справою, кого, як колись Франка, “тревожить майбутнє народу”, з якого походять. На тему ‘Україна і ми’ треба говорити повсякчасно, бо з хвилиною коли перестанемо про неї говорити – нам в діяспорі кінець. Жадна рослина не може жити без свого коріння. Це надзвичайно важлива тема як для українців, так і для “злющої імперії”, званої для камофляжу ССР, як і для цілого світу...

Як братам і сестрам по крові нам, українцям у вільному світі, припав святий обов'язок сказати правду про їхню долю і допомогти їм визволитися з російського комуністичного ярма, вийти з ССР і відновити Українську Народну Республіку з демократичним устроєм. Світ малоцо знає про поневолення України російською комуністичною імперією, про російський колоніалізм, про правління терором. Тому ми повинні стати виразником бажань і аспірацій нашого народу на рідних землях – наші церкви, науковці, політичні і громадські діячі, всі без винятку. А що ситуація дійсно критична, то ми повинні кілька разів нашу жертвеність і активність піднести, а зокрема домогтися від ЗСА та інших держав, щоб теж допомогли нашему народові змінити формальну державність на фактичну, з власною політикою, адміністрацією, поштою, армією, економікою, шкільництвом, з усіма атрибутиами вільної соборної демократичної держави, на базі колишньої УНР.

Нам треба тут робити те, чого вони не можуть робити там; це може звучати як трафарет, але це правда... Маємо у світі великі наукові установи, через які можемо інформувати вільний світ, маємо пресу, маємо доступ і до інших засобів комунікації, включно з радіопередачами на Україну. Всяка поміч українській справі тут – на полі науковому, політичному, церковному чи мистецькому – це поміч Україні, українській визвольній справі. Покликаймося на декларацію ООН з 1960, яка говорить про право на незалежність всіх колоніальних країн і народів, на Конституцію самої УРСР, яка дозволяє на вихід із Союзу, допомагаймо Українській Гельсінській Групі у вільному світі, Інтернаціональній Амнестії, а зокрема використовуймо засоби масової інформації.”

Отак про перше з двох головних завдань СКВУ, поміч Україні. А тепер з тієї самої промови в Чікаго про завдання чи обов'язки СКВУ до діяспори. Знову цитую:

“Я говорив досі про проблеми України в світі, а тепер дозвольте кинути жмут світла на нас, українців діяспори чи як ми звикли казати – у вільному світі. Я завжди думав і тепер кажу: ми нічого, абсолютно нічого не допоможемо українській справі, якщо самі розплівемося в чужих морях, тобто – зденаціоналізуємося і засимілюємося в діяспорі. Дам приклад з Канади. Згідно з останнім переписом населення з 1981 в Канаді є яких 530 тисяч українців і яких 225 тисяч пів-українців. Скажемо – не погано! Але коли поглянемо на ці числа з точки зору демографічного і національного, то побачимо, що погано, дуже погано. Перепис населення каже, вказуючи на статистичні дані про родини, релігії, мову і урбанізацію, що асиміляція українців жахлива. За останні двадцять років українська мова впала із 76% до 55%, головно через урбанізацію і мішані подружжя. Тільки 30% українців належить до УКЦ і тільки 19% до УПЦ, а щодо плідності українських родин – то вона тільки на 1.63%, тоді, коли треба 2.1%, щоб вирівняти смертність. Я не думаю, що у Вас, в ЗСА, ситуація набагато краща, якщо не гірша...”

Такий стан з національної точки зору – це один бік медалі. Гляньмо на другий бік медалі, бо він – на диво! – багато світліший! Зріст українських успіхів у світі незаперечний. Добре зорганізовані церкви, всякі наукові інституції, навіть ряд політичних партій. Якби так ще ті політичні партії, навіть якщо не хотять об'єднатися в одному політичному центрі, напр., на базі УНР, не воювали між собою, то було б справді не зле, а зокрема, якби так наша спільнота кинула на науковий фронт бодай вдвое-втроє стільки ресурсів. На науку без сумніву треба б ...звернути найбільшу увагу, так в інтересі українців в діаспорі, як і українців на рідних землях. Мусимо собі завжди казати: Нашим святим обов'язком є зберігати українську національну, біологічну і релігійну субстанцію так, як евреї, вічно, де б ми не жили. Ми не сміємо стати погноєм для інших народів навіть у діаспорі.”

От вам і друге завдання чи обов'язок СКВУ, збереження української субстанції в світі. Так говорив я, так говорили інші президенти, так говорили всі члени Президії і Секретаріату, рік в рік, між своїми і між чужими, і що ви думайте; завжди йшли наші промови з вітром? Ніколи в світі! Їх брали до уваги українці, та й чимало чужинців, наших співгромадян, і то на високих становищах. Що Україну визнала понад сотня держав до року – чи не найкращий доказ. Наша “правда про Україну” туди доходила, куди треба. Участь всяких політиків на різних українських імпрезах, “тиждень поневолених націй”, “українські дні”, всякі “проклямациї” з нагоди нашого Свята Державності чи інших нагод, також свідчать про нашу поміч Україні.

Представники СКВУ і різних українських організацій, українські політики, науковці і діячі говорили з президентами держав, з прем'єр-міністрами, з амбасадорами, навіть тоді, коли їх не дуже то й хотіли слухати. Чому? Бо вони репрезентували українську спільноту в світі, СКВУ, бо українська діаспора зуміла здобути собі респект і пошану у світі свою працею, культурою, науковою, свою релігійністю. Праці наших науковців, наших мистців, наших дослідників поволі, але робили своє. Не спали й українські парляментаристи. Член Парляменту Канади і в один час Представник Канади до ООН Іван Дікур, що домагався впущення до Канади колишніх дивізійників, був гордий, що й він є “на листі ворогів УРСР”. Дікур – уродженець Канади.

А от що я говорив в Чікаго про СКВУ: “Я далі вважаю, що СКВУ є найбільшим досягненням українців у вільному світі, і далі переконаний, що в ньому треба і варто працювати. Як репрезентант, як централя всіх українських організацій світу, як координатор більших загальних проектів, як центр громадського думання і своєрідна школа демократичної самоуправи, він незаступимий.”

В тій же самій промові я теж відповідаю на питання, “Що робити практично? Пишім листи, телефонуймо, відвідуймо мідію, демонструймо. Хай не буде в нас ні одного, хто б не дав щось на 40 томів духовної літератури, яку, якщо прогавимо цю нагоду, то напевно привласнить Москва. Щедро жертвуймо і на інші видання, які виходитимуть, на наукові конференції, які організують наші науковці, на Мюнхенський і Гарвардський проекти, на видання духовної музики Бортнянського, на видання хрестоматії для молоді, на історії наших церков, на різні пам'ятники. І ще раз, даруймо книжки про голод, і Чорнобиль, і про Україну в II Світовій війні (видання КІУС), і книгу Дзюби про русифікацію, і Спогади ген. Григоренка, і книгу Плюща, і різні видання “Смолоскипу” чи НТШ, чи УВАН.”

11. Змаг за впливи і добре ім'я українців у вільному світі

Емігрантам з поневоленого недержавного народу здобути респект і пошану в світі не легко. Не легко було й емігрантам з України, поділеної між сусідніми народами. Навіть коли хтось казав, що він зі Львова, Києва чи Чернівець, то його перепитували: з Росії, з Польщі, з Румунії? Бо на картах світу жадної України не було, а т. зв. УРСР всі вважали за колонію Москви. Але своєю чесною працею, культурою і науковою згодом українці здобували пошану, а далі й впливи. На цім місці дам кілька прикладів з моого власного досвіду.

а) Українці Канади святкують 100-річчя свого поселення в Канаді. Святкування започатковує Едмонтон восени 1991. В Конвенційнім Центрі кілька тисяч глядачів, а на сцені кілька сот танцюристів. Чудовий концерт. Головний промовець прем'єр-міністер Канади Браєн Малруні. Як годиться, йому дякують цвітами. Але мало хто сьогодні знов, що перед його виступом, Малруні зустрічають представники КУК і намовляють “визнати незалежність України вже, тепер!” Ні, каже Малруні, не тепер. Зачекаю на вислід референдуму. Але як тільки референдум покаже, що більшість українців за незалежністю, то Канада першою її визнає. І визнала.

б) Другий випадок, ідучи хронологічно взад. 7.10.1988 виступав перед КУК в Оттаві Державний Секретар Закордонних Справ Джов Кларк. Цитую з його промови: “Дозвольте розказати вам правдиву історію двох столиць, двох систем. Якраз перед Великоднем в 1985 Морін і я були в Києві, я зустрів там прем'єра України і попросив його звільнити людину на ім'я Данило Шумук. Прем'єр України сказав – Ні! і ми посперечалися на ту тему. Повернувшись, я знову натиснув на цю справу, так як перше. І от минулого року Данила Шумука звільнили і він прилетів до Канади. Я привітав його в Оттаві, взяв подивитися на наш парламент і т. д.” Хтось спитає: а як Кларк довідався про Шумука?

Відповідь: від свого братанича з Британської Колюмбії в першу чергу, але й від мене. Я був у приятельських стосунках тоді з дост. Кларком, мав приемність навіть надати йому почесний докторат Університету Альберти і коли він їхав на Україну, я окремо попросив його впімнутися за Шумука, він обіцяв і слова дотримав.

в) Третій приклад. Едмонтонський відділ КУК влаштовує “Свято Державності”. Думаю, чому не попросити міністра оборони Канади, Пол Гел'єра, на головного промовця? Іду до президента Ліберальної Партиї в Едмонтоні, свого колеги адвоката. Телефонуємо, говоримо. Добре, каже Гел'єр, але одна умова: що не будете про те давати знати до преси, аж тиждень перед банкетом. Не хочу мати неприємностей з советською амбасадою в Оттаві перед промовою, бо після промови... Добре, кажу. І прилетів, і говорив, і повівав синьо-жовтий прапор біля канадського.

г) І останній приклад. 1956 рік. УНДім в Едмонтоні задумує відзначити 30-річчя трагічної смерти Симона Петлюри. Звертаємось до першого федерального посла-українця Михайла Лучковича знайти промовця. Кого Лучкович просить? Діffenбейкера, тоді ще посла в Оттаві, але трохи пізніше прем'єр-міністра Канади, і приїхав, і говорив, і протестували зі советської амбасади в Оттаві, але що могли зробити? Хто на Першому СКВУ в Нью-Йорку говорив на банкеті? Діffenбейкер,

який впоминався за Україну також в ООН і відкривав пам'ятник Шевченкові у Вінніпезі.

Таких випадків-прикладів можна навести більше. Хтось якось мав доступ до президента Айзенгавера, що відкривав пам'ятник Шевченка у Вашингтоні, хтось якось домігся проголошення “Тижня поневолених націй”, хтось якось посугерував президентові Регенові назвати ССР “злющою імперією” і приймати в Білому Домі Патріярха Йосифа, Терелю, Шумука і других. Скажу: не легко було інформувати ЗСА і Канаду про українські кривди і болі, що їх колишній союзник у II Світовій війні ССР – це тюрма народів, найжахливіша тиранія в історії людства.

Як відомо, були також такі політики, як амбасадор ЗСА до Москви Джордж Кенан, що говорив, що Україна є так само частиною Росії, як “Пенсильванія є частиною ЗСА”. Та й чи тільки він один? А що говорив президент Буш у Києві?

12. Труднощі зі скликанням Першого СКВУ в Нью-Йорку

Я вже говорив, що дозволило на успішне скликання Першого СКВУ в Нью-Йорку, але не пояснив, чому взяло 8 років його скликати. А це треба пояснити. А трудність була в тім, що його організатори довго не знали, який, так би сказати, “голос” у СКВУ дати політичному і церковно-релігійному секторам. Мимо різниць, які історично зложилися на церковно-релігійному полі, всі знали, що духовим і організаційним фундаментом української діаспори була, і буде українська Церква, і що без зв'язку з нею не зможе справно функціонувати навіть централя громадських організацій. Також питома вага українського політичного сектора, мимо розбиття, була завелика, щоб його не брати під увагу чи ізоляту від СКВУ. Але організатори СКВУ на кінець таки знайшли розв'язку: провідників церковно-релігійного сектору допустили як повноправних членів до Секретаріату, а політичний сектор запросили до участі в Конгресі як почесних гостей, з тим, що вони й так будуть впливати на СКВУ через близькі їм ідеологічно громадські організації: суспільні, культурно-освітні і економічні. В цей спосіб була збережена ідея української цілості на зовні і повна свобода дії окремих секторів українства в світі внутрі, консенсус на верхах і змаг за впливи (завжди неминучий) на низах чи найнижчих щаблях.

Крім того, суперечка ще йшла про те, чи СКВУ мав бути одноразова, “ще одна демонстрація” українців для пропаганди української справи, чи діловий координаційний центр українства в світі на довгу мету. Вирішили “на довгу мету”, добре міркуючи, що єдність навіть на одному секторі, суспільно-громадському, позитивно впливатиме на другі два сектори, і що ефективність зростає вдесятеро, коли вони себе не поборюють, а співпрацюють.

Була ще й третя трудність. Вибираючи цю, а не іншу форму органічного завершення нашого національного “дому” в світі, зводячи саме цей “дах,” СКВУ, на фундаментах і стінах зрізничкованого і багатогранного українського життя у вільному світі, організатори СКВУ не могли собі довго уявити, як він мав функціонувати у практиці, де знайти людей, а зокрема фінансові засоби, і які завдання-обов'язки йому надати на довшу мету. Не було, властиво, прецеденсу, яких є подостатком у державних націй. Всяка еліта, чи провідні люди її, навіть коли мають один ідеал спільноти, то все одно мають також свої особисті політичні, релігійні, соціальні та інші переконання, які спричинюють тертя, а навіть більші конфлікти. Як

від них охоронитися у СКВУ? Як показалося у практиці, спори й конфлікти у СКВУ таки добре “давалися в знаки” кожночасному президентові СКВУ, але принципу єдності, на щастя, ніхто не посмів нарушити дотепер.

13. Чи СКВУ/СКУ виконав свої завдання-обов'язки?

Цілість – це щось більше, ніж сума складових частин – каже наука кібернетики, а СКВУ – це цілість, фундаменти, стіни і дах. Правда, цілість одного тільки громадського сектора, але цілість. І тому зокрема я пічну відповісти на поставлене питання, то скажу, що скликання Першого СКВУ в 1967 у Нью-Йорку було історичною подією. Українці в діаспорі досягли єдності на громадському полі. І ще одно хочу тут сказати, а це – що організатори СКВУ правильно поставили в основу СКВУ два завдання: поміч Україні у її смертельному змагу з російською комуністичною імперією, і збереження української субстанції в світі. Скліканням цього Конгресу українська діасpora заманіфестувала свою національну зрілість, єдність і організованість, перший крок до державності, до якої змагають всі народи, а лише деякі доходять.

Зробивши ці дві вступні завваги про СКВУ/СКУ, відповім на питання: з рукою на серці і з перспективи моєї тільки однієї каденції, на мою думку СКВУ/СКУ – це ідейний і організаційний подвиг української діаспори у вільному світі. І як я вже згадав перше, про нього треба б писати цілу книгу. Вартоє окремої студії навіть те сузір'я, хай так скажу, особистостей, яке спалахнуло на горизонті української діаспори і зорганізувало СКВУ в першу чергу. Так багато було труднощів у його організації: ідеологічних, фінансових, технічних. Треба завжди пам'ятати, що члени Президії і Секретаріату СКВУ, і всі проводи організацій, які він очолював, працювали не за гроши, а виключно з ідеї, з почуття обов'язку і любові до народу, з якого вони вийшли, і своєї української спадщини, як громадян вільних країн світу, супроти яких вони сповняли нормальні обов'язки громадян. Це брехня, що СКВУ з його працею фінансували якісь капіталістичні країни чи сили!

Звіти про працю СКВУ/СКУ, президентів, секретарів, скарбників, голів різних Рад і Комісій СКВУ можна знайти в збірниках *СКВУ. Матеріали*. А пожертви на СКВУ побачите у *Вісниках СКВУ*. Є врешті гори інших матеріалів, архіви. СКВУ робило все, що могло і як найкраще тільки знато, а коли я цитував свої промови, чи згадував про свої поїздки, то тільки для прикладу, бо й інші промовляли, і інші подорожували. До речі, коли думаю про працівників СКВУ/СКУ від початку його зорганізування досі, то мені на думку приходять Шевченко і Франко. Хіба заклик Шевченка “Обнімітесь, брати мої, молю вас, благаю” не є закликом до єдності? І хіба не в ім'я тієї єдності всі працювали? А тим, які думають, що ми працювали в ім'я “слави” відповім словами Франка з його “Каменярів”, що “не герої ми, і не багатири. Ми рабами волі стали на шляху поступу”. Нам на серці було тільки добро української справи у світі, свобода нашого народу на рідних землях і збереження його поза Україною!

Володимир М. Мацьків

PRESSURE HYDROMETALLURGY: FORTY-YEAR PERSPECTIVE

In the field of pressure hydrometallurgy, one deals with the science and technology of hydrometallurgical reactions conducted above the normal boiling point of water and/or above atmospheric pressure. When hydrometallurgical reactions under pressure are carried out for leaching under oxidizing conditions, compressed air or oxygen is used to oxidize sulphides, arsenides, etc., of such metals as nickel, cobalt, copper, zinc, uranium and gold from their ores or concentrates in aqueous solutions. Pressure reactions are also carried out under reducing conditions with hydrogen gas to precipitate metals such as nickel, cobalt and copper as pure metallic powders from metal salt solutions. Many hydrometallurgical

reactions are considerably accelerated by the application of higher reaction temperatures and pressures and this can, therefore, serve as the basis for new and economically attractive metallurgical processes. Also the solubility equilibria in aqueous solutions are affected by temperatures.

The industrial success of pressure hydrometallurgy is the result of fundamental advances which have been made in the field of metal chemistry and progress which has been made in chemical technology and materials science. As a result, we are now in a position to design appropriate equipment such as pressure reactors, autoclaves, agitators, pumps, etc. which can be used commercially at the temperatures and pressures and under the corrosive or abrasive conditions that apply to these processes. During the last forty years, therefore, pressure hydrometallurgy has been developed from a theoretical possibility to a technically and economically proven process technology. As an example, Figure 1 shows a schematic sketch of a typical four-compartment pressure autoclave designed for continuous operation; similar units find application in all of Sherritt's pressure hydrometallurgical processes.

The advantages of pressure hydrometallurgical processes are manifold and often dependent on where the refinery is situated and on the characteristics of the feed material. Pressure hydrometallurgy makes it often possible to treat ores or concentrates with complex metal content and allows us to separate various metals from one another effectively. It has also been shown that metal refineries based on pressure hydrometallurgy can be economic

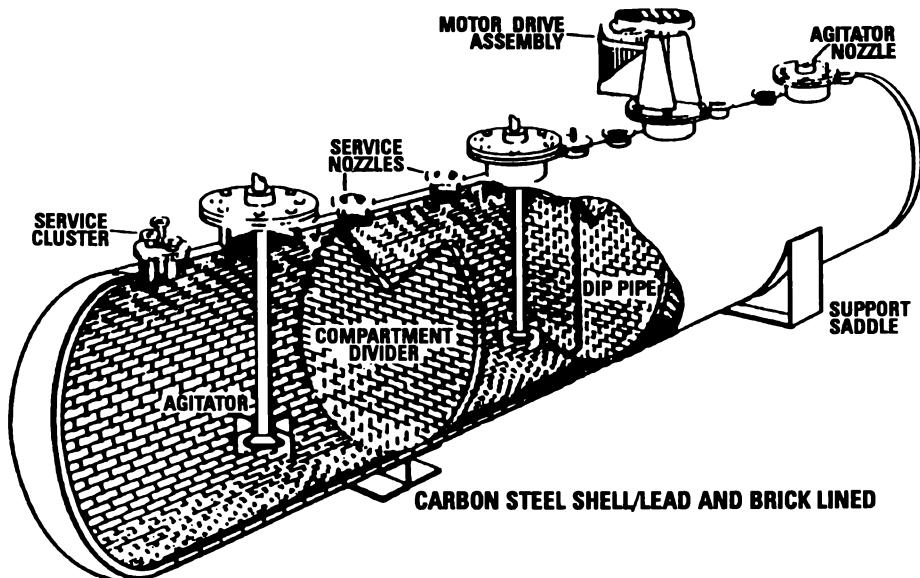

FIG. 1 Schematic of a Horizontal Autoclave

units with a relatively small production capacity. Another very important advantage is that the direct pressure leaching of metal sulphides for instance completely eliminates the problem of air pollution by sulphur dioxide or the necessity to produce often unwanted sulphuric acid. Instead, in these processes, sulphur is converted to saleable by-products such as ammonium sulphate fertilizer or pure elemental sulphur. Pressure hydrometallurgical processes also lend themselves to automation; they can be centrally controlled and in this way the labour requirements can be kept at a minimum. Excellent hygienic conditions can be maintained in these plants which ensure clean and therefore healthy working conditions.

Commercial Application of Pressure Hydrometallurgy for Nickel and Cobalt

Since Sherritt started developing its pressure hydrometallurgical technology in 1948, commercial application has resulted in a number of countries around the world. Apart from Canada, there are now metallurgical refineries based on Sherritt technology in Finland, Australia, South Africa, the U.S.A., Japan, Cuba, the former Soviet Union, China, Brazil, and perhaps soon new ones will be built in other countries. Appendix I (attached) briefly reviews the various plants which utilize Sherritt's pressure hydrometallurgical technology.

Sherritt Nickel Refinery at Fort Saskatchewan

The first and most well-known Sherritt process, the ammoniacal ammonium sulphate pressure-leach hydrogen reduction process for nickel sulphide concentrates and nickel mattes, was developed between 1948 and 1953 in laboratories at the University of

British Columbia and a pilot plant in Ottawa. The construction of Sherritt's nickel refinery at Fort Saskatchewan, which resulted from this work, was completed in 1954 and the refinery has today a capacity for the production of about 25,000 tonnes per year of nickel. In this plant, Sherritt acquired its first commercial experience with pressure hydrometallurgical process technology.

The original work on Ammoniacal Pressure Leaching was carried on Sherritt's behalf at the University of British Columbia by the late Professor F. A. Forward and Val Kudryk, his graduate student. This could be regarded by historians of metallurgy as the beginning of commercial application of pressure hydrometallurgy on sulphidic materials.

This work was combined with work by Sherritt's personnel on solution purification (Cu-Ni separation) and development of commercial process for direct reduction of nickel by hydrogen, originally suggested by American Cyanamid Co., to a process called Sherritt Ammonia Leach Process.

The completely hydrometallurgical nickel refining process starts with the continuous pressure leaching of pentlandite-pyrrhotite concentrates or ground matte in ammoniacal ammonium sulphate solution in horizontal multi-compartment autoclaves in a typical two-stage countercurrent arrangement as shown in Figure 2. The feed material is slurried in weak return solution from the second leaching stage and pumped into the primary leach autoclaves. Here the slurry is pressure leached with air at a temperature of about 90°C to extract nickel, cobalt and copper in the form of ammine sulphate complexes. Sulphur also goes into solution, is partially oxidized to sulphate, but remains partly in the form of thionates, polythionates and sulphamates.

The leached slurry is discharged to a thickener where the metal-bearing solution is separated from partially leached solids which are made up with fresh ammonia and tailings pond water to be introduced into the leaching autoclaves of the second stage where the

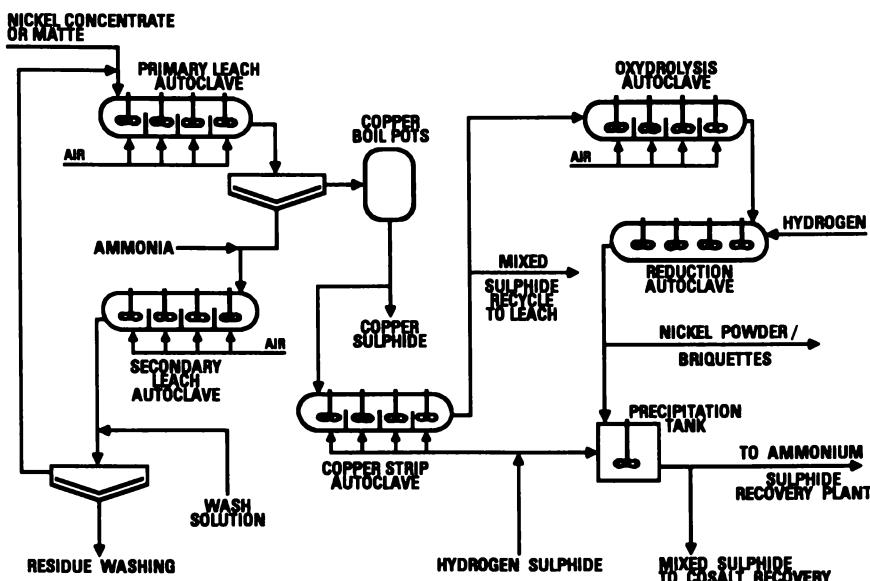

FIG. 2 Sherritt Ammonia Leach Process

residual metal values are extracted. The final leach slurry is discharged to another thickener. The weak solution goes to the first stage as mentioned above and the second underflow is filtered and washed in multi-stage counter-current fashion. The final leach residue consisting mainly of hydrated iron oxide, unreacted barren pyrite and gangue materials is discharged to a tailings pond.

The metal ammine solution from the first stage thickener is now treated for successive recovery of the metals contained in it. First, most of the contained copper is precipitated. This is accomplished by boiling off free ammonia which causes the contained thionates to react preferentially with copper and precipitate it as copper sulphide which is then filtered off. Small amounts of residual copper are subsequently stripped out with hydrogen sulphide.

After copper removal, the solution is further purified by oxidizing all contained thionate to sulphate and similarly hydrolyzing sulphamate to sulphate. This step is called "oxydrolsyis" to account for the simultaneous oxidation and hydrolysis that takes place and is accomplished by sparging air through the solution at high temperature.

The solution is now a pure nickel diammine sulphate solution and is ready for reduction with hydrogen gas under pressure to recover the nickel in metallic powder form.

While the process was a continuous one to this point, it now becomes a batch process. A batch of nickel solution is introduced into the reduction autoclave, together with a small amount of ferrous sulphate, to initiate the nickel precipitation. The solution is then strongly agitated and, as an over-pressure of hydrogen gas is applied, the nickel precipitates in the form of a very fine powder which is called the nucleation powder. When this reaction has taken place, the agitators are stopped to allow the metal powder to settle to the bottom. Then the reduction end solution is withdrawn.

Subsequently, a new batch of pregnant liquor is introduced and reduced in the same way. The nickel now precipitates on the surface of the nucleation powder increasing its density and size.

The batch reductions are repeated 50 or 60 times until the maximum nickel powder load is obtained. Then the nickel powder, together with the last batch of depleted solution, is discharged from the autoclave. The nickel powder is filtered, washed and dried. Most of the nickel powder is transformed into briquettes which are then sintered in hydrogen. These briquettes constitute the main product of the refinery. A certain percentage of the nickel powder is sold in the form of special nickel powder products or, after direct rolling of the nickel powder into strip, is sold in the form of various semi-finished and finished fabricated metal products, mainly nickel coinage materials.

The solution after nickel reduction still contains any cobalt that may have been present in the feed material and has been extracted as well as a small amount of residual nickel which has been retained in the solution to prevent cobalt from co-precipitating with the nickel. These residual metals are precipitated as sulphides by the addition of an appropriate amount of hydrogen sulphide. These mixed cobalt-nickel sulphides are filtered off and constitute part of the feed material for Sherritt's cobalt refinery.

After stripping the residual metals in this manner, a pure, highly concentrated ammonium sulphate solution is obtained from which fertilizer grade ammonium sulphate is recovered by evaporation and crystallization.

This is the principle of the most widely-known Sherritt process which has now been in operation in Canada (at Fort Saskatchewan, Alberta) for nearly 35 years. The chemical reactions are shown in Figures 3, 4 & 5.

FIG. 3 Amonia Leaching

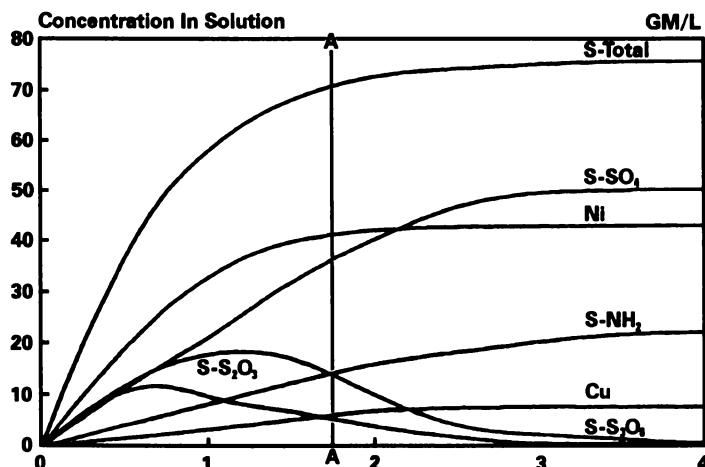
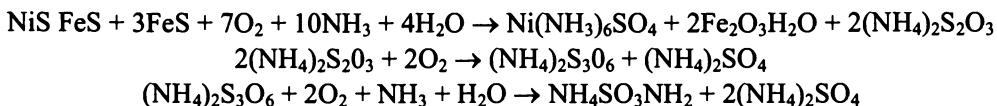
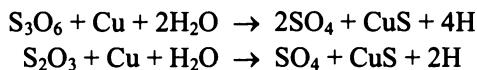
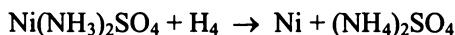

FIG. 4 The concentration of copper, nickel and sulphur compounds in leach solution during the course of a batch leach.

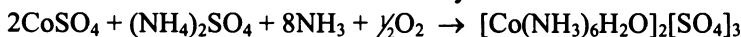
FIG. 5 Copper Removal

Nickel Reduction

Cobalt Recovery

Application in Western Mining Corporation, Kwinana, Australia

Basically, the same ammonium sulphate pressure leach process has been adopted by Western Mining Corporation of Australia. This company's nickel refinery at Kwinana, near Perth, Western Australia, began operation in 1970 with an initial capacity of approximately 15,000 tonnes of refined nickel. Since then, this refinery has been expanded to 40,000 tonnes per year of refined nickel. The metallurgy used in this plant is the same as described above and shown in Figure 2, but the design of the plant is more advanced as it

incorporates benefits of many years of practical experience in the original plant at Fort Saskatchewan.

Sherritt's Cobaltic Pentammine Process

Soon after the start-up of the nickel refinery at Fort Saskatchewan, a similar process for the recovery of cobalt metal was developed and, in due course, a cobalt refinery was constructed which has produced anywhere from 300 to 600 tonnes per year of cobalt. This refinery has now been expanded to about 1,000 tonnes per year and could easily be further expanded if suitable feed materials become available.

Sherritt's cobalt refining process, which is also known as the Cobaltic Pentammine Process, is also entirely based on hydrometallurgical principles. Figure 6 shows this process as it is now in operation at Fort Saskatchewan. Mixed cobalt-nickel sulphides discussed above are slurried in water and introduced into an acid pressure leaching autoclave in which the slurry is oxidized under an overpressure of air about 140°C.

The pressure leaching produces a concentrated cobalt-nickel sulphate solution which is first subjected to a purification step by pH adjustment with ammonia, mainly to precipitate small amounts of iron. The purified metal sulphate solution is then ammoniated to convert the metal sulphates to ammine complexes. In this form, the solution is oxidized with air in another autoclave. In this step, the important thing is that, under these conditions, only cobalt can be oxidized, cobaltous diammine is converted to cobaltic pentammine – that is cobalt goes from its 2 valent to its 3 valent form. Nickel remains 2 valent as it cannot be oxidized under these conditions. The oxidized solution is now acidified with concentrated sulphuric acid. This causes the nickel diammine complex to break up and the nickel to precipitate quantitatively as its ammonium sulphate double salt $\text{NiSO}_4 \cdot (\text{NH}_4)_2\text{SO}_4 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$. The cobaltic pentammine complex however remains stable in the acid environment and cobalt therefore remains in solution. This interesting behaviour results in a very effective separation of the nickel from the cobalt.

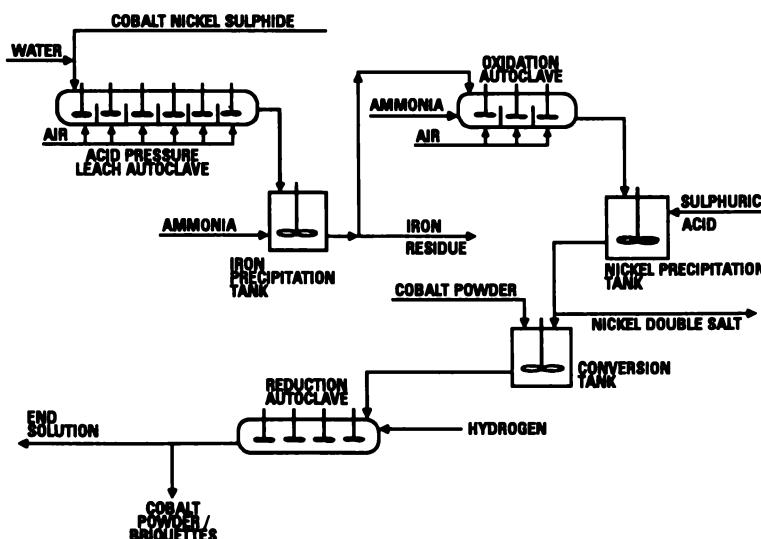

FIG. 6 Sherritt Cobalt Refining Process

The nickel double salt precipitate is filtered off, washed and returned to the nickel refinery while the pure cobalt solution goes on to reduction. First cobaltic is converted back to cobaltous by stirring some metallic cobalt powder into the solution and then the resulting cobaltous ammine solution is reduced with hydrogen gas under pressure in about the same way as described for nickel. The result is pure metallic cobalt powder which is either sold as such or in the form of briquettes.

Application in Finland and South Africa

This cobalt refining process has also found application in Finland where in 1968 Outokumpu Oy started up its cobalt refinery at Kokkola. This plant has since been expanded and has now a capacity for about 1,500 tonnes per year of refined cobalt. This refinery operates on a very similar basis as shown in Figure 6.

Another, but much smaller, cobalt refinery which is based in part on the above described Sherritt technology was constructed by Impala Platinum Limited in Springs, South Africa, and has been in operation since August 1983.

Potential Future Application

In the future, it will perhaps be possible to extend Sherritt's technology for the recovery of cobalt from other mineral concentrates.

For instance, flotation concentrates from certain arsenic containing cobalt ores can be successfully treated by pressure leaching in dilute sulphuric acid solution. As a result, cobalt and associated nickel and copper are extracted while arsenic is caused to precipitate together with iron as insoluble ferric arsenate which, with proper precautions, can be safely deposited. The metals are then precipitated from the solution for instance as sulphide, sulphate, carbonate or hydroxide. Thus a crude cobalt product is produced from which high purity cobalt metal can easily be produced by the above described cobaltic pentammine process followed by hydrogen reduction of the cobalt.

Cobaltiferous pyrite is another potential source of cobalt occurring in several locations, notably the United States, Africa and Australia. It has been demonstrated that cobalt, as well as the always associated nickel and copper, can be recovered for instance by sulphation roasting followed by leaching in dilute sulphuric acid. Once solubilized, the metals are recovered as described above.

Our studies have shown that economic cobalt recovery from certain arsenopyrite and cobaltiferous pyrite should be possible if the cobalt price remains above, say, \$15 per pound. The recent drop in the price of cobalt to about \$8 per pound has delayed several interesting cobalt projects which were based on this kind of feed material.

Acid Pressure Leaching Nickel-Copper Platinum-Group Metals Matte in South Africa

Another very interesting pressure leaching process, which was developed in the late sixties, involved the treatment of nickel-copper matte with a high content of platinum group metals. This process was first specifically developed for the new nickel-copper refinery of Impala Platinum Limited, a subsidiary of General Mining Union Corporation of

South Africa. This plant has now been in operation since 1969 in Springs, Transvaal, near Johannesburg, and has since seen several expansions. Apart from refining nickel and copper metal, the main product of the plant is, of course, the platinum and palladium contained in the final leach residue which constitutes the feed material for the platinum group metals refinery. The basis for this process is shown in Figure 7.

Finely ground nickel-copper matte is slurried in spent sulphuric acid electrolyte and subjected to a two-stage pressure leaching operation. The conditions in the first stage are maintained in such a way that only nickel goes into solution while the second stage solubilizes the copper. In this way, a nickel sulphate solution is obtained which, after purification to remove small amounts of iron and arsenic, is ammoniated to convert nickel sulphate to nickel diammine solution. This solution is now subjected to hydrogen reduction under pressure in the same way as in Fort Saskatchewan and Kwinana to produce a nickel powder product that is then briquetted. Residual nickel and cobalt are then stripped from the solution as sulphides and the barren ammonium sulphate solution is either subjected to a lime boil to recover ammonia for recycle and produce a calcium sulphate by-product or is evaporated and crystallized for the production of ammonium sulphate fertilizer.

The copper-rich solution from the second pressure leaching stage is also subjected to a purification step to remove iron and then flows to an electrowinning plant where refined cathode copper is produced. The spent electrolyte is recycled to the first and second pressure leaching stages.

The precious metals containing residue from the second pressure leaching stage is further upgraded by a small third stage and constitutes now the feed material for a platinum group metals refinery.

The same process principle with respect to the staged pressure leaching to extract nickel and copper separately from matte is being utilized for the matte leach plant of Matthey Rustenburg Refiners (Pty.) Ltd. of Rustenburg, Transvaal, South Africa. The main

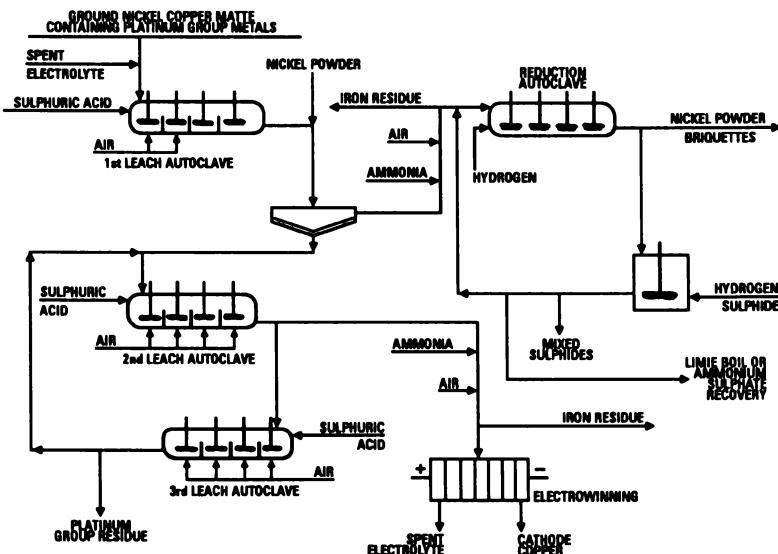

FIG. 7 Sherritt Matte Leach Process

differences are that the matte feed to this plant is low in platinum group metals and that the nickel is being recovered from the pressure leach solution by electrowinning rather than hydrogen reduction. This new plant has a capacity for 19,000 tonnes per year of nickel. The plant has been in operation since 1981. The third modification of this process involves nickel recovery as NiSO_4 instead of metal and is employed at Western Platinum and Barplats plants in South Africa.

Staged pressure leaching of nickel-copper matte has a good potential for application elsewhere in the future.

Nickel and Cobalt Recovery from Lateritic Ores

The pressure hydrometallurgical processes described above were specifically designed for sulphidic feed materials, but they can also be employed for the recovery of nickel and cobalt from oxidic or lateritic ores. Process research and development for lateritic nickel ores has been pursued by Sherritt since the late nineteen fifties when parts of Sherritt's hydrometallurgical and pressure leaching techniques were licensed to the Freeport Chemical Company for their Moa Bay operations in Cuba, which are now operated by the Cuban Government, and other parts for their refinery operations in Port Nickel, Louisiana. As a result of the change of government in Cuba, the nickel-cobalt sulphide from this nickel extraction plant was sent to the former U.S.S.R. for refining. The Port Nickel refinery of course is owned and operated by AMAX and received its feed in the form of matte from Africa and Australia. It is now closed due to shortage of feed materials.

Sherritt's extensive work on lateritic ores has resulted in the development of the Sherritt modified reduction roast, ammonium carbonate leach, hydrogen reduction process. The front end of this process is based on Caron's principles while the back end is based on Sherritt's direct hydrogen reduction technology. This work has resulted in the establishment of a large nickel refinery in the Philippines by Marinduque Mining and Industrial Corporation. The plant is located on Nonoc Island, Surigao Province.

To accomplish the development of this process, Sherritt undertook to build a large scale pilot plant at Fort Saskatchewan in 1968 at a cost of about \$2,500,000 to test the process right through to the production of refined nickel on several laterite ores. Samples of approximately 10,000 tonnes of lateritic ore from the Philippines, from New Caledonia and from Indonesia have been tested in the pilot plant. As a result of this work, under licence from Sherritt, Marinduque Mining and Industrial Corporation started up its nickel refinery in 1974. This refinery has a capacity for the production of 30,000 tonnes per year of refined nickel metal and about 1,500 tonnes per year of cobalt in the form of a mixed cobalt-nickel sulphide. The principle of this process is shown in Figure 8.

Lateritic nickel ore is dried and ball milled to prepare it as feed to multiple hearth Herreshoff furnaces where the ore is partially reduced with hydrogen. In particular, nickel and cobalt are converted to the metallic state to render these metals soluble in ammoniacal ammonium carbonate solution under oxidizing condition with air. Leaching is again carried out in two-stage, counter-current fashion to maximize metal extraction and metal concentration in the pregnant liquor. Ammonia is recovered from the final leach residues by distillation and is then recycled to the wash thickeners. Metal-bearing leach solution overflowing from the first stage thickener is treated with hydrogen sulphide to precipitate the bulk of the cobalt preferentially from solution as a sulphide. This precipitate containing

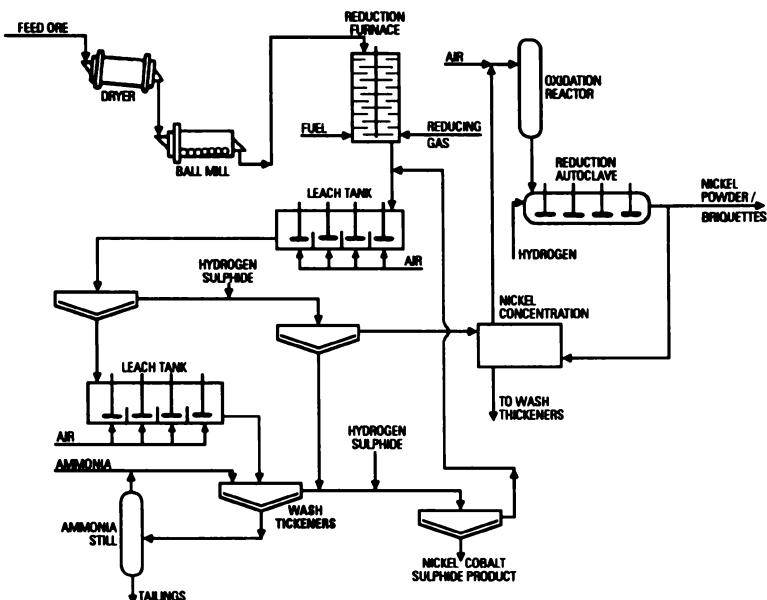

FIG. 8 Sherritt Laterite Process

about 1 part of cobalt to 2 parts of nickel is then separated from the solution as another valuable product of the plant.

After cobalt removal, the nickel solution is boiled to precipitate basic nickel carbonate. Basic nickel carbonate is dissolved in return ammonium sulphate solution and is, after oxidation of thionates with air, subjected to pressure reduction with hydrogen gas, much in the same manner as described for the other process examples. Again, the final product is pure nickel powder which is processed into briquettes. A small amount of residual cobalt in the nickel reduction end solution is stripped with hydrogen sulphide and combined with the first cobalt-nickel sulphide product.

With some modification, this process is also the one that was intended to be used in the long projected nickel refinery which P.T. Pacific Nikkel intended to establish in Indonesia. However, as a result of the dismal nickel demand picture worldwide at that time (in the late seventies and early eighties), the PTPNI consortium had to abandon the project. Unfortunately, it is now quite certain that new "grass roots" nickel refineries are only feasible if the nickel price stabilizes at above \$5 per pound. It is also certain that any future nickel and cobalt recovery plants must be based on further improved process technology, particularly with respect to the cost of energy which must be drastically reduced, and this will require innovation to a considerable degree. To this end, Sherritt continues to review laterite treatment possibly by some form of modified leaching with sulphuric acid, a route which was already extensively pursued along with the Caron concept during the fifties and sixties.

In the former U.S.S.R, the application of pressure hydrometallurgy was found in three plants:

In Monchegorsk, pressure leaching of matte in return acid electrolyte supplements depleted nickel from electro-refining operation.

In Orsk, pressure leaching is used to dissolve nickel and cobalt from a matte with high iron content which is produced from cleaning a slag from laterite smelting operations.

In Norilsk, a pyrrhotite high in nickel (about 3%) is produced in the flotation process to increase the grade of nickel sulphide concentrate entering flash smelting operations. This is done to reduce the amount of sulphur dioxide released to the atmosphere.

This pyrrhotite is treated in pressure leach operations at relatively low temperature (130°-150°C) to convert sulphide-sulphur to its elemental form and to extract nickel into a sulphate solution. From this solution, nickel is precipitated with a mixture of sulphur and metallic iron to produce 12% nickel concentrate, which is then fed to the flash smelter, and the elemental sulphur with iron oxide is stored in the tailings pond. This process was originally developed by Professor F.A. Forward and Mrs. Margaret Armstrong on behalf of Sherritt in 1952.

Since the start-up of Sherritt's refinery at Fort Saskatchewan in 1954, numerous new nickel refineries have been built throughout the world. It is interesting to note that about 60% of all the new nickel metal production capacity in the western world established during the last 20 years rely on Sherritt pressure hydrometallurgical technology. One reason for this is that the capital and operating costs for the hydrogen reduction is very competitive in comparison to electrorefining or electrowinning. This is mainly due to the fact that the rate of nickel reduction by the hydrogen method is far greater than the rate of electrolytic reduction and this is why, for instance, the physical size of a hydrogen reduction plant is only about one-quarter of a comparable electrolytic reduction plant. It can therefore be predicted that new nickel refineries that will hopefully be built sometime in the future when confidence in the nickel metal consumption has been established, will, to a large extent, be based on the hydrogen reduction concept, especially in the areas which have available natural gas as feedstock for hydrogen production.

Pressure Hydrometallurgy for Zinc

The pressure hydrometallurgical processes and plants discussed so far deal with the recovery of nickel and cobalt. But other research and development work at Sherritt has concentrated for a long time on how the principles of pressure hydrometallurgy can be applied for the recovery of zinc from standard sulphide concentrates or indeed more complex zinc materials. Based on the original work of Professor F.A. Forward and H. Veltman on Sherritt's behalf at the University of British Columbia in the late fifties, this has resulted in an entirely new concept for the production of zinc called direct pressure leaching, which started to see first commercial application ten years ago.

Over 75% of the world's zinc is now produced by electrowinning. In conventional practice zinc sulphide concentrates are roasted in fluidized bed reactors to drive off the sulphur as sulphur dioxide which then must be converted to sulphuric acid. The resulting zinc oxide calcine is leached in sulphuric acid return electrolyte to extract the zinc which, after solution purification, is subsequently recovered from the solution by electrowinning as cathode zinc.

If direct zinc pressure leaching process is employed instead of the conventional practice, the roaster and the atmospheric zinc calcine leach plant can be replaced by an

autoclave pressure leaching system. Since the sulphide sulphur contained in the zinc concentrate is converted to elemental sulphur by the pressure leach, rather than sulphur dioxide, the sulphur acid plant can also be omitted, if it is not desirable to produce sulphuric acid. Instead, the elemental sulphur can be stored indefinitely or sold as such. In other words, apart from significant capital savings and environmental benefits, the Sherritt process enables the operator to separate completely the production of zinc from the production of sulphuric acid. Another advantage is that, since roasting is eliminated, no formation of zinc ferrite takes place which makes special leaching stages to recover zinc tied up as ferrite unnecessary.

Instead, zinc extraction by direct pressure leaching goes to completion extremely rapidly requiring a comparatively small autoclave volume in comparison to the tankage required for calcine leaching. In the autoclave reaction, zinc is nearly completely dissolved in 1 to 2 hours of continuous leaching at 150°C with an oxygen overpressure while sulphide sulphur is converted to elemental sulphur according to the simple reaction $ZnS + H_2SO_4 + \frac{1}{2} O_2 \rightarrow ZnSO_4 + S^0 + H_2O$ by which this process is governed.

In the early development period, test work was concentrated on temperatures below the melting point of sulphur. Extensive interest was shown by others in the sixties. In the seventies, the process had evolved to the point where most potential process applications called for leaching above the melting point of sulphur in the presence or surface-active agents. Case studies carried in the mid-seventies confirmed that the pressure leach-electrowin concept could be more economic than the roast-leach-electrowin process. Joint piloting by Sherritt and Cominco then led to the first commercial installation of the process at Trail, B.C. as an integration with existing facilities.

The preferred process flowsheet for "grass roots" plants or for plants (Figure 9) or for plants which are to have the roast-leach section completely replaced will involve a two-

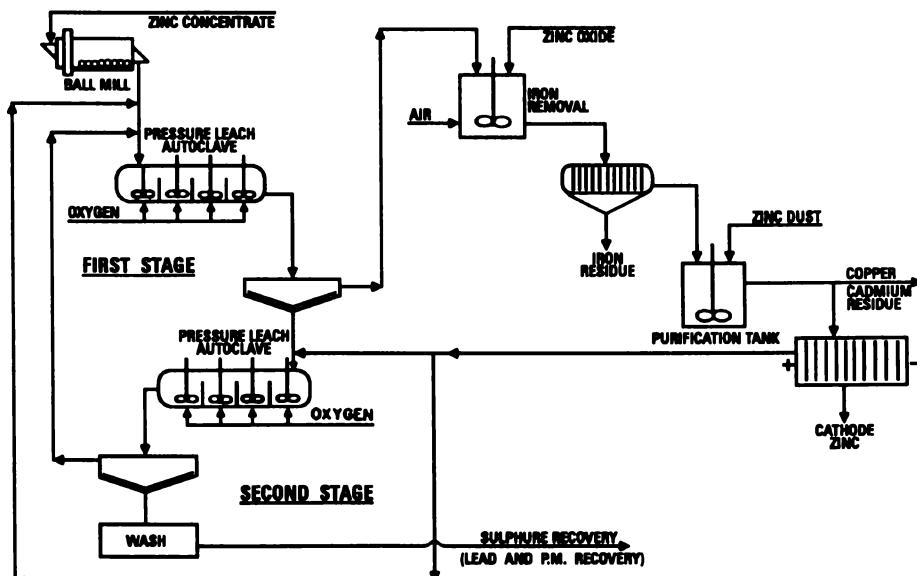

FIG. 9 Sherritt Zinc Process - Grass Roots

stage pressure leach section. Zinc concentrate, in most cases, is ground in a wet mill to >90% <44 micron. The ground pulp is leached in two stages at 150°C under 1000 kPa using oxygen. The lixiviant is spent electrolyte which is split between the first and second stage. About 80% of the zinc dissolves in the first stage and at least 18% dissolves in the second stage. The first stage leach thickener overflow solution is contacted with zinc oxide (dross, etc.) to neutralize any remaining acid and hydrolyze iron which has not already precipitated. After filtration, the solution is treated in conventional purification and electrowinning circuits where copper-cadmium precipitate and cathode zinc are recovered. The first-stage leach thickener underflow slurry is pumped into the second-stage leach autoclave together with about 30% of the recycled spent electrolyte. The two stages of leaching require usually less than two hours total retention time. After liquid-solids separation, the second-stage leach solution is pumped to the first stage. Thickener underflow is then washed countercurrently, sulphur is optionally recovered and the residues are simply discarded or prepared for recovery of precious metals and lead.

Recent Commercial Application

Cominco, which was among the first to produce zinc commercially by the roast-leach-electrowin process in 1916 became also the first to use direct pressure leaching of zinc concentrates commercially in 1980. When Cominco decided to modernize the Trail operations, it became apparent that expansion via pressure leaching would have distinct economic and operational advantages. In particular, it would no longer be necessary to match acid production and fertilizer production with zinc production. Initially one 3.7 m diameter and 15.2 m long autoclave was installed to treat 190 t/d of Sullivan, lead bearing, zinc concentrate (Figure 11). The concentrate is milled and then leached in recycled spent

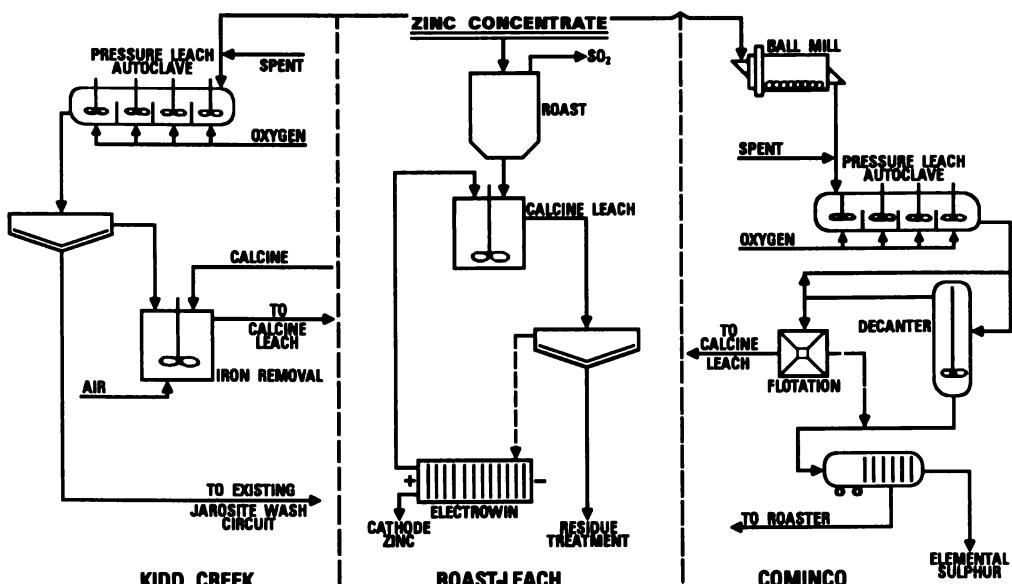

FIG. 11 Commercial application of Sherritt Zinc Process by integration in existing plants at Cominco Ltd. and Kidd Creek Mines Ltd.

electrolyte at 150°C. While the zinc leaches and elemental sulphur is generated, lead sulphides also oxidize and the lead reports as lead sulphate and plumbogjarosite. Without depressurizing, the slurry is allowed to settle in a sulphur decanter. Molten elemental sulphur and sulphur wetted unleached sulphides are discharged from the bottom of the decanter while the zinc sulphate solution containing the precipitated lead and iron compounds and the siliceous gangue is discharged through a pressure letdown system. The flashed aqueous slurry is treated in flotation cells to recover elemental sulphur that did not settle in the decanter. It is also possible to bypass the decanter and send the entire autoclave discharge slurry after flash cooling to the flotation step for elemental sulphur separation. The elemental sulphur-free slurry is then pumped into the existing calcine leach system. Pure elemental sulphur is recovered by hot filtration of the decanter underflow or the flotation concentrate and any filter cake containing unleached sulphides is conveniently used as a minor part of the roaster feed.

Kidd Creek Mines Ltd. (formerly Texasgulf Canada Ltd.) has installed the second system at Timmins to leach about 55 tonnes per day of zinc to utilize fully the installed cell-house capacity. This particular concentrate requires no further grinding so it is simply repulped and leached at 150°C in recycled spent electrolyte. The autoclave discharge is thickened and the pregnant zinc solution is combined with a small portion of calcine to neutralize excess acid. The tank is aerated to oxidize traces of ferrous iron before being pumped to the main calcine leach which is deficient in oxidizing capacity. The thickener underflow is combined with jarosite and washed in the existing circuit. Start-up of this plant took place in August 1983.

Numerous other potential commercial applications for this process, for a variety of different integrations into existing zinc plants and for some "grass roots" cases for locations throughout the world, have been studied. Now, as zinc prices have improved, a number of companies are seriously considering installations for zinc plant expansion and "grass roots" (Ruhr Zink, Mount Isa, Gecamines and others).

New Ideas for the Future in Zinc Leaching

The zinc pressure leach process was originally developed for standard high grade zinc concentrates, grading 50% zinc or better. It has now been demonstrated that the pressure leach process can be used without significant loss in efficiency and recovery on concentrates with a zinc content as low as 20%. It is not practical to subject such low grade concentrates to the conventional roast-leach process. The new freedom provided by the pressure leach to handle low grade zinc concentrates allows the operator to obtain higher zinc recovery from the ore because of the possibility of increased zinc recovery in the flotation plant when lower grade concentrates are produced. This can often be extremely important particularly when complex or otherwise difficult ores have to be treated.

We have also become convinced that the concept of pressure leaching can provide the key to solve the problem of the recovery of zinc, lead and silver from complex pyritic ores which are known to occur in massive deposits, for instance in New Brunswick and the Yukon, but also in Australia, Spain and Portugal. Recent work on ore of this nature has led us to the conclusion that it is possible to adapt the pressure leaching process in such a way that apart from high zinc recovery a high grade, low iron lead sulphate product is produced which also contains the bulk of the silver, a product which can be easily smelted by itself or

along with regular lead smelter feed to produce lead bullion. To optimize this process, it is important that the feed concentrates are "tailor-made" for the pressure leach plant. To this end, the flotation plant has to be operated in such a way that basically two zinc "concentrates" are produced, one being as high as possible in lead and silver and the other as low as possible. The high lead-silver material could then be used as the feed to the first pressure leaching stage which would be operated with an excess of sulphuric acid to keep iron dissolved and produce a high grade lead-silver product. The low lead-silver material would be pressure leached in the second stage without excess of acid to precipitate the iron and produce a low iron, near neutral solution suitable for standard purification and electrolysis and a low value iron residue for storage in a tailings pond. This concept is illustrated in Figure 12 and is presently being examined for a number of potential applications.

Pressure Hydrometallurgy for Copper

Mainly because of the concern for the environment with regard to sulphur dioxide emissions, an economical and workable hydrometallurgical process for the treatment of copper sulphide concentrates has long been sought.

Since the late nineteen fifties, Sherritt and others have expended considerable effort in the field of copper hydrometallurgy and have developed two potential processes for the hydrometallurgical recovery of copper from copper sulphide concentrates. They may hopefully see future commercial application. One of these processes is based on ammonia pressure leaching followed by hydrogen reduction of the copper from solution as refined copper powder, analogous to Sherritt's nickel and cobalt processes, which also produces

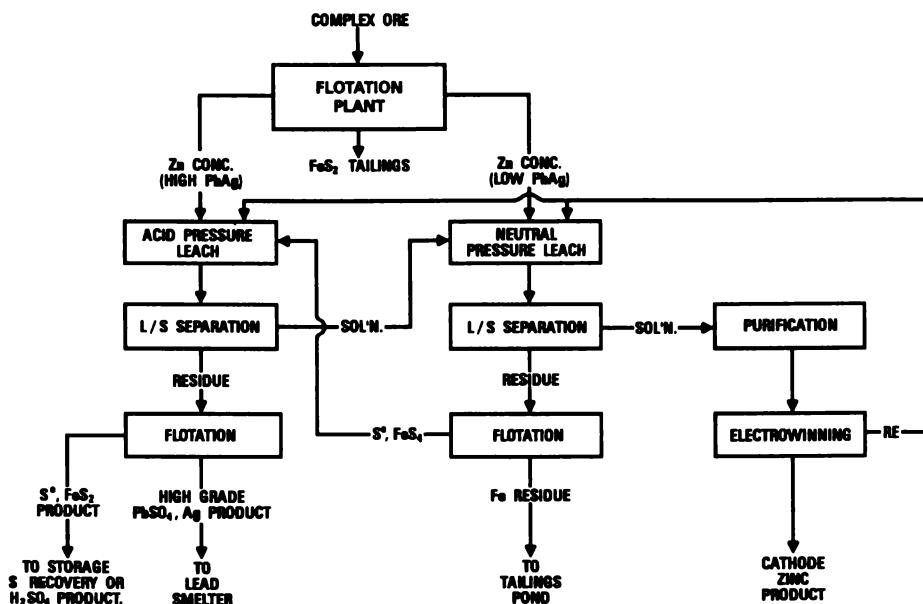

FIG. 12 Concept for Zinc/Lead/Silver recovery from complex ore by pressure leaching.

ammonium sulphate as a by-product. The other process is based on sulphuric acid leaching and produces elemental sulphur as a by-product, similar to the zinc process.

Both processes have in common that they entirely avoid the production of sulphur dioxide, which leads to the well known disposal problems in existing copper smelters.

The ammonia pressure leach process for the treatment of zinc containing chalcopyrite concentrates (Figure 13) was developed in the early nineteen sixties. Sherritt patterned this process after its nickel process. Concentrates are leached in a single stage at 100°C under 900 kPa total pressure using air as the oxygen source. Virtually all of the copper is dissolved rapidly under these conditions. After separating the hydrated iron oxide residue by thickening, the solution is oxidized and hydrolysed in the "oxydrolisis" step. The solution is then reduced batchwise with hydrogen at 180°C under 3000 kPa total pressure. Copper powder is separated and washed. It can be directly converted into strip or melted and cast into ingots. Zinc is recovered from the reduction end solution by pressure precipitation with carbon dioxide. The zinc carbonate is then sold or dissolved in conventional return electrolyte, the solution purified and the zinc electrowon. After zinc carbonate precipitation, small amounts of both copper and zinc are stripped from that portion of the stream sent to ammonium sulphate crystallization. The precipitated sulphides are recycled to leaching.

The process was first piloted and considered for implementation in 1962 by Marinduque Mining and Industrial Corporation. This project was abandoned. Coincidentally, with the depletion of the Lynn Lake Nickel Mine, Sherritt developed the Fox and Ruttan Mines, both of which are copper-zinc deposits. Some consideration was given to conversion of the Fort Saskatchewan facilities but the availability of nickel feed stocks, coupled with excess Canadian copper and zinc smelter capacity, led to the rejection of this proposal.

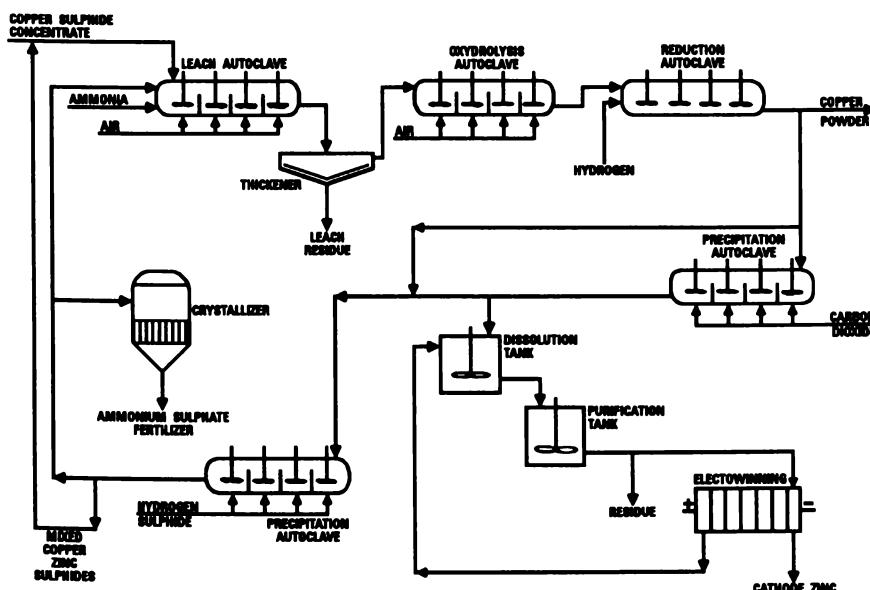
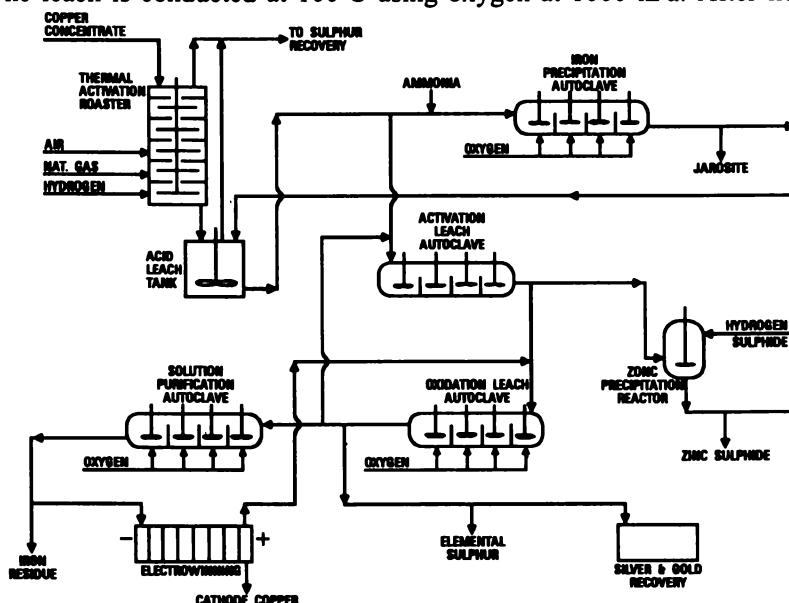

FIG. 13 Sherritt Copper Process (Ammonia Leach)

Ammonia pressure leaching of chalcopyrite and other copper concentrates could also be considered in conjunction with solvent extraction and electrowinning in some circumstances.

The sulphuric acid leaching process for the treatment of copper sulphide concentrate is a more recent development. An intensive cooperative research program was initiated in 1971 jointly by Sherritt and Cominco to develop a versatile hydrometallurgical process for producing refined copper and recovering sulphur, zinc and precious metals as by-products. After laboratory development of a process which appeared to be economically competitive with smelting, the Government of Canada and the two companies supported the construction, in 1975, and operation, in 1976, of a comprehensive facility. The process which resulted from this work is now known as the Sherritt-Cominco (or S-C) copper process (Figure 14).

Chalcopyrite concentrate is pelletized, then thermally activated with hydrogen in a multiple hearth roaster, operated at 650–750°C. The activated concentrate is acid leached at 80°C; iron dissolves and hydrogen sulphide is evolved. The hydrogen sulphide is reacted with sulphur dioxide produced in the roaster to make elemental sulphur. The leach pulp is filtered and the solution is oxidized at between 120 and 200°C at 2500 kPa with oxygen to which ammonia has been added. The jarosite formed is separated and the solution is recycled to the acid leach. The acid leach residue is reacted with copper sulphate solution in an activation leach at 160°C. Zinc and most of the remaining iron react by metathesis with the copper and dissolves, the solution is separated, and zinc is precipitated with hydrogen sulphide at 80°C and 500 kPa. The zinc sulphide by-product is recovered and the solution is recycled. The copper-bearing residue is oxidation-leached in two stages with intermediate liquid-solids separation to produce CuSO₄ solution and elemental sulphur and precious metals. The leach is conducted at 100°C using oxygen at 1000 kPa. After liquid-solids

FIG. 14 Sherritt-Cominco Copper Process

separation, the solution is purified at 200°C under oxidizing conditions. The filtered, purified solution is then electrowon to produce cathode copper. The oxidation leach residue is further treated to recover elemental sulphur and a precious metals concentrate.

Cost estimates and economic calculations have shown that the S-C copper process is competitive with modern smelting and refining processes. But the process as a whole is presently not being considered actively for commercialization. However, certain parts of the process are being considered to solve pressing metallurgical problems.

Pressure Hydrometallurgy for Uranium and Gold Ores

The concept of pressure leaching can also be of advantage for certain uranium ores. Sherritt's research work (some carried out at the University of British Columbia) on uranium pressure leaching in sodium carbonate solution with subsequent precipitation of uranium as UO₂ with hydrogen under pressure as well as pressure leaching in dilute sulphuric acid solution goes back to the nineteen fifties but no commercial application resulted at that time. The leaching part was used for a number of years at Eldorado plant at Uranium City, Northwest Territories.

Strong demand for uranium in the seventies which resulted temporarily in very high prices finally gave Sherritt the opportunity to participate in the development of commercial sulphuric acid pressure leaching systems. These plants have been constructed in South Africa and in Canada.

A commercial-scale prototype pilot autoclave with 20 cubic metres working capacity has operated between 1976 and 1979 at Anglo American's Western Deep Levels uranium plant at a nominal throughput of 20 tonnes per hour of uranium ore. The favourable results obtained during the long testing period have given Anglo American the confidence to proceed with the installation of two very large pressure leaching plants for which Sherritt provided process engineering design details.

Meanwhile construction of the first of these plants has been completed. This plant has a capacity to pressure leach 600,000 tonnes per year of uranium ore and is part of Afrikander Lease Mine development. The relatively high grade uranium ore containing a small quantity of gold as a by-product is a refractory type and use of pressure leaching raised uranium recoveries from those obtainable by atmospheric leaching, by a factor of 1.3. Furthermore, acid addition could be lowered from 25 kg per tonne to 10 kg per tonne and residence time could be reduced from 20 hours to 2.5 hours. This plant is now on stand-by waiting for the uranium price to improve.

For the same reason, construction of the second pressure leach plant has recently been halted after the autoclaves and other major equipment had been delivered. When completed, this plant is going to be operating at Anglo American's Vaal Reefs South uranium plant where it will replace an existing atmospheric uranium leach circuit for the treatment of nearly 3,000,000 tonnes per year of ore. This plant is going to be by far the largest pressure leaching plant that has ever been built. The plant is going to operate at a temperature of 170°C under an oxygen overpressure. The small amount of pyrite contained in the ore will oxidize under these conditions, thus contributing to the sulphuric acid required for the leach. Significantly higher uranium extraction is obtained in comparison to the conventional atmospheric leach. Gold recovery by significant cyanidation of the

uranium leach residue is also improved, largely because gold tied up in the pyrite can now also be extracted.

Closer to home, Sherritt was engaged from 1977 to 1980, by Key Lake Mining Corporation, to assist in the development of a process for the very high grade uranium-nickel-arsenic ores which this company has in the northern part of the Province of Saskatchewan. The process which was evolved for this application relies on mild pressure leaching in dilute sulphuric acid in the second stage of a two-stage system and is shown in Figure 15.

The process for the treatment of Key Lake uranium ores yields high recoveries of a high quality uranium product, and produces liquid effluents which should be environmentally acceptable and solid wastes suitable for a special waste management system. The crushed ore is ground in a closed grinding circuit. Ground ore slurry is leached in a two-stage semi-countercurrent acid leach circuit. The first stage leach is conducted in atmospheric agitated tanks and the second stage is conducted in pressure vessels under an oxygen overpressure. The leached pulp is washed in countercurrent decantation thickeners. The pregnant leached solution is pre-treated prior to direct solvent extraction. Uranium is precipitated as ammonium diuranate. The yellow cake is calcined and packaged. A bleed from the recovery circuit can be contacted with lime and ammonia recovered by distillation. The raffinate from the solvent extraction circuit is neutralized with lime into two stages with intermediate liquid-solids separation. Barium chloride is added to the second stage of neutralization for the removal of radium and traces of arsenic. Solids produced in the two stages of neutralization are combined with the slurry from the lime boil section and the neutralized underflow slurry from the last wash thickener and delivered to a tailings disposal area specifically designed for the project.

The plant for the treatment of Key Lake ores has been in operation since 1983.

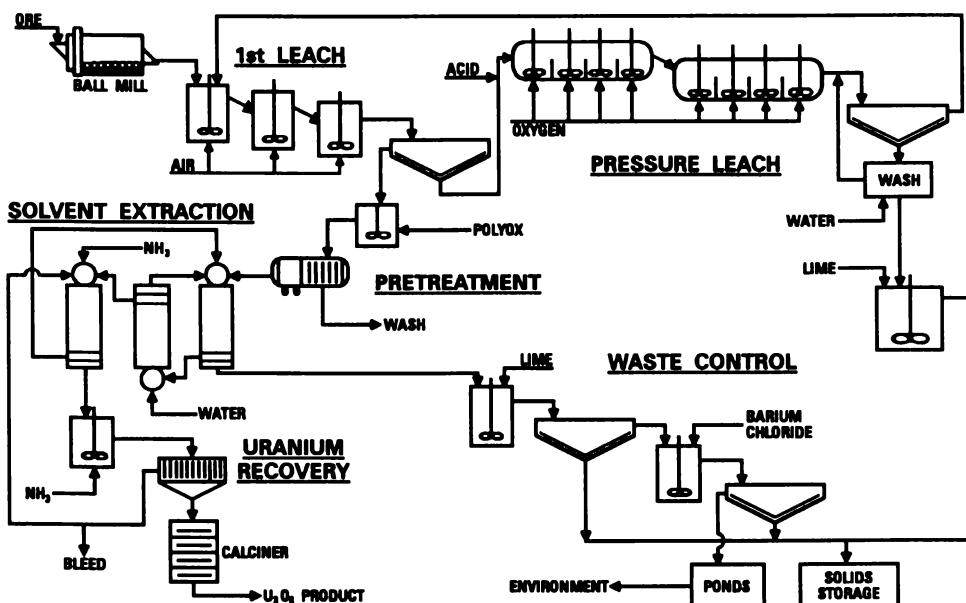

FIG. 15   Key Lake Uranium Process

There are numerous other uranium ores in Canada and elsewhere in the world which could be treated to advantage by sulphuric acid pressure leaching. Tests to show this potential more clearly are being conducted.

Gold Ores

Another very interesting application of the pressure leaching concept, which has been considered by several groups since the fifties, including the Chemical Construction Corporation, American Cyanamid Company, Anglo American Corporation, and Sherritt, involves the aqueous oxidation of refractory and/or carbonaceous gold ores (prior to cyanidation) in autoclaves at elevated temperature and under an oxygen or air overpressure. This pre-treatment method renders gold recoverable which cannot normally be extracted by direct cyanidation. For instance, some gold in certain ores is often found to be disseminated in the crystal lattice of sulphide minerals such as pyrite, pyrrhotite or arsenopyrite. Pressure oxidation oxidizes these sulphide minerals, thus liberating the occluded gold, rendering extractable by subsequent cyanidation. Sherritt carried out extensive process development work along these lines in the fifties. This work was mainly concerned with the treatment of gold containing arsenopyrite concentrates from Canada's Northwest Territories. While the metallurgical results were very encouraging, commercial implementation was not realized at that time due to the relatively low price of gold.

However, with the sharp increase in the price of gold in the past decade, which has made it profitable to develop new low-grade gold ore deposits in many parts of the world, the benefits to be derived from pressure oxidation are once again being investigated. There are now cases where the improved gold recovery makes it economically attractive to install the extra autoclave pressure oxidation system.

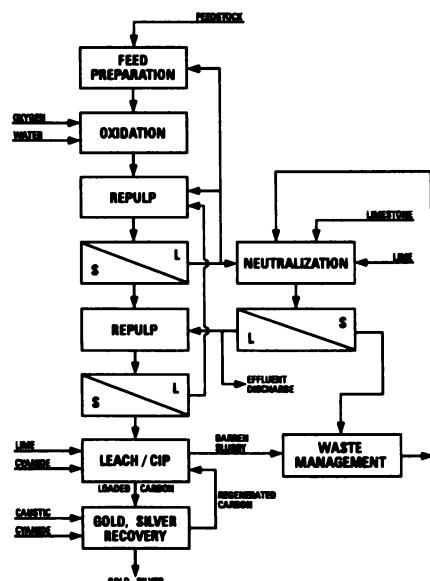
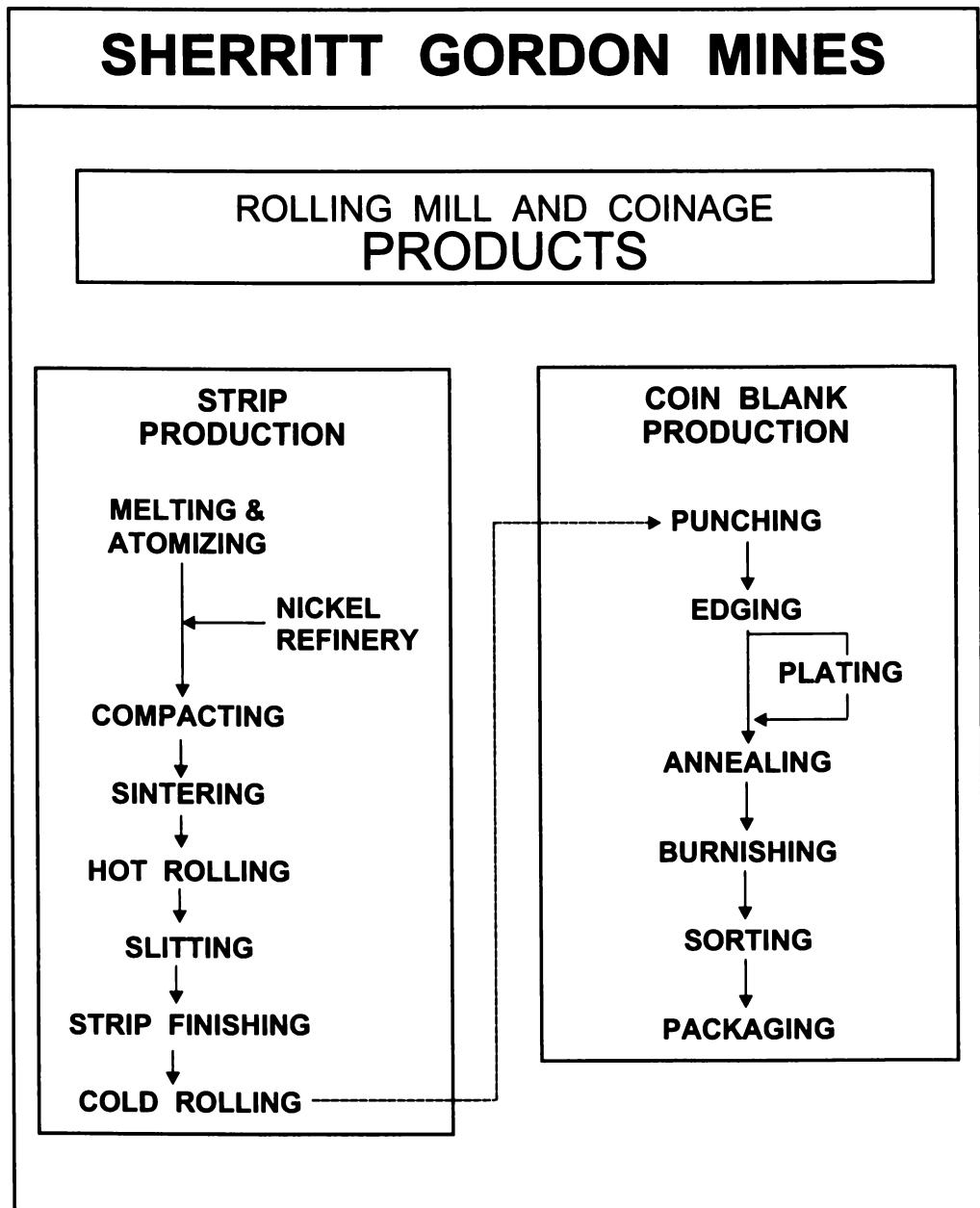

Figure 16 represents the generalized flowsheet for the treatment of refractory gold ores.

Appendix I lists the gold pressure leaching plants which came into operation during the last decade.

SUMMARY

In the last forty years from conceptual research here at the University of British Columbia, Sherritt Gordon, Chemical Construction Corp. and later many others, a new pressure hydrometallurgy (as a branch of metallurgy) was established.

During these forty years, now over 35 plants have been built in the fields of nickel, cobalt, uranium, and gold extraction with a present total value of \$6.5 billion.

Future growth will continue principally in the field of nickel, cobalt, refractory gold and uranium ores. Still a process simplification is required for the treatment of copper sulphide ores in competition with intensive smelting techniques, especially a process that will recover sulphur in elemental form and precious metals.

Side Applications

New products from new processes:

- 1) Powders - for special applications
- 2) Powder rolling - coinage
- 3) Composite powders:
  - a) Ni/Al; Ni/gr - for abradable seals
  - b) Ni/Cr/Bentonite - for high-temperature seals
  - c) Co/Sm - for magnets
  - d) Fine Cu powders - for electronic circuitry
  - e) Fine Ni powders - for control porosity filters, etc.
  - f) Dispersion-strengthened - Ni & Ni/Cr alloys

GENERAL COMMENTS

Research on new process flowsheets requires knowledge of:

- a) Composition of starting raw materials (concentrates)
- b) General knowledge of price structure of reagents to be used.
- c) Costs of competitive processes, capital and operating, and their components — labour; materials; energy

Except for the above knowledge of technology, research should be creative, uninhibited, applying general chemical principles of metal separation.

The creative part is very suitable for university research work.

Should the new general flowsheet compare favourably (economically and operationally) against existing processes, then an optimization study (study of variables, control limits) should be undertaken.

The second part (optimization — very focused) is best suited for industrial research groups.

In general, my experience has shown that most breakthroughs come not so much from systematic work or theoretical considerations, but by observations of unexpected events during experimentation. These new observations lead to new questions which, when only partially answered, lead to new developments. Too much industrial experience is often an inhibition; fresh (naive) minds are more tuned to new observations or, to use systems language, "regression analysis is not always conducive to progressive thinking".

Old classical analytical chemistry training (qualitative or quantitative analysis) developed a good sense of observation. New analytical chemistry, based on atomic absorption, mass spectrography, activation analysis, develops good technicians, fast analysis, but kills the sense of observation.

In the past, chemists trained in analytical chemistry made good research hydrometallurgists. Today, we need a separate department in hydrometallurgy to fill this need.

APPENDIX I

CAPITAL COSTS OF PLANTS USING PRESSURE HYDROMETALLURGICAL TECHNOLOGY

	<u>Present Day</u> <u>\$ Value</u>
<u>Nickel and Cobalt Refineries</u>	
>x Sherritt Gordon Limited, Fort Sask., Alberta - Nickel and Cobalt	200,000,000
>x Western Mining Corp., Kwinana, Western Australia - Nickel	300,000,000
> Impala Platinum Limited, Springs, South Africa - Ni-Cu & Platinum-Group Metals, and Cobalt	200,000,000
> Matthey Rustenburg, South Africa - Nickel-Copper and Precious Metals	200,000,000
> Western Platinum, South Africa - Ni-Cu & Platinum-Group Metals	25,000,000
> Barplats (Lefkochrysos), South Africa - Ni-Cu & Platinum-Group Metals	15,000,000
> Northam, South Africa - Ni-Cu & Precious Metals (on stream in 1991)	25,000,000
> Moa Bay, Cuba - Laterite Acid Pressure Leaching Extraction	300,000,000
> Amax, Louisiana, U.S.A. - Nickel (closed)	300,000,000
> Nonoc Mining & Industrial, Philippines - Nickel (closed)	450,000,000
> Outokumpu Oy, Finland - Cobalt	20,000,000
Monchegorsk, former U.S.S.R. - Pressure Leaching of Nickel Matte	50,000,000

	Orsk, former U.S.S.R. - Pressure Leaching of Cobalt-Nickel Matte	70,000,000
x	Norilsk, former U.S.S.R. - Pressure Leaching of Ni Containing Pyrrhotite	400,000,000
	Total Nickel & Cobalt Refineries	\$2,550,000,000
x	Some work done at the University of British Columbia on Sherritt's behalf.	
>	Licensed by Sherritt.	

Zinc Refineries

>x	Cominco Ltd., Trail, B.C. - Pressure Acid Leaching for Zinc Extraction and Elemental Sulphur Production	35,000,000
>x	Kidd Creek, Timmins, Ontario - Zinc and Elemental Sulphur	50,000,000
>x	Ruhr Zink, Federal Republic of Germany - Zinc and Elemental Sulphur (under construction)	50,000,000
>x	Hudson Bay Mining & Smelting, Flin Flon, Manitoba - Zinc and Elemental Sulphur (on stream in 1992)	100,000,000
>x	Akita Zinc, Japan - Pressure Leaching Zinc Residue	<u>20,000,000</u>
	Total Zinc Refineries	\$255,000,000
x	Some work done at the University of British Columbia on Sherritt's behalf.	
>	Licensed by Sherritt.	

Refractory Gold Ore Refineries

>	Sao Bento, Brazil - Arsenical Gold Ore	100,000,000
>	McLaughlin, California, U.S.A. - Sulphidic Gold Ore	400,000,000
	Getchel, Nevada, U.S.A. - Sulphidic Gold Ore	50,000,000
	Mercur, Utah, U.S.A. - Sulphidic Gold Ore (alkaline)	150,000,000
>	Metba, Greece - Pyritic Gold Ore (on stream in 1991)	100,000,000
	American Barrick Gold Strike - Pyritic Gold Ore	500,000,000
>	Porgera, New Guinea - Pyritic Gold Ore (on stream in 1991)	600,000,000
>	Lihir, New Guinea - Pyritic Gold Ore (on stream in 1993)	900,000,000
>	Campbell Red Lake, Ontario - Arsenical Gold Ore (on stream in 1992) <u>25,000,000</u>	<u>25,000,000</u>
	Total Refractory Gold Ore Refineries	\$2,825,000,000
>	Licensed by Sherritt.	

Refractory Uranium Processing Plants

x	Eldorado, Northwest Territories - Alkaline Pressure Leaching (built in 1954)	20,000,000
>	Key Lake, Saskatchewan - Acid Pressure Leaching of Refractory Arsenical	200,000,000
>x	Afrikander Lease, South Africa - Pyritic Ore	200,000,000
>x	Vaal Reefs South, South Africa - Pyritic Ore (work suspended)	<u>300,000,000</u>
	<u>Total Refractory Uranium Processing Plants</u>	\$720,000,000
x	Some work done at the University of British Columbia on Sherritt's behalf.	
>	Licensed by Sherritt.	

Fabricated Products from Pressure Hydrometallurgical Plants

Sherritt Gordon Limited, Fort Sask., Alberta

- Rolling Mill	25,000,000
- Nickel-Bonded-Steel and Aureate Coinage	25,000,000
- Specialty Metal Products	50,000,000

The China Mint Company, China

- Nickel-Bonded-Steel	<u>50,000,000</u>
<u>Total Fabricated Products from Pressure Hydrometallurgical Plants</u>	<u>\$150,000,000</u>

Capital Costs of Plant Using Sherritt Technology

Nickel and Cobalt Refineries	2,550,000,000
Zinc Refineries	255,000,000
Refractory Gold Ore Refineries	2,825,000,000
Uranium Ore Refineries	720,000,000
Fabricated Products	<u>150,000,000</u>
<u>Grand Total</u>	<u>\$6,500,000,000</u>

REFERENCES

This review paper was prepared in part by consulting the following previous publications:

- 1953 Forward, F.A.: Sherritt Gordon Uses Ammonia Leach for Lynn Lake Ni-Cu-Co Sulphides; *Min. Engng. N.Y.* 5 (1953), pp. 576-681.
Forward, F.A. and Halpern, J.: I - Description of the Pressure Leach Process and Its Application to Pitchblende Ores; *Transactions vol. I.VI.* 1953, pp. 354-360.
Peters, E. and Halpern, J.: II - Kinetics of the Dissolution of Pitchblende; *Transactions vol. I.VI.* 1953, pp. 360-364.
Forward, F.A. and Halpern, J.: III - Precipitation of Uranium from Carbonate Solutions by Reduction with Hydrogen; *Transactions vol. I.VI.* 1953, pp. 365-368.
- 1954 Forward, F.A. and Halpern, J.: Developments in the Carbonate Processing of Uranium Ores; *Journal of Metals*, Dec. 1954, pp. 1408-1414.
- 1955 Forward, F.A. and Mackiw, V.N.: Chemistry of the Ammonia Pressure Process for Leaching Ni, Cu, and Co from Sherritt Sulphide Concentrates; *Trans. AIME* 203 (1955), pp. 457-463.
Nashner, S.: Refining at Fort Saskatchewan; *Trans. Can. Inst. Min. Met.* 58 (1955), pp. 212-226.
- 1956 Warner, J.P.: Nickel Recovery at Fort Saskatchewan; *Ind. Chemist, London*, 32 (1956), pp. 359-368.
- 1957 Mackiw, V.N. and Pearce, R.F.: Gold Recovery from Giant Yellowknife Arsenopyrite Concentrate, *Sherritt Internal Report No. L88A*, Jan. 1957 (Also Report Nos. L27A and L28, 1951).
Mackiw, V.N., Lin, W.C. and Kunda, W.: Reduction of Nickel by Hydrogen from Ammoniacal Nickel-Sulphate Solutions; *Trans. AIME* 209 (1957), pp. 786-793.
Evans, D.J.I., Kunda, W. and Chiang, P.: Laboratory Studies on Flocculants for Settling, Thickening and Filtration in the Sherritt Gordon Process; *Can. J. Chem. Engng.* 35 (1957), pp. 25-32.
- Cockburn, K.O., Loree, R.J. and Haworth, J.B.: Production and Characteristics of Chemically Precipitated Ni Powders; *Proc. (13. Ann. Meeting) Metal Powder Ass.* (1957/58), pp. 10-24.
- 1958 Mackiw, V.N., Benoit, R.L., Loree, R.J. and Yoshida, N.: Simultaneous Distillation of Ammonia and Separation of Copper from Nickel Bearing Solutions; *Chem. Engng. Progress* 54 (1958), number 3, p. 79.
Sherritt Gordon Mines Ltd., Staff: The Manufacture and Properties of Metal Powders Produced by the Gaseous Reduction of Aqueous Solutions; *Powder Metall.* 1 (1958), number ½, pp. 40-52.
Mackiw, V.N., Lin, W.C., Benoit, R.L. And Benz, T.W.: Nickel-Cobalt Separation at Sherritt Gordon; *J. Metals N.Y.*, 10 (1958), pp. 800-802.
- 1959 Forward, F.A. and Veltman, H.: Direct Leaching Zinc-Sulphide Concentrates by Sherritt Gordon; *J. Metals N.Y.*, 11 (1958), pp. 836-840.

- 1960 Evans, D.J.I. and Lindsay, S.C.: Thickening Leach Residues in the Sherritt Gordon Nickel Refinery; *Min. Engng.* 12 (1960), pp. 41-48.
- Pearce, R.F., Warner, J.P. And Mackiw, V.N.: Matte Refining by Pressure Leaching and Hydrogen Reduction; *J. Metals N.Y.*, 10 (1960), pp. 28-32.
- 1961 Mackiw, V.N., Benz, T.W. and Evans, D.J.I.: The Practice and Potential of Pressure Hydrometallurgy; presented at 18. Int. Congress of Pure and Applied Chemistry, Montreal, Aug. 1961.
- Mackiw, V.N. and Benz, T.W.: Application of Pressure Hydrometallurgy to the Production of Metallic Cobalt; P. Queneau (ed), Extraction Metallurgy of Cu, Ni and Co. *Interscience*, (New York 1961), pp. 503-534.
- Evans, D.J.I., Romanchuk, S. and Mackiw, V.N.: Production of Copper Powder by Hydrogen Reduction Techniques; *Can. Min. Metall. Bull.* 54 (1961), pp. 580-588.
- 1962 Mackiw, V.N., Benz, T.W. and Evans, D.J.I.: Hydrometallurgie unter Anwendung von Druck; *Chem. Ing.-Techn.* 34 (1962), pp. 441-445. (31 Ref.)
- Kunda, W., Warner, J.P. and Mackiw, V.N.: The Hydrometallurgical Production of Cobalt; *Trans. Can. Inst. Min. Metall.* 65 (1962), pp. 21-25.
- 1964 Benson, B. and Colvin, N.: Plant Practice in the Production of Nickel by Hydrogen Reduction; in: Unit Processes in Hydrometallurgy, 1964, pp. 204-226 (*AIME Metall. Soc. Conf. Vol. 24*)
- 1965 Kunda, W., Veltman, H., Evans, D.J.I. and Mackiw, V.N.: Recovery of Zinc and Elemental Sulphur from Sulphide Concentrates; *Can. Inst. Min. Metall.*, Conf. of Metallurgists, Ottawa, 1965.
- Blore, M.H.D. et al.: Pure Nickel Strip by Powder Rolling; pres. at Metals/Materials Congr., Detroit, Oct. 1965; *ASM Tech. Rep. D5 - 3.4*.
- 1966 Mackiw, V.N., Benz, T.W. and Evans, D.J.I.: Recent Developments in Pressure Hydrometallurgy; *The Institute of Metals, Metallurgical Reviews II* (1966), pp. 143-158. (46 Ref.)
- Kunda, W., Evans, D.J.I. and Mackiw, V.N.: The Effect of Addition Agents on the Properties of Nickel Powders Produced by Hydrogen Reduction; in: *Modern Development in Powder Metallurgy*, Vol. I. (New York: Plenum Press, 1966), pp. 15-49.
- 1967 Evans, D.J.I.: Production of Metals by Gaseous Reduction from Solution; *The Inst. Min. Met. Symposium on Advances in Extractive Metallurgy*, paper 35, Lond. Apr. 1967. (119 Ref.)
- Stauffer, R. and Lindsay, S.: The Recovery of Cobalt by the Soluble Cobaltic Ammine Process; *Can. Min. Metal. Bull.* 60 (1967), June pp. 669-674.
- Vizsolyi, A., Veltman, H., Warren, I.H. and Mackiw, V.N.: Copper and Elemental Sulphur from Chalcopyrite by Pressure Leaching; *J. Metals. N.Y.* 19 (1967), Nov., pp. 52-59.
- Veltman, H., Pellegrini, S. and Mackiw, V.N.: Direct Acid Pressure Leaching of Chalcopyrite Concentrate; *J. Metals, N.Y.*, 19 (1967), Feb., pp. 21-25.
- Warren, I.H., Vizsolyi, A., and Forward, F.A.: The Pretreatment and Leaching of Chalcopyrite; pres. at *Can. Inst. Min. Metall.*, Conf. Metall., Kingston, Aug. 1967.

- 1968 Mackiw, V.N.: Current Trends in Chemical Metallurgy; *Can. J. Chem. Engng.* 46 (1968), Feb., pp. 3-15 (52 Ref.).
- Loree, R.J. and Benson, B.: Pressure Hydrometallurgy Technology; pres. at *AIME Annual Meeting*, New York, 1968.
- Donnelly, P.P.: Producing Metallic Nickel by Sherritt Gordon Process; *Austr. Chem. Engng.* 9 (1968), May, pp. 16-18.
- Kunda, W., Rudyk, B. and Mackiw, V.N.: Iron and Sulphur from Sulphidic Iron Ores; *Can. Min. Metall. Bull.* 61 (1968), July, pp. 819-835.
- Mehta, B.P. and O'Kane, P.T.: Economics of Iron and Sulphur Recovery from Pyrites; *Can. Min. Metall. Bull.* 61 (1968), July, pp. 836-846.
- Kunda, W., and Evans, D.J.I.: Controlling the Properties of Nickel Powders Produced by the Hydrogen Reduction of Nickel Ammine Sulphate Solutions; pres. at 2. *Europ. Symposium über Pulvermetallurgie*, Stuttgart, May 1968.
- Veltman, H. and O'Kane, P.T.: Accelerated Pressure Leaching of Zinc Sulphide Concentrates; pres. at 97. *Annual Meeting of AIME*, New York, Feb. 1968.
- 1969 Mackiw, V.N. and Veltman, H.: Der Gegenwartige Stand der Hydrometallurgie unter Druck; *Erzmetall Bd.* 22 (1969) Symposium Hydrometallurgie, pp. 43-60.
- 1970 Mackiw, V.N. and Veltman, H.: Nickel Winning from Sulphide Ores by Pressure Hydrometallurgy; Proceedings of "Symposium Nickel" held Sept. 24-25, 1970, Wiesbaden, by *Erzmetall. Clausthal-Zellerfeld* 3392, Germany.
- Kunda, W., Veltman, H. and Evans, D.J.I.: Production of Copper from the Ammine Carbonate System; published in Proceedings of 99. *AIME Annual Meeting, EMD Copper Metallurgy Symposium*, Denver, Colorado, February 16-19, 1970.
- Kunda, W. and Rudyk, B.: Aqueous Reduction of Sulphur Dioxide by Pyrrhotite to Elemental Sulphur; *Can. Metallurgical Quarterly*, Vol. 9, No. 4., October-December 1970, pp. 551-561.
- 1971 Meddings, B. and Evans, D.J.I.: The Changing Role of Hydrometallurgy; pres. at 72. Annual General Meeting of the CIM, Toronto, April 1970, *CIM Transactions: Vol. LXXIV*. pp. 42-51, 1971.
- Kunda, W. and Hitesman, R.: The Reduction of Copper from its Aqueous Ammine Ammonium Sulphate System Using Hydrogen Under Pressure; pres. at the *American Inst. of Chemical Engineers 64th Annual Meeting*. Nov. 28 - Dec. 2, 1971.
- Kunda, W. and Evans, D.J.I.: Hydrogen Reduction of Copper to Powder from the Ammine Carbonate System; *Modern Developments in Powder Metallurgy*, Vol. 4, (Plenum Press, 1971), pp. 49-61.
- 1973 Weir, D.R., Evans, D.J.I., and Mackiw, V.N.: Aqueous Hydrogen Reduction in the Recovery of Nickel from Laterites; Proceedings of *AIME International Symposium on Hydrometallurgy*, Chicago, Ill., Feb. 25-Mar. 1, 1973, pp. 3-15.
- 1974 Plasket, R.P. and Romanchuk, S.: Recovery of Nickel and Copper from High Grade Matte at Impala Platinum by the Sherritt Gordon Process; pres. at 103 *Annual General Meeting of the AIME*, Dallas, Texas, Feb. 24-28, 1974.

- Kunda, W., Rudyk, B. and Veltman, H.: Recovery of Elemental Sulphur from Sulphur Bearing Materials, Pres. at the *Canadian Sulphur Symposium 1974*, organized by the Inorganic Division and "Calgary Section of the Chem. Inst. of Canada, Calgary, May 30-31, 1974.
- Evans, D.J.I.: The Practice of Metallurgy in 1999; *The Canadian Mining and Metallurgical Bull.*, July 1974.
- 1977 Swinkels, G.M. and Berezowsky, R.M.G.S.: The Sherritt-Cominco Copper Process, Part 1: The Process, pres. at *16. Conference of Metallurgists of the Metallurgical Society of CIM*, Vancouver, British Columbia, August 21-25, 1977.
- Kawulka, P., Kirby, C.R. and Bolton, G.L.: The Sherritt-Cominco Copper Process, Part 2: Pilot Plant Operations, Pres. at *16. Conference of Metallurgists of the Metallurgical Society of CIM*, Vancouver, British Columbia, August 21-25, 1977.
- Maschmeyer, D. E.G., Milner, E.F. and Parekh, B.M.: The Sherritt-Cominco Copper Process, Part 3: Commercial Implications pres. at *16. Conference of Metallurgists of the Metallurgical Society of CIM*, Vancouver, British Columbia, August 21-25, 1977.
- 1978 Maschmeyer, D.E.G., Kawulka, P., Milner, E.F.G. and Swinkels, G.M.: Application of the Sherritt-Cominco Copper Process to Arizona Copper Concentrates, pres. at *107. Annual Meeting of the AIME*, Denver, Colorado, Feb. 26-Mar. 2, 1978.
- Doyle, B.N., Masters, I.M., Webster, I.C. and Veltman, H: Acid Pressure Leaching of Zinc Concentrates with Elemental Sulphur as a By-Product; pres. at the *Eleventh Commonwealth Mining and Metallurgical Congress*, Hong Kong, May 1978.
- Meddings, B.: Hydrometallurgical Nickel and Cobalt Recovery from Sulphide Concentrates; pres. at *National American Chemical Society Meeting*, Anaheim, California, February 1978.
- 1979 Berezowsky, R.M. and Sefton, V.B.: Recovery of Gold and Silver from Oxidation Leach Residues by Ammoniacal Thiosulphate Leaching; pres. at *108. Annual Meeting of the AIME*, New Orleans, Louisiana, Feb. 18-22, 1979.
- Weir, D.R. and Sefton, V.B.: Development of Sherritt's Commercial Nickel Refining Process for Low and High Iron Laterites; *International Laterite Symposium*, Evans, D.J.I., Shoemaker, R.S. and Veltman, H., eds., AIME, 1979, pp. 325-345.
- Colvin, N. and Gulyas, J.W.: The Marinduque Surigao Nickel Refinery; *International Laterite Symposium*, Evans, D.J.I., Shoemaker, R.S. And Veltman, H., eds. AIME, 1979, pp. 346-356.
- Bolton, G.L., Zubryckyj, N. and Veltman, H.: Pressure Leaching Process for Complex Zinc-Lead Concentrates; pres. at the *XIIth International Mineral Processing Congress*, Warsaw, Poland, June 1979.
- Kunda, W.: Hydrometallurgical Process for Recovery of Silver from Silver Bearing Materials; pres. at the *Third International Precious Metals Conference*, Chicago, Ill., May 8-10, 1979.

- 1980 Veltman, H. and Bolton, G.L.: Direct Pressure Leaching of Zinc Blende with Simultaneous Production of Elemental Sulphur. A State-of-the-Art Review; *Erzmetall*, Vol. 33, No. 2, February 1980, pp. 76-83.
- Parker, E.G. and Romanchuk, S.: Pilot Plant Demonstration of Zinc Sulphide Pressure Leaching; *Lead-Zinc-Tin '80*, Proceedings of a World Symposium on Metallurgy and Environmental Control, Cizan, J.M., MacKey, T.S. and O'Keefe, T.J., eds., AIME, 1980, pp. 407-425.
- Kunda, W.: Treatment of Complex Silver Arsenide Concentrate in Nitric Acid System; pres. at the *Fourth International Precious Metals Conference*, Toronto, Ontario, June 3-5, 1980.
- Weir, D. R. and Masters, I.M.: The Key Lake Uranium Process, Part 1 – Uranium Extraction; pres. at the *CIM Conference of Metallurgists*, Halifax, N.S., Aug. 24-28, 1980.
- Berezowsky, R.M. and Weir, D. R.: The Key Lake Uranium Process, Part 2 – Uranium Recovery; pres. at the *CIM Conference of Metallurgists*, Halifax, N.S., Aug. 24-28, 1980.
- Masters, I.M., Neven, M. and Weir, D.R.: The Key Lake Uranium Process, Part 3 – Waste Control and By-Product Recovery; pres. at the *CIM Conference of Metallurgists*, Halifax, N.S., Aug. 24-28, 1980.
- Neven, M., Day, M.D. and Jantzon, F.: The Key Lake Uranium Process, Part 4 – Process Selection; pres. at the *CIM Conference of Metallurgists*, Halifax, N.S., Aug. 24-28, 1980.
- Parker, E.G.: Oxidative Pressure Leaching of Zinc Concentrates; pres. at the *Fifth Annual District 6 Meeting of CIMM*, Oct. 23-25, 1980.
- Kawulka, P. and Kirby, C.R.: Application of the Sherritt-Cominco Copper Process to British Columbia Copper Concentrates; pres. at *B.C. Copper Smelting & Refining Technologies Seminar*, Vancouver, B.C., Nov. 5-6, 1980.
- 1981 Bolton, G.L.: Sulphur Production by Pressure Leaching of Metal Sulphides; pres. at *Sulphur-81, Calgary, Alberta*, May 25-28, 1981.
- Veltman, H. and Weir, D.R.: Sherritt Gordon's Pressure Leaching Technology – Its Industrial Application; pres. at *Hydrometallurgy '81, Society of Chemical Industry, Manchester*, England, June 30-July 3, 1981.
- 1982 Veltman, H. and Weir, D.R.: Die Industrielle Anwendung der Sherritt Gordon Drucklaugungstechnologie; *Erzmetall* Vol. 35, No. 2, February 1982, pp. 67-77.
- Bolton, G.L., Weir, D.R. and Veltman, H.: The Application of Zinc Pressure Leaching to Gamsberg Zinc Concentrate; pres. at *CMMI Congress*, Johannesburg, South Africa, May 5, 1982.
- Berezowsky, R.M. and Weir, D.R.: Pressure Hydrometallurgy – Its Use in the Recovery of Uranium and Gold; pres. at *Randol Workshop, Innovations in Gold and Silver Recovery Phase II*, Oakvine, Ontario, Canada, 13-15 October 1982.
- Chalkley, M.E., Doyle, B.N., Masters, I.M. and Weir, D.R.: Sherritt's Pressure Leach Process for Non-Ferrous Metals Recovery from Complex Sulphide Concentrates to be pres. at the *Canada/ EC Seminar on the Treatment of Complex Minerals*, Ottawa, October 12-14, 1982.

- 1983 Weir, D. R. and Masters, I.M.: The Interrelationship of Mineralogy, Mineral Dressing and Hydrometallurgy in Process Selection. Pres. at *85th Annual Meeting, CIMM*, Winnipeg, Manitoba, April 1983.
- Berezowsky, R.M.G.S. and Weir, D.R.: Pressure Oxidation for Treating Refractory Uranium and Gold Ores, pres. at *22nd Conference of Metallurgists, CIMM*, Edmonton, Alberta, August 1983.
- Chalkley, M.E., Masters, I.M. and Weir, D.R.: Miniplant Pressure Leaching of Zinc, presented at *Zinc '83, CIMM*, Edmonton, Alberta, August 1983.
- Mackiw, V.N. and Veltman, H.: Recent Advances in Sherritt's Pressure Hydrometallurgical Technology. Pres. at the *Symposium Nacional de Ingenieria Metalurgica*, Lima, Peru, November 14-19, 1983.
- 1986 Clegg, M.A. and Horn, K.T.: Recent Developments in the Production and Applications of Metal and Composite Powders. Distributed at a Sherritt Poster Display at the *International Powder Metallurgy Conference and Exhibition, Dusseldorf*, July 7-11, 1986.
- 1988 Day, M.D., Kerfoot, D.G., Mostert, J.C., Hay, K.: The Western Platinum Base Metal Refinery. Pres. at the *90th Annual General Meeting of the Canadian Institute of Mining and Metallurgy*, Edmonton, Alberta, May 8-12, 1988.
- Kerfoot, D.G.E., Weir, D.R.: The Hydro and Electrometallurgy of Nickel and Cobalt. Pres. at the *117th AIME TMS Annual Meeting, Phoenix, Arizona*, January 25-28, 1988.
- 1959 U.S. Patent 2,898,196 (patented Aug. 4, 1959) "Method of Treating Pyrrhotitic Mineral Sulphides containing Non-Ferrous Metal Values for the Recovery of Said Metal Values and Sulfur" Frank A. Forward and Anna M. Armstrong, Vancouver, B.C. – assignors to Sherritt Gordon Mines Limited, Toronto, Ontario.
U.S. Patent 2,898,197 (patented Aug. 4, 1959) "Method of Treating Pyrrhotitic Mineral Sulphides containing Non-Ferrous Metal Values" Frank A. Forward and Anna M. Armstrong, Vancouver, B.C. – assignors to Sheritt Gordon Mines Limited, Toronto, Ontario.
- 1962 U.S. Patent 3,034,864 (patented May 15, 1962) "Sulfur Recovery" Sydney Nashner, Roslyn, N.Y., and Frank A. Forward, Vancouver, B.C.; Harry Odie executor of said Sydney Nashner, deceased, assignors, by mesne assignments, to Sherritt Gordon Mines Limited, Toronto, Ontario.
- 1983 "Methods of Reducing Losses of Non-Ferrous Metals at the Nadezhinsk Metallurgical Plant" Tsvetnye Metally / Non-Ferrous Metals, Dec. 1983 Ya. M. Shneerson, E.P. Tkachenko, I.E. Gorbunova, and S.V. Kasatkin.
"Raising the Efficiency of Hydrometallurgical Production at the Nadezhinsk Metallurgical Plant" Tsvetnye Metally / Non-Ferrous Metals, Dec. 1983 V. N. Fedorov, A.N. Gurov, Zh. I. Rozenberg, V. D. Shakhov, and Yu. Ya. Sukhobaevskii.
- 1986 "Material Balance and Thermal Characteristics in Oxidation Leaching of Pyrrhotite Concentrates" Tsvetnye Metally / Non-Ferrous Metals, 1986 Ya. M. Shneerson, V.A. Lindt, E.M. Vigdorchik, A. V. Kukin, G.F. Filippov, and N.A. Mal'tsev.

Юрій Курис

МОЇ ВРАЖЕННЯ З ВІДВІДИН НТШ У ЛЬВОВІ

д-р Юрій Курис,
заступник голови і скарбник

Між 27 березня та 2 квітня 1996 я відвідав Львів для участі в Сьомій науковій сесії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а також для вирішення питань співпраці між нашими Товариствами в Канаді та Україні. Це був дуже відповідний час приїзду до Львова, бо якраз тоді завершувалася Наукова сесія НТШ, яка за новою традицією відродженого Товариства триває майже цілий місяць і закінчується великим пленарним засіданням.

Це були мої другі офіційні відвідини Товариства в час його березневих сесій: перші відвідини припали на березень 1990, коли тільки відновлювалося НТШ і ми, представники діяспорних краївих Товариств з ЗСА, Канади, Австралії та Західної Європи тішилися відродженням славної традиції, виступали з привітами перед велелюдними зібрannями українських вчених. Для нас це був особливо зворушливий час, бо вперше ми на землі своїх батьків, що звільнилася від большевицького іга, виступали відкрито і рідною мовою до наших нових друзів у Львові.

І ось тепер вже сьомий раз як щороку НТШ підводить свої підсумки роботи на величавій сесії. Відповідно до прийнятої тут нової практики наукові комісії НТШ (а їх 36) проводять окремо протягом березня свої семінари, конференції, круглі столи тощо. В цьому році сумарно за цей час виголошено майже 260 доповідей! Сесія завершується пленарним засіданням, яке відбулося цього року 30 березня в суботу у великий залі Львівського медичного інституту. В засіданнях прийняло участь понад 200 науковців. Це засідання справило дуже приємне і вроочисте враження. Після прослухання "Заповіту" прочитано три змістовні та грунтовні Шевченківські доповіді. Тарас Салига виголосив доповідь "Шевченко і час". Проф. Андрій Окоць зробив у доповіді дуже цікаву аналізу інтонаційних особливостей поезій Кобзаря і показав дивовижну роль так званих "умовчувань" в творчості Шевченка. Гість сесії з Нью-Йорку музиколог Максим'юк розповів про найдавніші грамофонні записи мелодій та пісень на слова Тараса Шевченка і продемонстрував свої висновки через відтворення цих записів з найдавніших платівок кінця XIX ст.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т. ШЕВЧЕНКА у ЛЬВОВІ

Праці філологічної секції: том 221, 1990; том 224, 1992; том 229, 1995

Редактори: Микола Ільницький, Олег Купчинський.

Після півстолітньої перерви, появі 1990 у Львові *Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* – це знаменна подія в науковому світі. У вступі до цього тому, голова НТШ у Львові – академік О. Романів, подає історію *Записок*, перше число яких з'явилося 1892, та відмічає визначних редакторів *Записок* (як: Ю. Целевич, О. Барвінський, О. Кониський, М. Грушевський і інші) і також цілу плеяду вчених в Україні та діаспорі – авторів наукових розвідок (як: І. Франко, В. Гнатюк, О. Оглоблин і багато інших).

Пропонований 221 том *Записок* виходить у світ, як зазначено у вступі, “насамперед завдяки ентузіазмові наукового секретаря Товариства – Олега Купчинського, який очолив видавничо-редакційну роботу. Структура *Записок* традиційна. Вона включає наукові статті, матеріали, критику та бібліографію. За цією структурою вийшли також наступні томи в роках: 1992 (для відзначення столітнього ювілею *Записок НТШ*) і 1995.

У публіковані томи за роки 1990, 1992, 1995 ввійшли 52 наукові статті, 19 матеріалів, публікацій, 22 критичних оглядів та рецензій; над ними працювали біля 120 авторів. Згадані томи багато ілюстровані (70 ілюстрацій). Вкінці кожного тому доданий зміст українською і англійською мовами. Кількість сторінок всіх трьох томів – 1,464!

Праці в публікованих трьох томах тематично багатопроблемні, зібрані за обдуманим пляном, заторкають важливі питання сучасного українознавства. В окремих питаннях вони співзвучні або полемічні.

Літературознавство репрезентоване аж 37 науковими статтями, що відображають літературознавчий процес в Україні та поза її межами. Давній період української літератури досліджують: Б. Криса, М. Трофимук, Л. Крекотень, Н. Пилип'юк, О. Гнатюк, Є. Нахлік; новий і новітній періоди: Я. Ісаєвич, Т. Комаринець, В. Міяковський, В. Свобода, М. Мороз, Л. Сеник, О. Ільницький, М. Ільницький, М. Жулинський, М. Неверлий, Я. Грицков'ян, М. Павлишин, Л. Рудницький. А про футуризм в Україні і відношення до нього М. Хвильового написали: О. Ільницький, Л. Сеник. Зв'язки української літератури з зарубіжними літературами досліджують: Л. Аврахопа, Р. Зорівчак, С. Чорній. Є також статті, присвячені поодиноким авторам, як: М. Костомарову (С. Козака), П. Кулішеві (В. Івашкова, О. Лучука), Є. Маланюкові (Т. Салиги, О. Багана), Гр. Лужницькому (Л. Рудницького, Л. Ільницької); дві праці про Ф. Кафку (М. Нагірного) та В. Шекспіра (М. Габлевич).

Шевченкознавству присвячено особливу увагу в 221 томі *Записок*, де є статті: Я. Ісаєвича, “Минуле, сучасне і майбутнє народу: проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка”; Т. Комаринця, “Поема “Великий льох” у контексті Шевченкової концепції України”; В. Міяковського, “Шевченко і Кирило-

Методіївське братство”; В. Свободи, “Шевченко і Бєлінський”. У томі 224 є тільки одна стаття: Ю. Шевельова, “1860 рік у творчості Тараса Шевченка”. А в томі 229 також лише одна праця – важлива рецензія А. Скоця на Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета під назвою “Світи Тараса Шевченка”, *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Том 214. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів: 1991. 488 стор.

Франкознавство презентоване 9 статтями; їх автори: М. Мороз, О. Сербенська, І. Денисюк/В. Корнійчук, Л. Бондар, А. Скоць, Я. Ярема, О. Купчинський, Р. Кирчів, П. Ляшкевич і схвальна рецензія І. Лозинського на працю М. О. Мороза, *Іван Франко, Бібліографічний показчик. 1956-1987* (Київ 1987), 522 стор.

В *Записках* не залишено без уваги і теоретичні аспекти розвитку української літератури. Тут треба відмітити статтю Гр. Грабовича, “Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури”. Це питання порушує частково і М. Трофимук та інші.

Важливою ділянкою і для літературо-, і для мовознавства є теорія перекладу. Про перекладознавство йде мова у рецензії О. Медвідь на книжку Р. П. Зорівчак, *Реалія і переклад* (На матеріалі англомовних перекладів української прози), (Львів 1989), 216 стор. Проблемою перекладу займаються і інші автори *Записок*: М. Габлевич, Л. Міщенко, Ю. Домбровський, І. Чепіга, У. Головач, М. Весна.

Мовознавчих праць у згаданих *Записках* є 19. З них 9 статей і 10 рецензій на мовознавчі праці, головно словники (Я. Закревська, І. Бурковський, Д. Гринчишин, Л. Коць-Григорчук, М. Трофимук, М. Демський, О. Кровицька, А. Священко, М. Зимомря і огляд Я. Закревської, *Мовознавство на сторінках Наукового збірника Музею української культури у Свиднику* (Братислава 1965-1988)).

У мовознавчих статтях зачеплені малодослідженні в українській науці питання, як питання лінгвістичного і палеографічного вивчення написів на іконах для визначення їх приналежності до українського середньовічного малярства (Л. Коць-Григорчук), концепція І. Франка зв'язку мови і духовності (О. Сербенська), стан і перспективи досліджень українських діялектів в межах України та поза її межами (Й. Дзендрівський, О. Горбач, М. Демський). Треба відзначити ще такі мовознавчі теми, що їм присвятили статті: Д. А. Фрік (про М. Смотрицького), Н. Долуд-Левчук-Киричук (про О. Потебню), Т. Возняк (“Буття та деякі аспекти мови та мовлення”), З. Франко (“Мова як засіб національної атрибуції літератури”), В. Мойсеєнко (“Про українсько-чеські міжмовні зв'язки”).

Ще треба згадати рецензії, що стосуються українознавства (О. Купчинського, А. Кабайди-Саєнчук), національного питання (Я. Радевич-Винницького), “Руської Трійці” (М. Кріля, П. Медведик) і *Енциклопедії всесвітньої літератури ХХ-го століття англійською мовою* (Нью-Йорк 1993), том 5 (О. Опанасюк).

Звертає на себе увагу подане у “Матеріялах” листування визначних представників української культури. Тут треба згадати і рецензію М. Кріля на *Листування українських славістів з Францом Міклошичем* (Упорядник І. С. Свенціцький; археографічне опрацювання, примітки, покажчики – О. А. Купчинський; переклад листів – М. І. Свенціцька; відповідальний редактор – Я. Д. Ісаєвич. Київ 1993. 400 стор.).

Відрадно відзначити, що у *Записки* ввійшло багато праць науковців молодшого покоління і вони на належному науковому рівні.

Вкінці деякі завваження (числа — це сторінки даного тому):

Том 221 починається цікавою і актуальною статтею Гр. Грабовича. Але висновок зроблений автором статті на стор. 20 неправильний, бо поданий у формі загального положення, що у наддніпрянській Україні “домени — українського і російського — зустрічались не як дві окремі культури, а як культура і провінція, щось на зразок німецької культури і баварського її різновиду”. З цього твердження виходило б, що українська культура, мова є різновидом російської, так як баварська є різновидом німецької! Так могли думати лише несвідомі українці, перевертні і російські шовіністи, що їх ярим представником був критик В. Белінський, але не всі загально! (До речі, про ненависть Белінського до Шевченка, до українства взагалі дивись статтю В. Свободи в даному томі.) Якраз тому, що мрії українського народу про державну самостійність ніколи не згасали, якраз тому, що він ніколи не дав собі вмовити видумані фальсифікаторами історії теревені про українську мову як діялект російської та Україну як провінцію Росії, — український народ зберіг свою ідентичність і здобув сьогодні незалежність.

Не можна також погодитися з думкою Гр. Грабовича, висловленою на стор. 18-20, що українська література, ставши “стилем у складі системи стилів всеросійської імперської літератури”, “і то низьким стилем”, який можна “ототожнювати з явищем т. зв. котляревщини”, довший час навіть не виявила “прагнення високого стилю”. Дослідник правильно підкреслює, що “одно з найцікавіших питань у стильовому становленні нової української літератури — це власне питання пошуків за високим стилем. Це наочно бачимо в Шевченка, і це стає одним з ного помітніших осягнень”. Але дослідник зараз же обмежує похвалу, додаючи: “але цей високий стиль у великій мірі є тематично обумовлений (зокрема біблійною тематикою, образами тощо) і в основному вичерпується на рівні лексичному і не заторкує по суті риторики”. На ці закиди можна відповісти: високий стиль формувався під впливом Біблії і у інших літературах, наприклад, як у німецькій (Кlopшток, Гете, Шіллер та інші). А голословне твердження, що високий стиль Шевченка “не заторкує риторики”, вимагає доскільких досліджень проблеми впливу риторики — починаючи від античної — на українську літературу. Це питання не розроблене, як і не опрацьована науково тема впливу античності на українську культуру. Коротко, але вагомо зачіпає проблему риторики у Шевченка Ю. Шевельов у статті, що вперше з'явилася німецькою мовою 1980 року і передрукована українською мовою у томі 224 *Записків* (стор. 90), такими словами (про уривок — “Осії. Глава XIV”): “Вірш побудований таким чином, що ритм постійно збивається через павзи посеред рядка, через розрив фрази віршем. Будову фрази можна було б назвати риторичною, насиченою анафорами і епістрофами, просьбами і прокльонами, якби сам риторичний рядок не переривався “відскоками” й відходами від тієї ж риторичної структури. Це не звичайна риторика, це — превентивна, натужна риторика, що змагається з хаосом та анархією”. — У статтях (том 221) заторкнено сьогодні особливі актуальні питання: Чи Шевченко був прихильником української держави? На це відповідає (стор. 48, 53) Я. Ісаєвич, покликуючись на англійську статтю Г. Грабовича, негативно: “Мені здається, що більшу рацію має професор Г. Грабович, коли пише, що Шевченко аж ніяк не був державником”. На мою думку,

рацію має Т. Комаринець, який переконливо доводить (стор. 57-69), що в центрі уваги Шевченка була концепція історії України як держави, що виборювала свою незалежність і народ, що у нього ніколи не згасали мрії про державну самостійність, національний суверенітет. Так зрештою писав уже в 1937 О. Лотоцький про державницький світогляд Шевченка. Малорозроблену тему впливу античності на українську літературу затворкує М. Трофимук у статті про римського епіграматиста Г. В. Марціала. Автор даної статті не зовсім точно вживає терміну “клавзул” (стор. 26, 27 і інші), а саме в значенні “закінчення епіграми”. В сучасній класичній філології термін “клавзул” відноситься до ритмічних закінчень речень написаних прозою. Таку техніку клавзулі вживає, наприклад, Ціцерон. Про це є основна праця відомого польського вченого Т. Зелінського *Техніка клавзулі у Ціцерона* (німецькою мовою).

Значну увагу в *Записках* присвячено представникам новітньої української літератури М. Хвильовому і Є. Маланюкові. ѩодо М. Хвильового, то для справедливої оцінки його особистості і творчості необхідно взяти до уваги те, що про нього сказав Є. Маланюк. Це переконливо підкреслює О. Баган і тому варто зачитувати цілий абзац з його уже вищезгаданої рецензії (том 229, стор. 541): “Є. Маланюк... дає надзвичайно випуклий і точний портрет цієї неординарної особистості. Тут дуже важливим є позбутися двох легенд. Перша – що Хвильовий був націоналіст, який ввійшов у ряди більшовиків, щоб розбити їх зсередини. Друга – що Хвильовий – залишний більшовик, комуніст і марксист, незважаючи на всі її непослідовності, які він робив, аж до самогубства включно (пам'ятаємо про слова передсмертної записки про “комунізм”). Як каже Є. Маланюк, “на обидвох цих легендах лежить очевидна печать специфічної задивленості в шильди, етикети, титули й назви”... І коли ця “голуба загірна комуна” розвіялася, він повернувся до самого себе, до безумно закоханого в неозорі степі Слобожанщини українця. “І стався – вибух” – констатує Є. Маланюк. У його памфлетах як реакція на “хижачський інстинкт Москви, що зробився ще одвертішим і брутальнішим”, було поставлене питання: “бути нам провінцією чи країною, колонією чи митрополією, нацією чи племенем – поставлено було кардинально і на такій ідейній височині, де починалася вже філософія нашої культури і політики”.

На жаль, цієї вірної Маланюкової оцінки Хвильового не бере до уваги О. Ільницький в своїй – зрештою доскілівій – статті про полеміку футурістів з Хвильовим і тому його погляд на Хвильового однобічний і надто аподиктичний (дивись том 221, стор. 149 і інші).

Подібну неточність бачимо також у загалом цінній і потрібній роботі М. Ільницького про поетичні школи в західноукраїнському літературному процесі. На стор. 164 (том 221) автор роботи згідний з невірним твердженням Ю. Клена (*Вісник*, 1935 р.) про “цілковитий паралелізм образів обох постів” – Є. Маланюка і О. Блока, але не знає, що Ю. Клен змінив свій погляд (*Вісник*, 1936 р.), пишучи правильно, що Маланюкове трактування образів “не має нічого спільногого з О. Блоком і усією російською літературою”. Цю зміну погляду Ю. Клена схвально відзначує Т. Салига у статті “Поезія Євгена Маланюка” (том 224, стор. 176-179).

З ділянки перекладознавства та інтерпретації тексту особливо цікава праця М. Габлевич (том 221, 171-209), в якій авторка подає свій варіант перекладу та інтерпретацію чотирьох рядків з Шекспірового “Гамлета” (дія II, сцена 4): “Doubt

thou the stars are fire; Doubt that the sun doth move; Doubt truth to be a liar; But never doubt I love."

Одночасно вона полемізує з іншими інтерпретаторами згаданих рядків. Між іншим авторка заторкає важливу і складну проблему "дух – душа", однак задовільняється твердженням, що для "Шекспіра ті два поняття були нероздільні: "mind" (стор. 193) і що у "безсмерті душі він не може сумніватися хоч би тому, що поняття "душа" і "дух" для нього нероздільні" (стор. 204). Виникає питання, як розуміти цю нероздільність "духа" і "душі" та як її розумів Шекспір. Але на це у статті відповіді нема. Щоб відповісти на згадане питання, авторка мусіла б хоч коротко заторкнути історію розвитку згаданих понять, чого вона, на жаль, не зробила. Крім цього пропущення є ще друге: опріч слова "mind" не згадано і не з'ясовано інших вжитих у "Гамлеті" слів зі значенням "дух" – ghost, spirit і "душа" – soul, heart. Подібний недолік – брак дефініцій таких понять, як: "духовність, душа народу, духовне життя народу, склад душі, дух особовості" до деякої міри знижує рівень, зрештою оригінальної роботи О. Сербенської "Франкова концепція зв'язку мови і духовності" (том 221, стор. 237-248).

Вкінці треба згадати подані в *Записках* (том 224, стор. 418-443) думки з приводу появи Українського правопису, З видання (Київ 1990). Висновок дискусій на цю тему подає Л. Полюга: "поки ми будемо удосконалювати український правопис, необхідно користуватися тим кодексом правил, які існують сьогодні".

З браку місця треба припинити дальше обговорення праць у *Записках* (томи 221, 224, 229) разом зі завваженнями. Але вже сказане інформує про багатство наукового матеріалу, належний науковий рівень праць, і тому представникам українознавства і також інших дисциплін конче треба взяти їх до уваги у своїх студіях.

**Святкування 125-ліття НТШ і 50-ліття НТШ Канади,
19 вересня 1998 в Торонті**

В часі Конференції сидять зліва до права: д-р В. Мацьків, голова НТШ Канади; Микола Кириченко, Генеральний Консул України; д-р П. Саварин; проф. Л. Рудницький, голова НТШ ЗСА і голова Світової Ради НТШ; академік О. Романів, генеральний секретар Світової Ради НТШ.

Перед врученням Грамоти Почесного Члена
від Світової Ради НТШ д-р В. Мацькові: акад. О. Романів, проф. Л.
Рудницький, д-р В. Мацьків, д-р П. Саварин.

Святочна вечеря.

